

ТИА
ИЛИ=
МИНЕ
КИРИ=
ШҮҮ

ТИЛ ИЛИМИНЕ КИРИШҮҮ

*Жогорку окуу жайларынын филология факультетинин
кыргыз тили жана адабияты бөлүмүнүн
студенттери үчүн*

81 Ки
Т 41

*Ахматов Т., Давлетов С.,
Сартбаев К., Иманалиев С.*

Т 41 Тил илимине киришүү: Жогорку окуу жайларынын фил. фак-нин кыргыз тили ж-а адаб. бөлүм. студенттери үчүн. /Т. Ахматов, С. Давлетов, К. Сартбаев, С. Иманалиев. —Ф.: Мектеп, 1980.— 172 б.

«Тил илимине киришүү» курсу жогорку окуу жайларынын филология факультетинин кыргыз тили жана адабияты бөлүмдөрүнүн 1-курсунун студенттерине арналат.

Окуу куралынын фонетика бөлүмүн Ахматов Т., жазуу, лексикология, лексикография, фразеология, грамматика бөлүмдөрүн Давлетов С., киришүү, тилдердин тарыхый өнүгүшү, тилдердин классификациясы бөлүмдөрүн Сартбаев К., синтаксис бөлүмүн Иманалиев С. иштеп чыгышкан.

Т $\frac{70100-103}{М 452(17)-80}$ **80.60.4602000000.**

4С (Кирг)
ББК 81 Ки

© Издательство «Мектеп» 1980.

*Токтосун Ахматов, Самак Давлетов,
Калкабай Сартбаев, Сансызбай Иманалиев.*

ВВЕДЕНИЕ В ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Учебник для студентов вузов филологического
факультета киргизского отделения
(на киргизском языке)

ИЗДАТЕЛЬСТВО «МЕКТЕП»

Редактору *Т. Осмоналиев.* Сүрөт редактору *С. Усенов.*
Тех. редактору *Т. Борисенко.* Корректору *Ш. Мендешова*

ИБ № 1707

Терүүгө 15. 04. 1980-ж. берилди. Басууга 22. 07. 1980-ж. кол коюлду. № 1 типография кагазы. Кагаздын форматы 60×90^{1/16}. Адабий ариби. Жөнөкөй ыкма менен басылды, 10,75 физ. басма табак, 10,75 шарттуу басма табак, 11,76 учёттук басма табак. Нускасы 4000. Заказ №146.

Баасы 55 т.

«Мектеп» басмасы.

720361, ГСП, Фрунзе ш., Совет көчөсү, 170.

Кыргыз ССР басма, полиграфия жана китеп соода иштери боюнча мамлекеттик комитети. Кыргыз ССРинин 50 жылдыгы атындагы Кыргызполиграфкомбинаты.

720461, ГСП, Фрунзе, 5, Жигули көчөсү, 102.

КИРИШҮҮ

Тил жөнүндөгү илим жана анын милдеттери. Тил адам баласынын коомдук турмушунда өтө чоң ролду ойнойт. Мына ошондуктан тилдин ички сырын билүү маселелери адамдарды байыркы замандан тартып эле кызыктырган. Адамдар тилдин табиятын жана закондорун үйрөнүүгө багытталган байкоолорун миңдеген жылдар жүргүзүп келишкен.

Тил жөнүндөгү илим тил илими же **лингвистика** (латындын «lingva» — тил) деп аталат. Тил илиминин изилдей турган негизги объектиси — тил. Тил эки түрдүү каралат: 1) табигый тил, 2) жасалма тил.

Табигый тил ой-пикирдин формасын билдирип, адамдардын арасындагы байланыш куралы болуп эсептелет. Жасалма тил — адамдар тарабынан айрым керектүүлүк үчүн түзүлгөн тил.

Мисалы, ар түрдүү сигналдаштыруу системасынын тили илимде, техникада колдонулуучу формулалар, күндөлүк турмушта колдонулуучу символиканын тили ж.б.

Тил — коомдук көрүнүш. Ал коомдук өндүрүштүн өнүгүшүнүн негизинде пайда болот жана коомдук өндүрүштө адамдардын эмгегин координациялап турат. Тил ойлоонун билдирүү формасы болуп эсептелет, ошону менен бирге эс-акылдын калыптануусунда эң маанилүү орунду ээлейт. Тил адамдардын тажрыйбаларын, билимдерин сактоонун жана аларды укумдан тукумга жеткирүүнүн куралы болуп эсептелет. Азыркы мезгилде дүйнө жүзүндө эки миңге жакын ар түрдүү тилдер бар. Тил илими тилге таандык ар түрдүү закон ченемдүүлүктөрдү изилдеп, алардын сырын ачууга багытталган иштерди иш жүзүнө ашырат. Тил илими изилдөө объектисине ылайык экиге бөлүнөт: 1) жеке тил илими, 2) жалпы тил илими.

Жеке тил илими айрым (орус, кыргыз) же өз ара тектеш (славян, роман, түрк) тилдерди изилдейт.

Жалпы тил илими жалпы адам баласынын тилине тиешелүү маселелерди изилдейт. Тилдин табияты жана функциясы, тил менен ойлоонун өз ара байланышы, тилдин чыгышы, өнүгүшү сыяктуу жалпы маселелерди изилдөө жалпы тил илиминин милдетине жатат. Жалпы тил илими жеке тил илиминин материалдарынан пайдалануу аркылуу өнүгөт, ошондой эле жеке тил илими жалпы тил илиминин жоболорунан пайдаланат.

Ошентип, тил илими же лингвистика тил жана анын закон ченемдүүлүктөрү жөнүндөгү илим болуп саналат. Тилди иш жүзүндө сүйлөй билүү менен илимий жактан билүүнүн айырмасын так ажыратуу зарыл. Айрым адамдар бир нече тилде жакшы сүйлөй алганы менен тил илиминен анын кабары болбоосу мүмкүн. Мына ошондой эле кээ бир кишилер сонун ырдашат, бирок музыканын теориясынан кабары жок. Демек, бир нече тилди иш жүзүндө билген киши, тилдин теориясын билбесе, тилчи окумуштуу болуп эсептелбейт.

Ал эми тилчи окумуштуунун көп тилди билиши анын адистигин өнүктүрүүгө жардам берет. Тилчи окумуштуу бир эле тилди билсе да аны илимий жактан тааный билүүгө тийиш. Советтик жогорку окуу жайларынын окутуу тажрыйбасында тил илими окутуу предмети катарында үчкө бөлүнөт: 1) **жалпы тил илими**, 2) **тил илимине киришүү**, 3) **тил илиминин тарыхы**. Жалпы тил илими тил жөнүндөгү илимдин теориялык маселелерин ичине алат. Тил илимине киришүү жалпы тил илиминин башталгыч курсу же элементардык курсу катарында эсептелет. «Тил илимине киришүү» курсу тил жөнүндөгү илимдин негизги түшүнүктөрү менен

тааныштырат. Тил илимине киришүү жогорку окуу жайларынын филология факультетинин 1-курстарынын окуу планына киргизилген. Бул предмет 1-курстун студенттерин тил илими жөнүндөгү негизги түшүнүктөр, аларга ылайыктуу терминдер менен тааныштырып, жалпы тил илимине тиешелүү теориялык маселелерди үйрөнүүгө даярдык катарында эсептелет. Ошону менен бирге конкреттүү тилдерди илимий жактан түшүнө билүүгө үйрөтөт. Конкреттүү тилдин же тилдердин материалдарын жакшы өздөштүрүү тил илиминин жоболорун жете түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берет. Бирок тил илими менен айрым конкреттүү тилди (кыргыз, орус, англис) үйрөнүүнүн алдына койгон милдеттери бирдей эмес, ар башка.

Тил илими студенттерди негизинен, теориялык маселелер менен тааныштырат. Ал эми конкреттүү тилди үйрөнүү студенттер үчүн теориялык жактан да, окууга, жазууга байланыштуу практикалык жактан да зарыл. Тил илиминин тарыхы менен жалпы тил илими теориялык курс катарында жогорку курстарда окутулат. Тил илиминин тарыхы бул илимдин пайда болушу, өнүгүшү, азыркы мезгилдеги абалы сыяктуу маселелерди ичине камтыйт.

Тил илиминин теориялык мааниси менен бирге, практикалык маанисинин зор экендигин коомдук турмуштун өзү көрсөтүүдө. Мына ошондуктан тил илиминин жетишкендиктери илимде, техникада, күндөлүк турмушта кеңири колдонулуп жатат.

Тил илиминин жетишкендиктери айрыкча: адабий тилдин нормасын түзүүдө; терминология маселесин илимий жактан иштеп чыгууда; чет тилдерди жана эне тилди илимий негизде үйрөнүүдө; илимий принципте мектеп грамматикасын түзүүдө; мектептерде эне тил сабагын туура алып барууда; жазмасы жок элдер үчүн жазма түзүүдө жана аны кабыл алууда; орфографияга реформа жүргүзүүдө; стенографиянын системасын иштеп чыгууда; тилдеги кемчиликтерди түзүүдө; телеграф жана башка байланыш системасынан пайдаланууда; элдердин маданиятын көтөрүүдө ж.б. тармактарда кеңири колдонулууда.

Фонетика өз ара төмөндөгүдөй түрлөргө бөлүнөт: **салыштырма тарыхый фонетика; адабий тилдин фонетикасы жана диалектологиялык фонетика, чет тилдер менен салыштырмалуу фонетика.**

Изилдөө методуна карата эксперименталдык же инструменталдык фонетика болуп да аталуучу фонетика орун алат.

Грамматика тил илиминин негизги бөлүмдөрүнөн болуп эсептелет. Грамматика эки бөлүктөн турат: 1) морфология, 2) синтаксис. «Морфология» деген термин XIX кылымдын окумуштуулары тарабынан тил илимине «этимология» деген терминдин ордуна киргизилген.

Морфология сөз мүчөлөрү же сөз бөлүктөрү аркылуу сөздөрдүн өзгөрүшү жана жасалышы жөнүндөгү маселелерди камтыйт. Морфологиянын материалы төмөндөгүдөй эки чоң бөлүктөн турат: 1) сөздүн составы жөнүндөгү окуу, 2) сөз түркүмдөрү жөнүндөгү окуу.

Речибиздеги сөздөрдүн грамматикалык жагынан сүйлөм болуп айкалышы, ал сүйлөмдөрдүн, сөз айкаштарынын түзүлүшү жөнүндөгү маселени текшерүү синтаксистин милдетине жатат. Синтаксистин милдетине кирүүчү кээ бир орчундуу маселелер: сүйлөмдүн типтери, сүйлөмдүн түрлөрү, сүйлөм мүчөлөрү, синтаксистик байланыштар, сөз айкалыштары ж.б.

Стилистика — речтин стили жөнүндөгү маселени текшерүүчү тил илиминин бир бөлүгү. Тил илиминин башка бөлүктөрүнө караганда стилистика кийинчерээк, атап айтканда, XX кылымдын 20-жылдарынан тартып өнүгүүдө.

Стилистика маселеси, бир жагынан, тил илимине таандык болсо, экинчи жагынан, адабият таануу илимине таандык. Тилибиздеги сөздөрдүн, сөз

айкаштарынын, сүйлөмдөрдүн өз орду-орду менен туура пайдаланышын, алардын жалпы адабий тилдик нормаларга туура келишин белгилөө стилистиканын милдетине жатат.

Стилистика тилдеги көрүнүштөрдү мааниси жана көркөмдүк жагынан өтө кылдат карап, ой-пикирди даана, так, көрктүү берүүдө ошол тандалуучу сөздөрдүн, сөз айкаштарынын, сүйлөмдөрдүн ичинен эң жарактууларын пайдалана билүүгө үйрөтөт. Бул жагынан стилистиканын теориялык мааниси менен бирге, практикалык мааниси зор.

Тилдин коомдук көрүнүш экендиги. Марксисттик тил илиминин негизги жана принципалдуу жоболору боюнча, тил — коомдогу байланыштын эн маанилүү куралы; тил — пикир алышып, түшүнүшүп туруунун куралы, ошону менен бирге ойлоонун куралы. Тил менен ойлоо өз ара тыгыз байланыштуу, ал экөө диалектикалык бирдикте болот.

Тилдин эки түрдүү функциясы бар. 1) **байланыштын куралы болуудагы функциясы**, 2) **ойлоону билдирүүдөгү функциясы**.

Тил коомдук өнүгүүлөр менен байланыштуу, ойлоо менен бирдикте каралып изилденүүгө тийиш.

Коомдогу экономикалык, саясий, маданий жактарынан болгон өзгөрүүлөр тилдин айрыкча анын лексикасынын өнүгүшүнүн негиздерин түзөт. Тилди илимий жагынан изилдөө үчүн, тилдеги көрүнүштөрдү туура түшүнүп, аларды туура таанып билиш үчүн, тилди коом менен, коомдук көрүнүштөр менен өз ара байланыштуу кароо керек.

Тил менен ойлоо өз ара байланыштуу болгону менен дүйнө жүзүндөгү же ар башка системадагы тилдер бирдей эмес. Бирок тил менен ойлоонун өз ара байланышы болбосо, ар башка элдердин же ар башка системадагы тилдердин өкүлдөрү бири-бирине түшүнө албас эле.

«Тил дегенибиз — ойдун тикеден-тике чындыгы» (К. Маркс). Эгерде «тил ойдун тикеден-тике чындыгы» болбосо анда ал (тил) байланыштын куралы да боло албас эле. Экинчи жактан, тил менен ойлоонун өз ара байланыштуулугунан ар бир кишинин башында ой-пикир пайда болуп калыптанат да, ал ой-пикир башка адамдарга, коллективге берилет. М. И. Калинин: «Эгерде адам баласынын ой-пикирлеринин эң жогорку жетишкендиктери, эң терең билимдер, жалындуу сөздөр аркылуу даана, так берилсе, алар адамдар үчүн белгисиз болуп кала берет эле. Тил — ой-пикирди билдирүүнүн куралы», — деген.

Тил жеке кишинин гана ой-пикирин эмес, адам баласы тарабынан иштелип чыккан бардык идеяларды, билимдерди көпчүлүктүн кенчине айландырат.

К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Ленин өздөрүнүн илимий эмгектеринде тил маселелерине ар дайым көңүл буруп келишти. К. Маркстын эмгектеринде коомдун саясий, экономикалык, маданий жактарынын өсүп-өнүгүшү тилдин өнүгүшүнө мүмкүндүк берет деп көрсөтүлгөн.

Марксизм-ленинизм классиктеринин аныктамалары боюнча, тил — коллективдик керектүүлүктөн пайда болгон коомдук көрүнүш.

Адам баласынын тили пайда болуу менен бирге, тилдеги сөздөр жаңы түшүнүктөрдү берүү менен байланыштуу өсүп-өнүгүү абалында болгон.

К. Маркс менен Ф. Энгельс «Немецтик идеология» аттуу эмгегинде тил жана ойлоо маселеси жөнүндө төмөндөгүдөй пикирди айтышкан: «Тил да эс сыяктуу байыркылык; тил дегенибиз — практикалык башка адамдар үчүн жашоочу реалдуу эс-акыл; эс-акыл сыяктанып башка адамдар менен катнашуудагы керектүүлүктөн келип тил пайда болот».

Түрдүү тарыхый шарттарга карата, Ф. Энгельстин айтуусу боюнча, кээ бир уруу

тилдери орчундуу өзгөрүүлөргө дуушар болот.

Ф. Энгельс тил менен ойлоонун байланышына карата терең жоболорду берген. «Эң абал эмгек, андан кийин жана ошону менен бирге чыныгы речь эң негизги эки стимул болду. Ошол эки стимулдун аркасында маймылдын мээси акырындык менен адамдын мээсине айланды», — дейт Энгельс.

Падыша өкмөтүнүн тил маселеси боюнча жүргүзгөн буржуазиялык саясатынын натыйжасында майда элдердин тилдеринин өнүгүш перспективасы да болгон эмес. Мына ошондуктан «Либералдар жана демократтар тил жөнүндөгү маселеде» деген эмгегинде В. И. Ленин падышалык саясатка каршы туруп, «бир да улутка, бир да тилге, сөзсүз, эч кандай привелегия берилбесин» — деген.

Тилдин белги, система, структура катарында каралышы. Адамдар өздөрүнүн ой-пикирлерин табигый тилден башкача жолдор менен да билдире алышат. Алардын кээ бирлери төмөндөгүлөр: музыка, живопись, жаңдоо, дене кыймылы түрдүү сызыктар, формулалар, ар түрдүү жарык берүүчү жана тыбыш чыгаруучу сигналдар. Тил илиминде кийинки мезгилдерде белгилердин системасы жөнүндө жаңы илимди негиздөө аракеттери бар. Белги же символ катарында ар кандай байланыш куралы эсептелмек. Мына ошол илим семиотика же семиология болуп аталат. Ал гректин семиотика (белги) деген сөзүнөн алынган.

«Семиотика» деген түшүнүктү биринчи болуп швейцариялык окумуштуу Ф. Соссюр киргизген.

Кээ бир окумуштуулар (даниялык окумуштуу Л. Ельмслев) — тил менен башка сигналдардын арасында сапат жагынан айырма жок деп карашат. Мисалы, сааттын соккон үнү менен жарык сигналын берүүчү светофордун арасында айырмачылык жок.

Чындыгында тил менен белгилер системасынын арасында кээ бир жалпылык да, айырмачылык да бар.

Алардын араларындагы кээ бир жалпылыктар же окшоштуктар төмөндөгүдөй:

- тил да, белгилер системасы да ой-пикирди, сезимди билдирүүнүн куралы катарында кызмат кылат;
- коомду тейлеп, коом тарабынан түзүлө тургандыктан, бул экөө тең коомдук көрүнүштөргө жатат;
- алардын бардыгы материалдуу, бирок материалдык жагынан ар башка.

Мисалы, жарык толкундары, үн толкундары, графикалык сызыктар. ж.б.

Тил менен белгилер системасынын кээ бир төмөндөгүдөй орчундуу айырмачылыктары бар. Тил — ой-пикирди, сезимди билдирүүнүн жалпы куралы.

Шарттуу белгилер аркылуу айрым предметтер гана берилет. Мисалы, топографиялык карталар, диаграммалык жана башка жазуу, сызуу белгилери.

Айрым түшүнүктөрдү даана берүү үчүн химияда, математикада ошондой эле айрым илимдерде ар түрдүү формулалар колдонулат. Илимдердин өнүгүшү үчүн формулалардан пайдалануунун зор мааниси бар. Тил белгилер системасынан айырмаланып, фактынын мазмунун гана билдирбестен, адамдын кабарлап жаткан нерсесине, көрүнүшкө болгон катышын, чындыкка карата берген баасын, көз карашын да билдирет. Тилден башка калган белги системалары жасалмалуу, алар адамдардын өз ара макулдашуусу аркылуу түзүлгөн. Макулдашуу аркылуу аларды өзгөртүп да колдонууга мүмкүн.

Тилдин өнүгүшү — тарыхый процесс, анын өнүгүш закондору объективдүү. Белгилер системасы коомдогу өзгөрүүлөргө карата бат өзгөрүшү мүмкүн. Бир белгинин ордуна экинчи белги (рим цифрасынын ордуна араб цифрасын пайдалануу сыяктуу) колдонула бериши ыктымал. Белгилер системасынын

өзгөрүлмөлүү касиетине караганда тил туруктуу болот.

Бардык эле белгилер системасынын негизине тыбыштуу тил алынат. Алсак, транспорттук сигналдардын мааниси тыбыштуу тил аркылуу берилет. Тыбыштуу тилге которулганда гана ал сигналдардын мазмуну чечмеленет.

Тилге салыштырып караганда белгилер системасынын ар бирине таандык болгон кээ бир төмөндөгүдөй артыкчылык жактары да бар: деңиз сигналдарында интернационалдык (ар бир элдин өкүлүнө түшүнүктүүлүк), формаларда абстракттуулук, жарык берүүчү сигналдарда, графикалык белгилерде тактык, ачыктык, алыстан белги берүү, музыкада эмоционалдуулук, живописте көрсөтмөлүүлүк ж.б.

Тил универсалдуу түрдө байланыш куралынын милдетин аткарат. Тилдин бул бөтөнчөлүгүн белгилер системасынын бири да аткара албайт.

Тилдин белгилик мүнөзү жөнүндөгү маселе окумуштууларды байыркы заманда (Аристотель) кызыктырып келген. XVI— XVIII кылымдардагы тил илиминде адам баласынын тилинде бирдиктүү логикалык мазмун ар башка форма аркылуу берилет деген логикалык көз караштардын өзү Аристотелдин жоболоруна негизделген болчу.

Тилдин белгилик мүнөзү жөнүндөгү пикирлер салыштырма-тарыхый тил илимин негиздөөчүлөр тарабынан да көрсөтүлүп, орус окумуштуулары Потенбня, Поржозинский, Богодицкий ж.б. тарабынан да айтылып келди. Бул маселе швейцариялык окумуштуу Ф. Соссюрдун «Курс общей лингвистики» аттуу эмгегинде айрыкча орунду ээлейт. Ф. Соссюр тилдин белгилик мүнөзүн турмушта колдонулуучу ар кандай белгилердин системасы менен барабар же бирдей деп эсептеген. Анын пикири боюнча, тил дегенибиз — идеяларды билдирүүчү белгилердин системасы, аны кат менен, дүлөй-дудуктар үчүн түзүлгөн алиппе менен, символикалык үрп-адаттар менен, согуштук сигналдар менен салыштырууга болот. Ф. Соссюрдун бул пикири батыш европалык окумуштуулар тарабынан кубатталып келди.

Тил менен белгини өз ара салыштырып кароого мүмкүн. Тилдин негизги элементи — сөз. Сөз менен белгини өз ара салыштырып кароодон төмөндөгүлөрдү байкоого болот.

Бир эле белги ар түрдүү заттарды билдирүү үчүн негиз боло албайт. Мисалы, согуштук операцияларда колдонулуучу сигналдардын же жолдун белгилеринин негизинде аларды ар түрдүү өзгөртүп колдонууга болбойт.

Белгилердин маанилик карым-катышы жок. Мисалы, бир жагынан, морзе белгилерин, желектер аркылуу берилүүчү деңиз сигналдарын, экинчи жагынан, көчөлөрдөгү жарык берүүчү сигналдарды алсак, алар бири-биринен кескин түрдө айырмаланат.

Биринчи учурда белгилер кадыресе кат өңдөнгөн кызматты аткарат. Катты окуй билүү керек болсо, ал белгилерди тааный билүү керек. Ал эми көчөдөгү жарык берүүчү сигналдарды, мисалы, кызыл сигналдардын ордуна сары сигнал берүүдөн мааниси өзгөрбөйт.

Демек, бул экинчи учурдан белгилердин маанилик карым-катышынын жоктугу байкалат.

Белги бир эле мааниде колдонулат, анын кошумча мааниси же ситуацияга жараша жардамчы мааниси деген түшүнүктөр болбойт, контекстке карата башка мааниге өтпөйт. Мисалы, паровоз айдап келе жаткан машинист, кандай гана шартта болбосун, кызыл белгини бир эле мааниде түшүнүүгө тийиш.

Белги өзүнүн түз гана маанисинде колдонулат, анын эч кандай экспрессивдүү жана эмоционалдуу элементтери болбойт. Бул айтылган бөтөнчөлүктөр тиешелүү даражада тилдин негизги единицасы сөзгө да таандык. Бирок кадыресе белгилер

менен тилдик белги нак бирдей эмес.

Жогорку белгиге таандык болгон бөтөнчөлүктөрдү тилге төмөндөн жогору карай алып көрүүгө болот.

Белгиде эмоционалдуулук, экспрессивдүүлүк жок. Буга карама-каршы тилде (сөздөрдө) бул бөтөнчөлүк бар. Бул бөтөнчөлүк тилдин стилистикалык катмарлары менен шартталган. Тилде стилистикалык синонимдер кеңири орун алат. Сөздөрдүн эмоционалдуу, экспрессивдүү сапаттары көркөм чыгарма түзүүгө, кишинин сезимине таасир кылууга мүмкүнчүлүк берет. Белгиде бир маанилүүлүк орун алат.

Ошентип, белгиге карама-каршы сөздөрдө көп маанилүүлүк бар.

Ар бир сөз тилибизде өзүнчө жеке туруп колдонулбастан, башка сөздөр менен тиешелүү карым-катышта болуу аркылуу колдонулат. Ал эми белги өз алдынча өзүнүн берген мааниси менен карым-катышта болбой эле колдонула берет.

Белгиге карама-каршы сөздүн мааниси өзгөрүп турат. Бир эле сөздүн ар түркүн мааниде болуп колдонулушу мүмкүн.

Жогоруда айтылгандардан тилдин белгилик мүнөзүн жокко чыгарууга болбойт, тил белгилик мүнөзгө ээ, бирок аны туура таанып, туура талдай билүү керек.

Тилдин айрым лексикалык категориясынан, мисалы терминологиясынан, белгилик элементтер ачык да, даана да көрүнөт.

Терминдердин маанисинин өзгөрүшү илимдин тармактарынын өнүгүшү менен шартталышкан.

Башка ар кандай белгилердин системасынан айырмаланып, тил (анын лексикасы) дайыма өнүгүү абалында болот. Ал эми белгилердин системасы үчүн (же семиотикалык система үчүн) андай өнүгүү мүнөздүү көрүнүш эмес.

Тил илими үчүн зарыл болгон «система», «структура» деген түшүнүктөр бар.

«Система» деген терминди тилге карата Ф. Соссюр киргизген. Бирок ал пикир чындыгында орус окумуштуусу Бодуэн де Куртенеге таандык. Ф. Соссюрдун пикири боюнча, «белги», «система» деген түшүнүктөр өз ара бирин-бири толуктайт.

Азыркы структурализм агымы тилди система катарында эсептеп, ал системанын ар бир элементи өз ара байланыштуу деп карайт.

Ошентип, тилдин система катарында каралышы азыркы кездеги тил илими үчүн өтө мүнөздүү. Бирок тилдин системалык мүнөзгө ээ экендиги Бодуэн де Куртене тарабынан 1870-жылы Петербургда окуган лекциясынан тартып, өмүрүнүн акырына чейин айтылып келди. Бир өңчөй элементтери бири-бири менен шартталышкан, бири-бирине таасир кылган органикалык бүтүн нерсе системаны түзөт.

«Белги» жана «система» деген терминдерден тышкары, кийинки кезде тил илимине киргизилген «структура» деген термин да бар. Бул термин «система» деген терминдин синоними катарында колдонулууда.

«Структура» деген түшүнүк тил илими үчүн чындыгында жаңы түшүнүк эмес. Тилдин структурасы тилдин тарбиятынын негизги бөтөнчөлүгү экендигин XIX кылымдын айрым окумуштуулары белгилеп келишкен. Бирок бул түшүнүк тил илиминде окумуштуулардын көңүлүн айрыкча кийинки кезде буруп келе жатат. Тил илиминдеги структуралисттик агымдын пайда болушу бул түшүнүк менен байланыштуу маселени кеңири иштеп чыгууну талап кылды. «Структура» деген түшүнүк кийинки кездерде илимдин ар түрдүү тармактарында кеңири колдонулууда. Бул түшүнүк боюнча бүтүн нерсе айрым бөлүктөрдөн турат, ал бөлүктөр өз ара бири-бири менен тыгыз байланыштуу. Айрым бөлүктөрдүн өз ара карым-катышы болмоюнча, ал бүтүндүн жашашы да мүмкүн эмес. Ар бир жеке элемент структуранын составына киргенде гана структуралык сапатка ээ болот.

«Структура» деген түшүнүк тилдин өткөн абалына карата да (диахрондук планда), азыркы кездеги абалына карата да (синхрондук планда) колдонулушу

мүмкүн.

«Система» деген түшүнүк элементтердин статикалык кыймылсыз абалын ичине алса, «структура» деген түшүнүк буга караганда кеңири мааниде жана элементтердин динамикалык кыймылдуу абалын да ичине алат. Демек, структура деген түшүнүк өзүнүн кучагына тилдин азыркы гана абалын албастан, тилдин өткөн тарыхын (же тилдеги өзгөрүштөрдү) да өзүнүн кучагына алат. Тил дайыма өнүгүү абалында болот. Ошондуктан тилди система катарында карагандан көрө, аны структура катарында кароо анын табиятына балким, туура келер.

Структуралисттик көз караш боюнча, тил дегенибиз — ар башка формасыз масса эмес, структура айрым ярустардан турган тартипке салынган бүтүн нерсе.

Жалпы элдик тилдин дифференцияланышы. Тилдердин диалектилерге бөлүнүшү. Тилдер территориялык жактан айрым диалектилерге (же наречиелерге) бөлүнөт. Диалект деген термин грек тилинин «dialectos» (разговор, говор, наречие — сүйлөө) деген сөзүнөн алынган. Мисалы, орус тили территориялык жагынан эки диалектиге (же эки наречие) бөлүнөт; 1) **түндүк наречие**, 2) **түштүк наречие**. Ал наречиелер бири-биринен айрым тыбыштарды, сөздөрдү ар башка айтышы жагынан айырмаланат.

Орус наречиелери фонетикалык жагынан жалпы жонунан түндүгү очул (окающий), түштүгү ачыл (акающий) болуп бөлүнөт. Ал диалектилер (наречиелер) территориялык жактан өз ара айрым говорлорго бөлүнөт. Ошентип, жалпы элдик тил территориялык жактан диалектилерге (ири единица), говорлорго (майда единица) бөлүнөт.

«Говор» деген түшүнүккө майда, тилдин андан ары бөлүнбөй турган единицасы жатат. Бир нече окшош же бири-бирине жакын говорлор кээ бир лингвистикалык адабияттарда наречие болуп аталып жүрөт. Территориялык диалект — белгилүү бир территория менен чектелет, атап айтканда, андай диалект жалпы элдик тилдин ичинен белгилүү территорияга гана таандык.

Алсак, бир шаарда же бир кыштакта кесибине карата ар түрдүү адамдар жашай беришет. Демек, бир эле жерде ар башка социалдык диалектилер орун алат, ал эми буга карама-каршы бир эле жерде бир нече территориялык диалект болбойт. Территориялык диалект элдик массаны тейлесе, социалдык диалект ошол элдик массанын ичинен белгилүү топту гана тейлейт. Социалдык диалект айрым сөздөрүнөн гана айырмаланат. Территориялык диалект белгилүү коомдук саясий шартта өз бетинче тилге айланып кетиши мүмкүн, ал эми социалдык диалект эч убакта өз бетинче тилге айланбайт. Ошентип, «социалдык диалект» деген түшүнүккө коомдогу таптардын, топтордун кесибине карата болгон тилдеги бөтөнчөлүктөр кирет. Буга мисал катарында өтүкчү, жыгач устачы, темир жолчу, токуучу жана башка кесиптеги адамдардын тилдериндеги бөтөнчөлүктөрдү атаса болот.

Социалдык диалектиге мисалдар келтирели. Жыгач усталарда жалпы жонунан орус тилиндеги рубанок деген куралдын он бир түрү кезигет: р у б а н о к, ш е р з е - б е л ь, м е д в е д к а, д о р о ж н и к, ш п у н т у б е л ь, ф у г а н о к, з е н з у б е л ь, г о р о б а ч, ш т а п, г а л ы т е л ь, к а л е в к и.

Тилдеги диалектилик бөтөнчөлүктөрдү тил илиминин атайын бир тармагы диалектология текшерет.

Тилдеги диалектилик бөтөнчөлүктөрдү картага түшүрүп изилдөөнүн натыйжасында лингвистикалык география пайда болуп өнүгүүдө.

Диалектилер жалпы элдик тилдин тармагы катарында эсептелет. Диалектилердин болушу жалпы элдик тилдин бар экендигин жокко чыгарбайт, кайра, анын өнүгүшүн ырастайт. Адатта бир диалектини жалпы элдик адабий тилдин негизине алышат. Мисалы, тарыхый жактан орус адабий тили Москва

диалектисинин негизинде, француз адабий тили Париж диалектисинин негизинде өнүккөн. Улуттук тилдин белгилүү бир диалектинин негизинде өнүгүшү коомдук саясий турмуш менен шартталган. Ошентип, улуттук тилге негиз болгон диалект ошол улуттук тилди адабий тил катарында калыптандырууда жана аны андан ары өнүктүрүүдө чоң ролду ойнойт, ал эми калган диалектилер акырындык менен адабий тилдин таасири аркылуу диалектилик бөтөнчөлүктөрдү жоёт, натыйжада бир элдин же бир улуттун өкүлдөрүнүн бардыгы бирдиктүү адабий тилде сүйлөөгө өтүшөт. Адабий тил жалаң гана негизге алынган диалектинин эсебинен эмес, калган диалектилердин да эсебинен өнүгүшү мүмкүн. Бул биринчи кезекте адабий тилдин лексикасына тиешелүү. Ошентип тилдеги диалектилер белгилүү тарыхый шартта пайда болот жана өнүгөт. Диалектинин да, жалпы элдик адабий тил сыяктуу, өзүнчө лексикалык составы, грамматикалык түзүлүшү бар, ал эми социалдык диалектиде андай лексикалык состав жана грамматикалык түзүлүш болбойт.

«Диалект» деген түшүнүк бардык эле коомдук формациялардан орун алып келсе да, анын аткарган ролу, өнүгүшү ар бир коомдук формацияда ар башка болуп келген. Алсак, феодализмдин тушунда айрым областтардын арасында саясий-экономикалык байланыштар күчтүү болбогондуктан, диалектилердин пайда болушуна, өз бетинче өнүгө беришине ыңгайлуу шарттар түзүлөт.

Адабий тил. Адабий тил — элдик (улуттук) тилдин негизинде калыптанып, белгилүү бир нормага салынган, айтылышы, жазылышы, колдонулушу такталган, айтылуучу ойду даана бере алган, коомдун бардык топторуна орток тил.

Ал өзүнүн нормативдүүлүгү менен диалектилерден же говорлордон айырмаланат. Жергиликтүү же территориялык диалект жалпы элдик тилдин кичине бир бөлүгү же тармагы катарында белгилүү бир территорияда (областтын, райондун же бир кыштактын масштабында) колдонулса, адабий тил эч кандай территориясына карабастан, бир элдин (же бир улуттун) бардык адамдарын бүт бойдон бирдей тейлейт, бардык территорияда бирдей колдонулат.

Бул жагынан адабий тил — элдик (же улуттук) тилдин өнүккөн жогорку формасы, ал лексикалык, фонетикалык, грамматикалык жана башка жактарынан жергиликтүү же территориялык диалектилерге караганда жалпы элге таандык болгон тил. Адабий тилдин жазуу речине тиешелүү болгон нормалары газета, журнал, китеп сыяктуу мамлекеттик басма сөз органдары, илимий-изилдөө мекемелери тарабынан сакталууга тийиш болсо, оозеки речке тиешелүү болгон нормалары окуу жайлары, радио, театр, телекөрсөтүү сыяктуу коомдук-мамлекеттик органдары тарабынан сакталууга тийиш. Адатта «адабий тил» деген түшүнүк улуттук тил болуу үчүн, улут болуп түзүлүү шарты сыяктуу, адабий тилдин даражасына көтөрүлүү үчүн (чын мааниде адабий тил деп аташ үчүн) ал адабий тилди белгилүү нормага келтирүүчү жазуунун болушу шарт. Жазма адабий тил — лексикалык запасы, синонимдик каражаттары жагынан бай, өнүккөн тил.

«Адабий тил» деген түшүнүк лингвистикалык адабияттарда эки түрдүү мааниде колдонулуп келе жатат:

1) Улут түзүлгөнгө чейинки мезгилде жалпы эле «жазма тил» деген мааниде, 2) улут түзүлүп, анын улуттук тили калыптанып, өнүккөн мезгилде, «адабий тил» деген мааниде. Бул экинчи мааниде адабий тил улуттук тилдин (же жалпы элдик тилдин) калыптанган, тиешелүү нормага салынган, ошол улуттун (же ошол элдин) маданиятынын көрсөткүчү жана жогорку формасы катарында колдонулат.

Адабий тилдин оозеки жана жазма формалары бар. Жазма адабий тилде ошол тилдеги бардык эле сөздөр, морфологиялык формалар, синтаксистик конструкциялар колдонула бербестен, адабий тилдин калыптанган нормасына ылайык алардын типтүүлөрү колдонулат. Адабий тилде диалектизмдер, жаргондук сөздөр, жалпы элдик тилге мүнөздүү болбогон грамматикалык формалар,

конструкциялар колдонулбайт. Адабий тил — сөз чеберлери тарабынан иштелип чыккан жана чыгармачылык жагынан өнүккөн, негизи жагынан жалпы элдик тил. Улуттар түзүлгөнгө чейинки мезгилдин ичинде ар бир элдин өзүнүн маданий-тарыхый шартына ылайык анын адабий тили эки түрдүү жол менен пайда болушу мүмкүн: 1) жазма адабий тил жергиликтүү диалектилердин биринин негизинде пайда болот;

2) жазма адабий тил катарында башка элдин тили (көп учурда ал үчүн жат тил) колдонулушу мүмкүн. Мисалы, орто кылымдарда Европа элдеринде латын тилинин илимдин, диндин, жалпы эле маданияттын орток тили катарында колдонулушу же кээ бир чыгыш элдеринде араб тилинин жазма тил катарында колдонулушу. Бирок латын тили менен араб тили тар чөйрөдө гана адабий тилдин ролун аткарды, алар жасалма түрдөгү тилдер эле, ал тилдер көпчүлүк массаны тейлөөгө жарактуу боло албады. Ырас, тектеш тилдер үчүн алынган адабий тил мындай болбойт. Алсак, Орто Азиянын көпчүлүк элдери үчүн XIX кылымда чагатай тили жазма тил катарындагы милдетти аткарып келди.

Бирок буга карабастан чагатай тили жалпы массаны толук тейлөөгө жарактуу боло албады. Ошондуктан ал жазма тил болуп эсептелсе да, чындыгында адабий тил болуп эсептелинбеди.

«Адабий тил» деген түшүнүк биринчи кезекте «көркөм адабияттын тили» деген түшүнүктү ичине алат. Мына ошондуктан адабий тилди кээде «жазма тил» же «китеп тили» деп этап, оозеки сүйлөшүү тили менен карама-каршы салыштырышат.

«Адабий тил» деген түшүнүк көбүнчө элдин жазуу маданиятынын өнүгүшү менен тыгыз байланыштуу. Өнүгүүнүн тарыхый шартына ылайык адабий тил катары же жазма тил катарында эне тили колдонулбастан, башка элдердин тилдери колдонулуп калышы да мүмкүн. Мисалы, Африка, Азия, Америка мамлекеттеринин кээ бирлеринде адабий тил катарында англис, француз, испан тилдери колдонулуп, ал бөтөн тилдерде иш кагаздары түзүлөт, соода-сатык иштеринде колдонулуп, газеталар, журналдар, китептер чыгарылып, мектептерде сабактар жүргүзүлөт. Андай адабий тилдерден жергиликтүү буржуазиянын өкүлдөрү, окугандар гана пайдалана алышат.

ФОНЕТИКА

Адам баласы дайыма өзүнүн чөйрөсүндө сүйлөгөн сөздөрдү угат, кабыл алат. Ал сөздөр ар кандай тыбыштардын айкалышынан түзүлгөн. Ошондуктан мындай сөздөр ар түрдүү сапаттагы, ар түрдүү узундуктагы тыбыштардан түзүлөт. Натыйжада, ар кандай тыбыштарды артикуляциялоо аркылуу сөздөрдү түзөт. Жазуу, ички речь дабыштуу речибизге салыштырганда, экинчи орунда турат. Мына ошентип, биздин речибиз тыбыштардан түзүлөт. Тыбыштан муун, морфема, сөз курулат. Тилдин тыбыштык жагын үйрөнүү — тил илиминин ажырагыс бөлүгү. Бул бөлүм **фонетика** деп аталат.

Речтеги тыбыштар — өтө татаал кубулуш, анткени речибиздеги ар бир тыбыш бир эле мезгилде физикалык (акустикалык), физиологиялык жана социалдык (тилдик) факт болуп эсептелет. Ошондуктан ал татаал кубулушту иликтөө үчүн физиктин, физиологдун жана лингвисттин жасаган кадамы бирдиктүү, көп учурда, өтө татаал болот.

Речтеги тыбыштарды лингвистикалык жактан иликтөөдө анын физикалык жана физиологиялык жаратылышына таянбай коюу мүмкүн эмес, анткени лингвист речтеги тыбыштардын жасалышындагы өзгөчөлүктөрдү жана алардын физикалык мүнөздөмөсүн өздөштүрөт. Ансыз тигил же бул тилдеги тыбыштарга туура мүнөздөмө берүү мүмкүн эмес.

Ошондуктан тилдин тыбыштык түзүлүшү жөнүндөгү илим пикир алышууда тилдеги тыбыштарды социалдык жактан колдонулуш изилдеген функционалдык фонетикадан тышкары (азыркы кезде көбүнчө фонология деп аталат) речтеги тыбыштардын жасалышынын физиологиясын үйрөтүүчү **артикулятордук фонетикага**, тыбыштардын физикалык касиетин (мүнөздөмөсүн) изилдей турган **акустикалык фонетикага** бөлүнөт. Изилдөө практикасында тилдеги тыбыштарды аныктоодо фонологиялык, артикулятордук жана акустикалык фонетика деп бөлүштүрүп отурбай, тескерисинче фонологиялык, артикулятордук жана акустикалык жактан мүнөздөө бириктирилип, алар бирин-бири толуктап, күчөтүп өз ара айкалышат. Тилдин тыбыштарын социалдык кубулуш катары изилдеген фонолог эреже катарында речтеги тыбыштардын физиологиялык жактан алынган фактыларына тилдин өнүгүшү менен тилдин өзгөрүшүнө сөзсүз таянат. Ошондой эле, фонетист-акустик, фонетист-физиолог да тилдин тыбыштары жөнүндөгү фонологиялык (лингвистикалык) фактыларга таянат.

Речтеги тыбыштардын акустикалык өзгөчөлүгү. Добуш жөнүндөгү жалпы теория боюнча физиканын бир бөлүгү **акустика** (гр. Akistikos – угуу) иш жүргүзөт. Акустикалык жактан алганда үн – кандайдыр бир чөйрөдө кайсы бир кыймылдагы нерсенин таасиринин күчү аркылуу заттан чыккан толкундун кулак аркылуу кабыл алууга мүмкүн болгон термелүүсү. Мындай зат (катуу ташты таш менен урганда, суюк суунун шылдырашы газ түрүндө — мылтык атканда) ар түрдүү болушу мүмкүн. Натыйжада айлана-чөйрө үндү угуу органына жеткирүүчү болот, анткени абасыз мейкиндикте үн пайда болбой тургандыгы белгилүү.

Акустикада төмөнкү белгилер негизге алынат:

1. **Үндүн бийиктиги** термелүүнүн жыштыгына байланыштуу, убакыттын бирдигине карата термелүү чоң жана бийик болсо, тыбыш бийик, термелүү пас болсо, үн да пас болот.

Адамдын кулагы 16 дан 20 000 герцке (Герц немец физигинин атынан чыккан, ал секундада бир жолу термелүүгө барабар келген үндүн термелүүсүнүн кыймылынын бирдиги) чейинки үн бийиктигин кабыл алып, ажыратат. Адам 15

герцтен аз, 20 000 герцтен көп термелүүнү кабыл албайт.

Ар кандай музыкалык аспаптардан же адам тарабынан түзүлгөн музыкалык үндүн жыштыгы 60-600 гц., аралыгында болот, мисалы, биринчи октавада «до» үнүнүн жыштыгы 256 гц., чоң октавада — 64 гц., экинчи октавада — 512 гц.

Үндүк термелүүнү пайда кылган физикалык дене бүтүндөй термелбестен, анын айрым бөлүгү, бөлүктүн бөлүгү гана термелиши мүмкүн. Мындай нерсенин бөлүгүнүн термелүүсү бүтүн нерсенин термелишинин бөлүгү болот. Мисалы, комуздун кылы бүтүн термелгенде 30 гц. болсо, анын бөлүктөрүнүн термелүүсү (жарымы, төрттөн бири, сегизден бири ж.б.) 60, 120, 240, 480, 960, 1920 гц. жыштыкты берет. Бүтүн нерсенин термелүүсүнөн чыккан тон негизги тон, анын бөлүктөрүнөн чыккан тон обертон (немец. ober — жогорку, обертон негизги тонго караганда чоң жыштыкта болот). Обертон добушка бөтөнчө түр берет, ошондуктан ал тембр (фр. timbre — тембр) деп аталат.

2. Үндүн күчү термелүүнүн амплитудасына (лат. Amplitudo — кеңдик, мейкиндик) байланыштуу, б. а. үндүк термелүүнүн жогорку көтөрүлүшүнүн жана төмөн түшүүсүнүн точкасы; термелүүнүн амплитудасы чоң болсо үн күчтүү, термелүүнүн амплитудасы кичине болсо үн алсыз болот.

Тыбышты акустикалык жактан мүнөздөөдө үн чыгарган нерсенин дирилдешинин интенсивдүүлүгү негизги ролду ойнойт. Бул **амплитуда** деп аталат. Үн бир канча тондон (негизги жана анын гармониясынан) тургандыктан, ал өтө татаал түзүлүш. Мындай учурда изилдене турган тыбыштын ар кандай тондордун амплитудасынын катышы негизги мааниге ээ болот. Мисалы, тыбыштын негизги тонунун жыштыгы 60 гц. болсо, анда гармоникалык обертоңу 60, 120, 240, 480, 960, 1920 гц. мындай учурда бул көрсөтүлгөн жыштыктардын амплитудасынын катышы ар түрдүү болушу мүмкүн. Бул катышты өзгөртүүдөн (мисалы, 60 гц. обертоңдун амплитудасын көбөйтүү, 480 гц., обертоңдун амплитудасын азайтуу, же амплитуданын обертоңун 240 гц. көбөйтүү, же 120 гц. азайтуу) тыбыш сапатын өзгөртөт. Мына ушинтип тыбыштын тембри негизги тонго кирүүчү обертоңдун жыштыгы менен анын санына көз каранды болбостон, тыбышты түзүүчү бардык тондордун амплитудасынын катышына көз каранды.

3. Үн узундугу же созулуу термелүүнүн убакытка созулушуна байланыштуу, тил үчүн үн узундугунун катыштык абалда болушу негизги көрүнүш. Кыргыз тилинде кыска үндүүгө караганда созулма үндүү эки эсе созулуп айтылат, б. а. 1 :1,8; 2,1 барабар. Ошондой эле түрк тилдеринде басым түшкөн үндүү басымсыз үндүүгө караганда да кыйла үн узундугунда айтылат. Мындай көрүнүш немец, француз, англис жана башка тилдерде да орун алган.

Адамдын речиндеги үндүү жана үнсүз тыбыштар убакытка созулган үн узундугуна ээ, б. а. ал тыбыштар спектрограммадагыдай статистикалуу болбостон, динамикалуу келип кыймылдайт, «агылып» турат. Речтеги тыбыштардын үн узундугу анчалык узак болбогондугу менен (үн узундугу кыргыз тилиндеги кыска үндүүлөрдө 80-120 мил. сек., созулма үндүүлөрдө 180—230 мил. сек.) тыбыштын сапатын өзгөртүүгө толук мүмкүнчүлүгү бар. Бул адамдын речиндеги ар бир тыбыш бир гана форманттык мүнөзгө ээ эместигин көрсөтүп турат, анткени тыбыштын башталышынын форманттык жыштыгы анын аякташындагы форманттык жыштыктан кескин айырмаланат. Ушул мезгилге чейин речтеги тыбыштардын бири-биринен болгон айырмасын адам билип, так айырмалангандай куралдын илимде түзүлбөгөндүгү, ойлонуп чыгарылбагандыгы ушуну менен түшүндүрүлөт. Ошондуктан магнитофонго жазылган айрым тыбыштарды сөздүн ичинен бөлүп турганда аларды башка тыбыштар менен чаташтыруу да атайын прибордун жоктугу менен түшүндүрүлөт.

Акустикалык гармоника деген түшүнүк кеңири колдонулат. Гармоника —

белгилүү үн жыштыгынан чоң же кичине болгон бир нече жолу кайталанган жыштыктагы үн. Мисалы, «ля» добушунун биринчи октавадагы жыштыгы 431 гц, бул добуштун гармоникасы 216, 108, 540, 862, 1724 гц. жыштыктагы үн болуп эсептелет. Мына ошентип, жогорудагы айтылган обертон негизги тондун гармоникасы. Добуш бул негизги тонго гармоникалык жактан негизделген бир нече тондун жыйындысынан түзүлөт. Бул музыкалык инструменттерге гана тиешелүү болбостон, адамдын речиндеги **а, о, ө, у, ү, ы, и, э** сыяктуу тыбыштарга да дал келет.

Тыбыштарды жасоодо, бөтөнчө речтеги тыбыштарды жасоодо, негизги роль резонанска (фр. *resonance* — резонанс) таандык. Резонанс айлануучу абанын чөйрөсүндө пайда болот (буга кылдуу инструменттерден, духовой инструменттерден, сүйлөө органдарынын ооз жана мурун көңдөйлөрүнөн чыккан добуштар кирет). Резонатордогу тон негизги тон болбогон кезде да чыгышы мүмкүн. Бул резонатордук тондор (резонатордун өзүнө таандык тону) кыймылга келүүчү дүүлүктүрүүдөн (мисалы, үйлөөдөн, дем алуунун күчүнөн) резонатордогу абанын; дирилдетүүчү абанын кыймылынан пайда болот. Ар бир резонатор резонатордун формасы менен көлөмүнө жана анын резонаторунун ички бетинин абалы менен тоскоолдугуна байланыштуу жеке өзүнө тиешелүү тондук калыптанышына ээ болот. Жаны эксперименталдык изилдөөнүн негизинде абанын агымы өтө турган резонаторлор (мисалы, духовой инструмент, ошондой эле адамдын ооз көңдөйү) алдыңкы жана арткы бөлүгү аркылуу айрым-айрым резонанциялап, резонаторлордун кыскарышы же узарышы тондук калыптанышуу өзгөртүп турат. Мына ошентип, резонанс — бул ошол эле жыштыктагы башка термелүүлөрдүн таасири аркылуу пайда болгон тыбыштын термелүүсү.

Ар кандай резонаторлор бир эле тыбыштын ар кандай составындагы тондорун күчөтөт. Резонаторлордун таасиринен ото көбүрөөк күчөтүүгө дуушар болгон тыбыштардын тону **тыбыштардын форманты** (лат. *formans, formantis* — пайда кылуучу) деп аталат. Формант адам речиндеги тыбыштарды, бөтөнчө үндүүлөрдү туруктуу мүнөздөй тургандыгын эксперименталдык изилдөөлөр көрсөттү. Электрдик спектографтын жардамы аркылуу ар түрдүү тилдердеги ар кандай тыбыштардын тондук жана форманттык составын «көрүүгө» жана эсептөөгө так материалдар алынды. Тилдеги үндүү тыбыштарды акустикалык мүнөздөөгө жыштыгы боюнча негизги тонго өтө жакын биринчи формант башкы мааниге ээ боло тургандыгы аныкталды. Муну кыргыз, орус, англис тилдериндеги биринчи эки форманттын жыштыгы боюнча алынган эксперименталдык материалды келтирүү менен көрсөтүүгө болот.

кыргыз тили		орус тили —		англис тили	
тыбыштар:	биринчи эки форманттын жыштыгы	биринчи эки форманттын жыштыгы	тыбыштар	биринчи эки форманттын жыштыгы	
а	806—1264	620—1070	а	700—1100	
и	453—1460	230—2220	î	400—2100	
у	760—1264	240—615	и	450—1000	
о	960—1800	520—850	о	550—900	
э	1800—2500	420—1950	э	500—1800	

Келтирген цифралардын топтоштурулушу болжолдуу алынгандыгына карабастан, алар тыбыштардын форманты кандайча айырмалана тургандыгын айгинелеп турат.

Ар бир тыбышты таанып билүү, башка тыбыштардан так ажыратуу дайыма бирдей эместигин, ал көп учурда угуучу мурун айтылган жана угулган тыбыштар

аркылуу андан кийин кандай тыбыштар келе тургандыгын алдын ала сезе билерин тажрыйба көрсөттү. Мисалы, **Ал киного кет** деген айкалыш айтылар менен угуучу акыркы сөз, же сүйлөмдүн баяндоочу — **ти** мүчөсү аркылуу аяктарын берилген информациялардан билип турат.

Фонология жана анын фонетикага катышы. Тыбыштар сөздүн фонетикалык материалы болуп саналат. Мына ушул материал боюнча тилдер бири-биринен ар кандай даражада айырмаланышы мүмкүн, анткени бир тилде болгон тыбыштар экинчи тилде орун албайт. Мисалы, орус тилиндеги **ц** тыбышы француз тилинде жок, ал эми түрк тилдеринин системасында дээрлик орун алган эмес. Грузин ж.б. иберий-кавказ тилдеринде абруптивдүү, тез жарылма тыбыштар бар: **п, т, к, къ**. Булар «кавказча сүйлөөнүн» өзгөчөлүгүн аныктайт. Армян, осетин тилдеринде **ц, ч** тыбыштары бар, бирок иран, орус, немец, француз, англис жана түрк тилдеринде жок. Ошондой эле түрк тилдериндеги артчыл **къ, гь** тыбыштары славян тилдеринде кезикпейт.

Бардык тилдерде орун алган а, и, б, з, д өңдүү ж.б. тыбыштардын тилдеги мааниси бирдей эмес. Бардык тилдеги тыбыштар идентивдүү болбойт.

Ар бир тилдин негизги тыбыштары фонетикалык системаны түзөт. Бул же тиги системага тыбыштардын катышы анын өзгөчөлүгүн аныктайт. Мисалы, англис тилиндеги **а** тыбышы 12 үндүүнү айырмалайт (дифтонг кошулбайт), кыргыз тилиндеги **а** тыбышы 14 үндүүнү айырмалайт. Булар бири-бирине окшош эмес. **Б** тыбышы жуп **б—п** тыбышынын мүчөсү, бирок үч системалуу **б—п—п** тыбышына дал келбейт. Бир учурда эки мүчөлүү система (**б—п**), экинчисинде үч мүчөлүү система (**б—п—п**). Натыйжада ар кандай системанын мүчөсү (**бп**) **б** идентивдүү боло албайт.

Ар бир тилдин тыбыштык составынын системалуу мүнөзү морфология менен синтаксистин мүнөзүнөн кем бааланышы мүмкүн эмес.

Тилдин тыбыштык системасынын негизги типтүү бирдиги фонема (гр. *phoema* — тыбыш) болот. Системадан тышкары турган тыбыш фонема боло албайт.

Кайсы тил болбосун анын тыбыштык системасы белгилүү сандагы фонемалардан түзүлөт. Фонемалардын ар кандай фонетикалык контекстте ар түрдүү айтылышын, кандайдыр бир сөздүн фонетикалык транскрипциясына салыштыруудан көрүүгө болот.

Тилдин тарыхы үчүн фонеманы гана иликтебестен, анын түрлөрүн изилдөө да зарыл. Бул тарыхый фонема үчүн өтө керек, анткени фонема жөнүндөгү маселе — жалпы тил илиминин актуалдуу маселеси.

Фонема жөнүндөгү теорияны иштеп чыгуунун пионерлери — орус окумуштуулары И. А. Бодуэн де Куртенэ, анын окуучусу академик Л. В. Щерба.

Фонема — фонология жөнүндөгү окууга кийинки кездерде чет элдик лингвисттер да көбүрөөк көңүл бурууда (буга Ф. де Соссюр, структуранын праг алык мектеби мисал боло алат). Бул түшүнүктү талкуулоодо жалпы лингвистикалык позициянын өзгөчөлүктөрү менен шартталган ар кандай агымдар бар экендиги байкалат. Булардын негизги мүнөздүү өзгөчөлүгү фонетиканы фонологияга каршы коюу тенденциясы ачык көрүнгөндүгүндө. Мисалы, Ф. де Соссюр фонетиканы тарыхый дисциплина катарында карап, фонологияга синхрондук дисциплина түрүндө карама-каршы коёт.

Трубецкой фонетиканы речтеги тыбыштар жөнүндөгү окуу катарында, фонологияны тилдеги тыбыштар катарында карама-каршы коёт.

Фонетиканы фонологиядан айырмалоого туура эместигин Л. В. Щерба көрсөткөн. Фонетиканы фонологияга каршы коюу туура эместиги Ф. де Соссюрдун речти тилге каршы коюшу сыяктуу эле туура эмес. Фонетиканы фонологияга, реч тилге каршы коюлбаган сыяктуу, каршы коюлбайт.

Сүйлөө органдары жана анын иши. Адамдын бүтүндөй сүйлөө органдарын беш составдуу бөлүккө бөлөбүз. Алар: 1) дем алуу органы, 2) кекиртек, 3) ооз жана мурун көңдөйлөрү, 4) тыбыш жасоочу органдар, 5) адамдын эң жогорку нерв системасы — баш мээ.

Дем алуу органдары — бул көкүрөк клеткалары, өпкө, бронхалар менен кекиртек. Дем алуу органынын ар бир составдуу бөлүгү организмдин жалпы кыймылында өзүнө тиешелүү функцияны аткарат. Ошону менен бирге ал ар бир адамдын речиндеги тыбыштарды жасоого катышат, анткени бардык дем алуу органы бүтүндөй өпкөдөн келе жаткан абанын агымына тыбышты жасоочу толкунду пайда кылуучу шартты түзөт да ал кекиртек, ооз жана мурун көңдөйүнө өтөт.

Кекиртек булчуңдар менен байланышкан кыска чемирчектерден жасалган трубка сыяктуу, кекиртекти түзүүчү чемирчектердин системасында жекече чемирчек, калканча чемирчек, чөмүччө чемирчек бөлүнүп турат. Кекиртектин туурасынан, алдынан артка карай, эркектердин кокосу (кадык) чыгып турган жерде эластикалуу эки булчуң — үн түйүндөрү орун алган. Үн түйүндөрү кекиртекти түзүүчү чемирчектерге бириккен, чемирчектердин кыймылдуулугу анын күчүн жана көлөмүнүн баскычтарын өзгөртүп турат.

Үн түйүндөрүнүн жана ал аркылуу пайда болуучу үн жылчыктарынын үч түрдүү абалын ажыратууга болот. Эркин дем алган сыяктуу биринчи абалында, речти айтпаган учурда, үн түйүндөрү эркин болуп, үн жылчыктары ачык турат. Экинчи абалында тыбыштык реч менен коштолуп, дем алганда үн түйүндөрү тартылып чыйралат да үн жылчыктары жыйрылат. Өпкөдөн келе жаткан абанын агымы дем алуу органдарынын кысымы аркылуу күч менен үн жылгычына кирип, аны ачып, үн түйүндөрүн дирилдетет. Бул учурда үн түйүндөрүнүн дирилдөөсү өтө тез жана ритмдүү болуп турат. Үн түйүндөрүнүн дирилдөөсүнүн натыйжасында абанын массасынын толкундары ооз, мурун көңдөйлөрүндө пайда болуп, аны, биз белгилүү бийиктиктеги үн катарында кабыл алабыз. Үчүнчү абалында, үн түйүндөрү биринчи жана экинчи абалынын аралыгындагы абалды ээлейт; абанын агымы үн жылчыктары аркылуу белгилүү күч менен өтүп, анын ритмдүү дирилдөөсүн пайда кылбайт. Дирилдөө ритмсиз болуп, үн да пайда болбойт, шыбыш чыгат.

Натыйжада үндүү жана шыбыштуу тыбыштар кекиртекте пайда болот. Ошону менен бирге ал жерде жумшак үнсүздөр да (б, г, ж, з, в) жасалат; тыбыштын жасалышы кекиртектен башталат, бирок ал жерде аяктайт. Тыбыштын толук жасалышы ооз жана мурун көңдөйлөрүндө тыбышты жасоочу органдардын (тил, эриндер ж.б.) катышы менен ишке ашат.

Ооз жана мурун көңдөйлөрү ар түрдүү кошумча тонду пайда кылуучу резонатордун милдетин аткарып, кекиртекте пайда болгон негизги үнгө биригет. Ооз жана мурун көңдөйлөрүнүн көлөмүнүн жана формасынын өзгөрүшүнө ылайык бул кошумча тондор да өзгөрүп турат. Ооз жана мурун көңдөйлөрү бири-биринен таңдай көшөгөсү менен кичине тилге өткөн алдыңкы катуу жана арткы жумшак таңдай аркылуу бөлүнүп турат. Таңдай көшөгөсү жогору көтөрүлүп, мурун көңдөйүнө өтүүчү жылчыкты жаап, мурун көңдөйүн речтеги тыбыштарга резонатордук милдетти аткаруудан чыгарып таштайт. Ошондуктан үндүү тыбыштар (а, у, э, ы, и, ө, ү, о) мурунчулдашпай таза айтылат. Эгерде таңдай көшөгөсү төмөн түшүп, мурун көңдөйүнүн жылчыгын ачса, өпкөдөн келе жаткан абанын агымы мурун көңдөйүнө кирип, ага резонатордун составына киришине мүмкүнчүлүк берет. Мындай учурда тыбыштар мурунчул болушат (мурунчулдарга славян тилдериндеги м, н, түрк тилдериндеги м, н, ң азыркы француз тилиндеги мурунчул үндүүлөр ξζ кирет).

Резонатордун көлөмү менен формасы тилдин ар кандай абалына байланыштуу

жана ооздун ачылышы менен эриндердин абалына ылайык белгилүү даражада өзгөрүп турат. Мына ушул себептер менен **ө, е, о, а, и, у, ү, ы** үндүүлөрү немец тилиндеги **у — у м л я к т, о — у м л я ю т** ж.б. арасындагы айтылышындагы айырмачылыктар түшүндүрүлөт.

Ооз көңдөйүндө речтеги ар бир тыбышты толук сапатта жасаган сүйлөө органдары орун алган. Бул сүйлөө органдары активдүү (тил, эрин) жана пассивдүү (катуу жана жумшак таңдай, тиш, бүйлө, кичине тил) болуп экиге бөлүнөт. Мындай бөлүштүрүү тыбыштарды пайда кылуу процессинде айрым сүйлөө органдары өтө кыймылдуу келип, бардыгына катышкандыгына, айрымдары андай болбогондугуна негизделет.

Тил жана эриндер, таңдайга, тишке, бүйлөгө караганда кыймылдуу келип, добуштун сапатына активдүү таасирин тийгизип, тыбыштарды айырмалоого жардам берет. Таңдай, бүйлө, тиштер өз алдынча речтик кыймыл жасай алышпайт, бирок тыбыштардын пайда болушу үчүн зарыл керектүү, анткени кыймылдуу сүйлөө органдары буларга карата абалдарын өзгөртүп турат.

Адамдын бүт сүйлөө органдарын борбордук нерв системасы башкарат.

Речтеги тыбыштарды айтуу менен гана чектелбестен, аларды угабыз. Тыбыштарды көптөгөн жолу угуп, кабыл алганыбызга байланыштуу анын образы биздин мээбизге өз изин калтырат.

Тигил же бул тыбышты жасоого катыша турган органдарыбыздын кыймылы жана абалы **артикуляция** деп аталат. Артикуляция адатка ылайык ишке ашат да, атайын машыгууну талап кылбайт. Бирок биз үчүн башка жаңы тилди үйрөнө баштаган учурда артикуляциябызга кошумча жаңы артикуляцияны өздөштүрүүгө туура келет.

Англис тилин жашы улгайган кезде үйрөнө баштаса, анда англис тилинин жазуу эрежесине ылайык **dn, tn, l** тамгаларынын айкалышынан турган тыбыштарды айтуу кыйынчылыкты туудурат. Француз тилин окуган кезде андагы мурунчул үндүүнү айтуу орустар, кыргыздар үчүн абдан кыйын болот. Ошондой эле кыргыз тилин үйрөнүү үчүн орустар, латыштарга артчыл **к** жана мурунчул **ң** тыбыштарын айтуу сөзсүз кыйынчылык туудурат. Мына ушунун бардыгы өз тилиндеги тыбыштарды артикуляциялоого дээрлик калыптангандыктан башка тилдерди үйрөнүүдө, анын тыбыштарын айтууга ылайыктуу артикуляцияны өздөштүрүүнү талап кылат, б. а. жаңы артикуляцияны пайда кылуу керек.

Тигил же бул тилдеги бардык тыбыштарды айтууда катышкан артикуляциянын жыйындысы бул тилдин **артикуляциялык базасы** деп аталат. Жогоруда көрсөтүлгөндөй, ар түрдүү тилдин артикуляциялык базасы бирдей болбойт, дал келбейт. Ошону менен бирге тилдин артикуляциялык базасы өзгөрүп турат. Артикуляциялык адатты түзүүчү элементтер физиологиялык жана физиолого-лингвистикалык шарттардын таасири менен акырындап өзгөрөт.

Фонема жөнүндө түшүнүк. Жогоруда речтеги тыбыштардын пайда болушу жана анын физикалык жагы менен таанышуу фонеманын теориясы жөнүндөгү айрым аныктамаларды өздөштүрүүгө мүмкүндүк берет.

Орус окумуштуулары И. А. Бодуэн де Куртенэ менен Л. М. Щерба тилдеги сан жагынан анча көп болбогон, жазууда атайын белгиленген жана тилди окууда үйрөнгөн тыбыштарга караганда речти пайда кылууда практика жүзүндөгү физикалык тыбыштардын саны көп болоруна, ошондуктан алардын арасында карама-каршылык бар экендигине биринчилерден болуп көңүл бурушкан. Чындыгында, **окуучуларыбыздан** деген сөздү ар бир адам ар башка шартта ар түрдүү айта тургандыгы, андагы тыбыштар физикалык жактан бир эле муунда ар түрдүү айтыларын байкоого болот. Ал гана эмес **кол** деген сөздөгү **о** тыбышы үн

узундугу, үндүн күчү, бийиктиги жана тембри боюнча бирдей айтылбайт. Ага карабастан ар бир кыргыз бул тыбышты дайыма **о** тамгасы менен жазат. Анын айтылыш өзгөчөлүгүнө көңүл бурбайт.

Мына ушундай айырмачылык, дал келбестик окумуштууларды фонеманын теориясын түзүп, аны өнүктүрүүгө түрткү берди. Азыркы мезгилде фонеманын маңызы жөнүндө бир канча көз караш жашайт. Бул окуу куралында фонема жөнүндөгү ар түрдүү бардык теорияларды, пикирлерди келтирүүнүн анчалык зарылчылыгы жок. Ошондуктан фонеманын табиятын туура көрсөтүүгө аракеттенген бир гана гипотезаны келтирүү ылайыктуу. Бул гипотеза академик В. Л. Щербанын фонема жөнүндөгү окуусу болуп эсептелет.

Л. В. Щерба «Фонетика французского языка» деген эмгегинде: «...адамдын речинде биз ойлогонго караганда ар түрдүү тыбыштар өтө көп санда айтылат, белгилүү тилде сөз жана алардын формасын дифференциялоого жөндөмдүү болгон аз сандагы тыбыштык типтерге биригет да адамдардын пикир алмашуусуна кызмат кылат. Речтеги айрым тыбыштар жөнүндө сөз кылганда так ушул тыбыштык типтер негизге алынат. Мына ушуларды биз фонема деп айтабыз», — деп жазган.

Фонемага берилген бул сараң аныктама чечмелөөнү талап кылат.

1. Биз тарабынан айтылган ар бир тыбыштын өзүнө тийиштүү үн бийиктиги, күчү, тембри жана үн узундугу болот. **Бала** деген сөздөгү басым түшкөн экинчи муун ар түрдүү адам тарабынан же болбосо бир эле адам арылуу ар башка убакта, түрдүү шарттарда (мисалы, ырдаганда, сүйлөгөндө, залда же кичинекей бөлмөдө, официалдуу жерде ж.б.) ар түрдүү айтылат. Буга карабастан, ал сөздөгү басым түшкөн үндүүнү бардык убактагы речтеги башка тыбыштардан так ажыратабыз, анткени ал физикалык өзгөчөлүгүнө карабастан, басым түшкөн үндүү ошол бойдон өзүн сактайт. Үндүүнүн физикалык айрым белгиси өзгөргөнү менен айрымдары өзгөрбөй калат. Бул ал тыбышты так кабыл алууга жардам берет.

2. Биз тарабынан айтылып жаткан тыбыштардын айрым белгилеринин (физикалык) өзгөргөнү тил үчүн эч кандай мааниге ээ эмес, анткени тыбыштын ажыратуучу жөндөмдүүлүгүн өзгөртпөйт. Мисалы, **китеп** деген сөздөгү үндүүлөрдү бир адам күч менен үнүн бийик чыгарып, созуп айтса, экинчи бири мунун тескерисинче үнүн пас чыгарып, алсыз жана кыска айтат. Бул өзгөчөлүктөр үндүү тыбыштарды айырмалоочу жөндөмдүүлүгүн жокко чыгарбайт. Ал эми тыбыштардын физикалык белгисин өзгөртүү же тилдеги тыбышты (фонеманы) башка тыбыш менен алмаштыруу анын айырмалоочу жөндөмүн өзгөртүүгө алып келет. Мисалы, **бол** деген сөздүн биринчи тыбышын өзгөртүп, **тол** десек, башка түшүнүктү билдирген жаңы сөздүн пайда болгондугун түшүнүү анча кыйынчылык туудурбайт.

3. Сүйлөөчү тарабынан морфеманы, сөз жана анын формаларын айырмалоо үчүн тилде колдонулган физикалык белгилер айырмалоочу **дифференциалдык белги** деп аталат. Калган физикалык белгилерди бейтарап дейбиз. Тыбыштар булардын экөөнөн тең түзүлөт. Бирок пикир алышуу мезгилинде дифференциалдык белги башкы, негизги белги катарында каралат.

Мындан бейтарап белгини физикалык көз карашта алганда тыбыштардын составында кереги жок деген жыйынтык чыкпайт.

4. Дифференциалдык жана бейтарап белгилерди айырмалоодо И. А. Бодуэн де Куртенэ менен Л. В. Щерба көрсөткөн карама-каршылыкты түшүндүрүүгө мүмкүнчүлүк берет. Мисалы, к а р а ж ы г а ч б а ш к а к а р а ж ы г а ч т а р д а н кайсы бир өзгөчөлүгү менен айырмаланган сыяктуу, тилдеги бир эле тыбыш (мисалы, **о** фонемасы) речтеги колдонулушуна карата бирдей болбостон, түр жагынан өзгөрөт. Эки кара жыгачтын жеке өзгөчөлүктөрү бири-биринен айырмаланышын бирөө кара жыгач, экинчиси терек деген жыйынтыкты эч ким

чыгарбайт. Ошондой эле жеке адамдын речинде **о** эки башка айырмаланышынан, мунун биринчи **о** экинчиси **о** эмес деген жыйынтыкка келүүгө болбойт.

Фонема угулушу боюнча айырмаланышы мүмкүн, бирок ал дифференциалдык белгисине таасирин тийгизбейт. Эгерде бул дифференциалдык белгинин бирөө өзгөрүлсө же башка дифференциалдык белги менен алмаштырылса, анда ал фонема башка фонемага айланат.

5. **Фонеманын дифференциалдуу белгиси** — окумуштуулардын акылы аркылуу түзүлгөн абстракция болбостон, так, толук өлчөөгө жана баяндоого мүмкүн болгон физикалык реалдуулук. Тилдеги тыбыштардын акустикалык форманттык составын (бул жөнүндө тыбыштардын акустикалык каражаты жөнүндөгү бөлүмдө айтылган) мүнөздөө ишенимдүү айтылды.

6. Дүйнөдөгү бардык тилдерде орун алган дифференциалдык белгилердин жыйындысын тактоо үчүн бардык лингвисттер аракеттенүүдө. Коюлган максат туура, бирок ишенимдүүлүк менен чечүүдөн алыспыз. Ар түрдүү тилдердин фонемалары үндүү, үнсүз, **каткалаң, жумшак, мурунчул, жарылма, жылчыкчыл, уччул, орточул, түпчүл, артчыл, уяң** ж.б. терминдер аркылуу айырмалоочу белгилерди билдиришет.

7. Тилде фонемалар морфеманы, сөздү жана анын формаларын айырмалоочу белги катарында бири-бирине карама-каршы турушат. Речтик пикир алышуу практикасында адамдар бейтарап белгилердин өзгөрүшүн сезбей туруп, фонеманын айырмалоочу белгилерин таанып билишет. Бир тилде бейтарап болгон белги башка бир тилде айырмалоочу белги болот. Кыргыз, түркмөн, алтай, якут, хакас, тува ж.б. түрк тилдериндеги созулма жана кыска үндүүлөр сөздү жана анын формасын айырмалоочу дифференциалдык белги болсо, бул орус, белорус, украин, чех тилдеринде ал мүнөзгө ээ эмес. Мурунчулдар француз, поляк тилдеринде пикир алышуу максатында колдонулса, орус тилинде ал жок. Бул сыяктуу айырмалоочу белгилер дүйнөдөгү тилдерде абдан көп. Ар конкреттүү тилдин тыбыштык системасын мүнөздөп, чет тилин үйрөнүүдө кыйынчылыкты пайда кылат.

8. Тилдин фонемалык составынын картинасы жандуу речте фонемалар өзүн кандай алып жүргөндүгүнө көз жүгүрткөн кезде бир топ өзгөрүүлөргө, так эместиктерге жол берерин байкайбыз. Речь тизмегинде фонемалар бири-бири менен айкашып, байланышып, алсызданып, же күчөп, кыскарып же узарып, кээде тембрин да өзгөртүп, фонема катарында таанууну кыйындатат. Сөздүн составы көп болгон кезде айрым фонемаларды акустикалык форманттык составы боюнча таануу да кыйын болот. Мисалы, **айылдаштарбыз** деген сөздөгү бардык үндүүлөрдү угуучу так айырмалай албай калышы мүмкүн.

9. Речтин тизмегиндеги фонеманын варианты ар кандай тилдик себептер менен пайда болуп, белгилүү тилде сүйлөгөндөргө толук мүнөздүү өзгөрүштөр болот. Вариант фонеманы толук сактайт же аны бейтарап абалга алып барат. Мисалы, орус тилинде **этот-эти, лот-лет, лен-цикл** кыргыз тилиндеги **эми-эли, бут-бет** ж.б. сөздөрдөгү (э), (о), (т), (л) фонемаларынын варианттары болот. Келтирилген жуп сөздөрдөгү тыбыштарды көңүл буруп угуу менен ар бир фонеманын физикалык облигиндеги айырмачылыктарды байкайбыз. Булардын бирөө боюнча да кандай тыбыш экендиги жөнүндө шектенбейбиз. Бул мисалдан фонеманын өзүн сактаган вариант экендигин ачык байкайбыз.

Башка бир учурда фонема варианттары аркылуу бейтарап абалга келтирилип, угуучу тарабынан таанылбайт. Мисалы, орус тилиндеги **подошел, перешли, описывающий** деген сөздөрдөгү (о), (а), (и) тыбыштарын так ажыратуу кыйын. Бул сыяктуу өзгөчөлүк түрк тилдеринде, анын ичинде сингармонизмди толук сактаган кыргыз тилинде кездешпейт.

Фонеманын мындай варианттары морфеманы, сөз жана анын формаларын

ажырата албайт.

10. Сөздү бала, аял, карган адам сүйлөгөн кезде анын тыбыштык составы ар түрдүү сыяктуу байкалат. Бирок **койкойгон** деген сөздүн составындагы фонемалар ошол бойдон өзгөрбөй калат. Муну сүйлөөчү, да, угуучу да бирдей тааныйт. Бул фонеманын реалдык дифференциалдуу физикалык чоңдугу аркылуу сакталбастан, баланын да, аялдын да кары адамдын речиндеги катар келген фонемалардын бирдей физикалык мамилени сакташынан байкалат. Келтирилген сөздөгү фонемалар бала, аял, кары адам тарабынан ар түрдүү айтылганына карабастан, катар келген фонеманын ар бирине таандык өзгөчөлүк булар тарабынан бирдей сакталат; ар бир сүйлөөчүнүн тилге таандык фонемалардын жыйындысын айтууда өзгөчөлүгү бар: ал өзгөчөлүктөр көлөмү, ачыктыгы боюнча ар башка. Ошого карабастан алар фонемалардын арасындагы айырмачылыкты бирдей беришет, алардын арасындагы аралыкты бирдей сактайт, тилдин фонемалык составынын жана речь тизмегиндеги фонемалардын айкалышынын жалпы картинасын бирдей беришет.

Мына ошентип, айрым сүйлөөчүлөр тарабынан фонемалардын вариацияланышы речтик пикир алышуунун ар кандай ситуациясындагы (көчөдө, концерт залында, тамак ичип отурганда, аудиторияда ж.б. жайларда сүйлөгөндө) фонемалардын вариацияланышы да фонеманын системасына, башкача айтканда, алардын дифференциалдык белгилеринин окшоштугу менен айырмасына таасирин тийгизбейт. Ошондуктан фонемаларды жана алардын варианттарын классификациялоодо жана сыпаттоодо фонемалардын жеке жана ситуациялык вариациялары лингвистикада негизге алынбайт.

Сөздүн составындагы тыбыш өз алдынча тыбыш же анын варианты экендигин билүү үчүн тыбыштардын айырмалоочу жөндөмдүүлүгүн текшерүү менен чечебиз. Мисалы, кыргыз тилиндеги (к), (к₁) бир фонеманын варианты катарында кабыл алынат. Булар сөздү, морфеманы ажырата алышпайт. Орус тилинде фонетикалык жактан окшош (л), (л') тыбыштары бир фонеманын варианты катарында кабыл алынышы мүмкүн. Муну текшерүү үчүн **пыл, был, дал** деген сөздөрдү **пыль, былль, даль** деген сөздөр менен алмаштырууда орус тилинде (л), (л') деген эки башка фонема экендигин, башкача айтканда, сөздү морфеманы ажыратуучу касиетке ээ экендигин байкайбыз.

Бардык убакта ар түрдүү фонема экендигин бул жол менен текшерүүгө мүмкүн болбогон учурлар кездешет. Мисалы, **экен, элет** деген сөздөрдөгү (к), (л) фонемаларын жогоркудай жол менен текшерүүгө болбойт. Мындай учурда ал фонемалар өз ара кошумча дистрибуцияда турушат. Дистрибуция бизди кызыктырган тыбыш «курчоодо», башка тыбыштар менен коңшулаш тургандыгын билдирет. Фонетикалык жактан окшош эки тыбыштын кошумча дистрибуцияда турушу алардын бир форманын варианты экендигинин көрсөткүчү.

Жогоруда айтылгандардын негизинде фонемага аныктама берүүнүн зарылчылыгы келип чыкты, анткени ал речь менен тилдин негизги бирдиги болуп эсептелет.

Фонема — морфеманын, сөз жана анын формаларын ажыратуу касиетине ээ болгон, алардын жалпылыгы менен айырмасын бузбаган, тарыхый жактан калыптанган тилдик эң кичинекей тыбыштык бирдик.

Фонеманын варианты — айрым ажыратуучу белгилердин бир аз өзгөрүшүнөн пайда болуп, өз ара кошумча дистрибуцияда турган фонетикалык жактан окшош, бирок айырмачылыктарга ээ болгон тыбыш. Фонеманын варианттары морфеманы, сөз жана анын формаларын айырмалоо касиетине ээ болбойт.

Речтик катнашуунун процессинде тыбыштарды ар түрдүү сөздөрдүн составында айтуудан фонема бөлүнүп чыгат. Фонема морфеманы, сөздү, анын

формасын тигил же бул сөздүн конкреттүү облиги менен морфеманын составына байланышсыз эле айырмалоо касиетине ээ. Фонема өзүнүн дифференциалдык белгиси аркылуу айрым морфемаларда эмес, бүтүндөй тилде бири-бирине карама-каршы турат. Ошондуктан айрым морфемалар түрдүү учурда ар кандай фонемалык составдан турушу мүмкүн. Мисалы, орус тилинде **бег-у**, **беж-ать** деген сөздөр фонетикалык жактан ар түрдүү болгон бирдей эле морфологиялык уңгудан турат, бирок бир эле морфеманын составында өз ара алмаша турган фонема жана анын варианттары **морфонема** деген термин менен берилет. Бирок фонема ар түрдүү варианттан турган бир гана фонема болбостон, ар түрдүү фонемаларды жана анын варианттарын дагы билдирет.

Речтеги тыбыштарды классификациялоо. Угулган жана айтылган тыбыштарды классификациялабастан, речтеги тыбыштарды (фонеманы) классификациялайбыз. Фонема — тилдик, социалдык факт. Ошондуктан речтеги тыбыштарды лингвистикалык негизде классификациялайбыз, анда фонемалардын айырмалуу белгилерин негизге алабыз. Фонема речтик органдар аркылуу жасалган реалдуу физикалык факты болгондуктан, бири-биринен айырмалаган кезде физикалык жана физиологиялык өзгөчөлүктөрүнө карай, классификациялык терминологияда аларга түшүнүк берилет. Мына ошентип, тыбыштардын социалдык жагы менен бирге физикалык жана физиологиялык жактарын да эсепке алуу зарыл.

Речтеги ар бир тыбыш өзүнүн составына үндү (добуштун белгилүү бийиктиги жана шыбышты) кошот. Ошондуктан речтеги бир тыбышта үнгө караганда шыбыш басымдуу келсе, экинчисинде шыбышка караганда үн басымдуу болот. Үн менен шыбыштын болушуна байланыштуу айырмачылык тилдеги шыбыштарды эки топко сонорго (лат. sonorus) же үндүүгө жана үнсүзгө бөлүүгө мүмкүндүк берет. Биринчи топтун составындагы тыбыштар үндүүлөр болот да, алар шыбышсыз музыкалык тондон пайда болот. Сонорлууларга үндүүлөрдөн тышкары **м, н, ң, р, л, й** тыбыштары да кирет. Бул тыбыштардын жасалышында шыбышка караганда үн басымдуулук кылат. Ошондуктан мектептин окуу китептеринде шыбыштарды классификациялаганда уяндар үндүүлөр менен үнсүздөрдөн айырмаланып өзүнчө орунга берилиши керек. Сонорлууларга үнсүздөр карама-каршы келет. Үнсүздөрдө үнгө караганда шыбыш басымдуулук кылат. Үнсүздөргө **б, п, в, г, к, д, т, ч, с** ж.б. тыбыштар кирет.

Үнсүз тыбыштар. Жогоруда үндүүлөргө караганда үнсүздөрдө шыбыш басымдуулук кылары айтылды. Үнсүздөрдүн үндүүлөрдөн айырмаланган бул **физикалык** өзгөчөлүгү **физиологиялык** өзгөчөлүгү менен да байланыштуу. Үнсүз тыбыштардын жасалышында өпкөдөн чыгып келе жаткан абанын агымына тоскоолдук пайда болот. Ал эми үндүү тыбыштарда ооз жана мурун көңдөйлөрүндө мындай тоскоолдук болбойт да абанын агымы сыртка эркин чыгат. Үнсүз тыбыштардын жасалышында сүйлөө органдары бир кылка кыскарбай, кайсы участогунда абанын агымына тоскоолдук учураса, ошол жерде кыскаруу күчтүү болот, ал эми үндүү тыбыштарда сүйлөө органдарынын кыскарышы бир кылка болот. Дүйнөдөгү тилдерде үнсүз тыбыштар сүйлөө органдарынын күч менен кыскарышы аркылуу айтылса (к, с, ш, т ж.б.), экинчилери анчалык күч менен кыскарбай айтылуудан (б, в, г, л, м) жасалса, үндүү тыбыштарда кыскаруу дээрлик алсыз болот. Жалпысынан алганда үнсүз тыбыштарга абанын агымынан пайда болгон тоскоолдукту күч менен бузуп, сыртка чыгышы мүнөздүү.

Тил жөнүндөгү илимде үнсүз тыбыштар төмөнкү белгилерине байланыштуу классификацияланат. Ага: 1) тыбыштын жасалуу орду, б. а. активдүү сүйлөө органдарынын (тиш, эриндер) тоскоолдукту пайда кылуусуна катышуусу; 2)

тыбыштардын жасалыш ыгы, б. а. активдүү сүйлөө органдарынын тоскоолдукту пайда кылуудагы аракетин; 3) үнсүз тыбыштарда үн менен шыбыштын катышы үн түйүндөрүнүн буга катышынын баскычына көз каранды; 4) тыбыштын негизги тембрине кошумча түс берилиши кирет.

Жасалуу ордуна байланыштуу үнсүздөр **эринчилдер, уччулдар, орточулдар, түпчүлдөр, артчылдар, угулярдуулар, фарингалдуулар, кекиртектчилдер** болуп бөлүнөт. Бул сүйлөө органдарынын бир гана жеринде тоскоолдукту пайда кылган активдүү сүйлөө органдарына гана карата бөлүнгөндүктөн бир фокустуулар, айрымдарын артикуляциялаганда тоскоолдук сүйлөө органдарыбыздын эки жеринде пайда болгондуктан эки фокустуу (ж, ч, ш, щ) үнсүздөр болушат.

Эринчилдер. Бул үнсүздөр артикуляцияланганда астыңкы эрин үстүңкү эринге тийишинен (**б, п, м**) жана үстүңкү тишке жакындашуусунан (в, ф, f, v) пайда болот. Булар эрин-эринчил, же билабиалдуу (лат. labiun — эрин жана bi — эки) жана эрин-тишчил лабиоденталдуу (лат. dentalus — тишчил) деп аталат.

Уччулдар. Булардын жасалышында тилдин учунун маңдай тиштерге жана бүйлөлөрүнө жакындашынан же тийишинен пайда болот. Тилдин учу абдан кыймылдуу болгондуктан ар кандай абалда өзгөрүлүп формасын жана көлөмүн өзгөртө алат. Уччулдарды бөлүштүрүү тилдин ушул абалына байланыштуу ишке ашырылат. Ошондуктан дорсалдуу (лат. dorsum — арты) орус тилиндеги **т, д** тыбыштары, апикалдуу (лат. apex — учу) буга англис тилиндеги **d, t** тыбыштары, какуминалдуу (лат. cacumen — үстү) буга кыргыз жана орус тилиндеги **р** тыбышы кирет.

Дорсалдуу үнсүздөрдүн жасалышында тилдин астыңкы маңдай тиштерди карай төмөн түшүп, тилдин алдыңкы бөлүгүнүн артыраак жагы үстүңкү маңдай тиштер менен анын бүйлөлөрүнө жакындайт. Апикалдуу үнсүздөрдө тилдин учу анын алдыңкы бөлүгү менен бирге үстүңкү маңдай тиштер менен бүйлөлөрдү карай жогору көтөрүлөт. Какуминалдуу үнсүздөрдүн жасалышында тилдин алдыңкы бөлүгү тилдин учун көздөй кайрылып, тилдин учу жогору көтөрүлүшү менен бири-биринен айырмаланат.

Орточулдар. Бул топтогу үнсүздөрдүн жасалышында тилдин ортоңку бөлүгүнүн үстүңкү бети катуу таңдайдын (лат. palatum) алдыңкы бөлүгү менен тийишип же жакындашуусунан тоскоолдук пайда болот. Ошондуктан орточуларды айрым учурда палаталдуулар дешет. Буга орус, кыргыз (түрк) тилдериндеги **й**, немец тилиндеги ich — Zaut (ich mich) ж.б. сөздөр кирет.

Түпчүлдөр. Бул топтогу үнсүздөрдүн жасалышында тилдин арткы бөлүгүнүн үстүңкү бети жумшак таңдайдын (лат. velum) алдыңкы бөлүгүнө тийип, жакындашуудан тоскоолдук пайда болот. Ошондуктан буларды велярдуу үнсүздөр дейт. Түпчүл үнсүздөргө **г, к, х** жана түрк тилдериндеги **ң** тыбышы кирет.

Артчылдар (увулярдуу). Бул үнсүздөрдүн жасалышына жумшак таңдай менен анын өтө кыймылдуу бөлүгү кичине тил (лат. uvula) тилдин арткы бөлүгү менен тийишүүдөн, жакындашуудан тоскоолдук пайда болот. Ошондуктан буларды увулярдуу үнсүздөр дейт. Буга түрк тилдериндеги (к₁ г₁) жана немец тилиндеги ach Laut ach, Buch ж.б. сөздөр) тыбыштар кирет.

Фарингалдуулар. Булардын жасалышында тоскоолдук алкымдын кысылган жеринде пайда болот. Ал тилдин түбүнүн артка карай тартылышы жана булчуңдардын кыскарышы аркылуу ишке ашат. Тилдерде фарингалдуу үнсүздөр көбүрөөк кездешет. Мындай тыбыштар англис, авар, араб, украин (hora, hoco6a), немец (Helu—герой, haben—иметь) тилдеринде орун алган.

Кекиртектчилдер. Булар фарингалдуу үнсүздөргө абдан жакын. Үн түйүндөрүнүн иштешинен кекиртекте жасалып, абанын агымынын үн түйүндөрү аркылуу чыгышынан шыбыш пайда болот. Көп учурда фарингалдуулар (гр. pharyx—

алкым) менен кекиртектилдер айырмалаңбай алкымчылдар дел аталат. Буга араб, грузин тилдериндеги кекиртектил үнсүздөр кирет.

Үнсүз тыбыштардын жасалыш ордуна жасалыш ыгын айкалыштыруу керек, б. а. сүйлөө органдары тоскоолдукту пайда кылганда кандай абалда боло тургандыгы эсепке алынат.

Үнсүз тыбыштар жасалуу ыгы боюнча: **жарылмалар, жылчыкчылдар, жарылма-жылчыкчылдар, дирилдемелер, капталчылдар** болуп бөлүнөт.

Жарылмалар. Бул топтогу тыбыштардын жасалышында сүйлөө органдары бири-бири менен тийишип, абанын өтүүчү жолун бууйт. Мындай тыбыштардын артикуляциясында тийишүү (имплозия), токтолуу жана жарылуу (эксплозия) сыяктуу үч элемент орун алат. Тийишүү, токтолуу, жарылуу ушунчалык тездик менен ишке ашат, ошондуктан мындай тыбыштарга: **д, т, б, п, к, к₁, г, ф, д, т, р** ж.б. кирет. Жарылуу учурунда абанын агымы тоскоолдуктан, тийишкен жерди күч менен жарып сыртка чыгат.

Жылчыкчылдар. Бул тыбыштардын жасалышында сүйлөө органдары бири-бири менен жакындашуу аркылуу өтө тар жылчыкты пайда кылат. Ал жылчык аркылуу абанын агымы ага сүрүлүү менен сыртка чыккандыктан, шыбыш (ага кээде үндүн катышуусу же катышпоосу менен) чыгат да, аны үнсүз тыбыш катарында кабыл алабыз. Буга: **в, ф, с, ж, х, в, ф, з** ж.б. тыбыштар кирет.

Жарылма-жылчыкчылдар. Мындай тыбыштардын жасалышында адегенде тийишүү пайда болуп, ал жарылуу менен ачылбастан, сүйлөөчү менен угуучуга байкалбастан жылчыкка өтөт. Мындай тыбыштардын артикуляциясы жарылмалардын артикуляциясынын баштапкы элементи менен жылчыкчылдардын артикуляциясынын биригишинен жасалат. Ошондуктан артикуляциялык түзүлүшү боюнча мындай тыбыштар татаал болот. Буга: **ц, ч, ж, щ** тыбыштары кирет.

Жылчыкчылдарды фрикативдүү (лат. fricate — сүрүлүү), ал эми жарылма-жылчыкчылдарды аффрикаты (лат. affricate — татаал сүрүлүү) деп аташат.

Дирилдеме. Бул тыбыштын түзүлүшүндө сүйлөө-органы тилдин учу дирилдеген кыймылга келип, бирде тоскоолдукту пайда кылып, бирде аны ачып турат. Ошондуктан абанын агымы бирде пайда болгон тоскоолдукту бузуп өтсө, бирде сыртка эркин чыгат. Бул учурда **р** тыбышы пайда болот.

Капталчыл. Бул тыбыштын артикуляцияланышында тилдин үстүңкү маңдай тиш менен анын бүйлөсүнө тийип, тилдин эки капталы бир аз төмөн түшүп, ал акырындык менен тиш жана бүйлөдөн бөлүнүп, жылчык пайда кылып, абанын агымы сыртка чыгат. Буга **л** тыбышы кирет.

Кийинки экөөнү бириктирип, жарылма өтүүчүлөр деп да аташат. Буга бүтүн уяң үндүүлөр (**л, м, н, ң, р**) кирет.

Келтирилген классификация толук, ал тилдеги тыбыштардын бардыгын камтыган дешке мүмкүн эмес. Жалпысынан тыбыштардын реалдуу ар түрдүүлүгү, жасалыш орду жана жасалыш ыгы боюнча дүйнөдөгү тилдердин тыбыштык системасын камтыйт.

Үндүн жана шыбыштын катышы боюнча, башкача айтканда, тыбыштарды жасоодо үн түйүндөрүнүн катышуусу боюнча бардык үнсүздөр жумшак жана каткалаң болуп экиге бөлүнөт.

Жумшак үнсүздөрдүн жасалышында үн түйүндөрү кыймылдап, активдүү катышып, белгилүү бийиктиктеги тонду, үндү пайда кылып, ага тийиштүү даражада шыбыш аралашып, ооз көңдөйүндө же кекиртекте тоскоолдукту пайда кылат. Буга **б, в, д, ж, л, з** ж.б. тыбыштар кирет. Каткалаң үнсүздөрдүн жасалышында үн түйүндөрү катышпайт, ошондуктан үн да пайда болбойт. Каткалаң үнсүздөргө мүнөздүү негизги шыбышка ооз көңдөйүндө же кекиртекте пайда болгон шыбыш кошулат. Буга: **ш, к, т, п, ч, ф, с** ж.б. тыбыштар кирет.

Үнсүз тыбыштардын жасалышында сүйлөө органдарыбыздын белгилүү даражада артикуляциялык жактан бирдиктүү иштеп, негизги тембрге кошумча акустикалык эффектени пайда кылышы аркылуу жасалат. Мисалы, тыбыштарды жасоодо сүйлөө органдарына тилдин ортоңку бөлүгү, жумшак таңдай кошумча катышат. Эгерде негизги артикуляцияга тилдин ортоңку бөлүгү катуу таңдайды көздөй, тилдин арткы бөлүгүнүн жумшак таңдайын көздөй көтөрүлсө, аны кошумча артикуляция дейбиз. Мында биринчи учурда таңдайлашкан үнсүздөр пайда болот, бул бөтөнчө орус тилинде ачык байкалат: (л), (д), (б), (г), (р), (с), (з) ж.б. мындай таңдайлашуу түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде ичке үндүүлөр менен уччул, орточул үнсүздөр айкалышканда орун алат. Дүйнөдөгү кээ бир тилдерде таңдайлашуу дээрлик жок.

Экинчи учурда, тилдин бөлүгүнүн жумшак таңдайды көздөй көтөрүлүшүнөн акустикалык жактан кошумча эффектени пайда кылып, велярдуу тыбыштардын айтылышына алып келет. Славян жана түрк тилдеринде көпчүлүк уччул, орточул үнсүздөр бул өзгөчөлүккө баш ийип, велярдуу болушат.

Мына ошентип, бардык үнсүздөрдү жасалуу орду, жасалуу ыгы үн түйүндөрүнүн катышы жана кошумча артикуляция аркылуу аныктоого болот. Мисалы, кыргыз тилиндеги **т** тыбышын уччул, жарылма, каткалан, апикалдуу үнсүз, орус тилиндеги **л** тыбышын уччул, капталчыл, латералдуу, велярдуу, англис тилиндеги **d** тыбышын уччул, альвеолярдуу, жарылма, жумшак, велярдуу деп мүнөздөйбүз.

Үндүү тыбыштар. Дүйнөдөгү тилдерде үндүүлөрдүн саны бирдей эмес. Мисалы, кыргыз тилинде он төрт, орус тилинде алты, немец тилинде он үч үндүү бар. Ошондуктан эне тилиндеги тыбыштардын составын үйрөнүү жеңил. Буга ылайык үндүү тыбыштар менен таанышууну кыргыз тилинин өзгөчөлүгүң эске алып, аны үйрөнүүдөн баштоо ылайыктуу.

Бардыгыбыз үндүү тыбыштардын арасындагы айырманы угабыз. Мындай айырмачылык кыргыз тилинде үндүүлөрдүн үн узундугу, тембри, тону боюнча ишке ашат.

Үндүүлөрдүн муун түзүшү, эрин жана таңдай күүлөрү боюнча үндөшүүсү кошумча белги болуп эсептелет.

Үндүүлөрдү жогорку белгилердин негизинде классификациялаганда булардын ар бирине ылайыктуу ат берип, аларды аташыбыз керек. Ар бир үндүүгө тийиштүү типтүү тембрин көрсөтө турган атайын белги жок. Ошондуктан үндүүлөрдүн тембрлерин негиздөөдө алардын арасындагы физиологиялык айырманы негизге алууну илим тактады.

Үндүү тыбыштар физиологиялык жактан баарынан мурда тил менен эриндердин кыймылы, тилдин горизонталдык, вертикалдык кыймылы, үн түйүндөрүнүн катышы же катышпастыгы менен айырмаланат.

Айрым үндүүлөрдү айткан учурда тилибиз алга жүткүнүп жогору көтөрүлөт (и, ү, э, о, үү, ээ, өө). Мындай жол менен жасалган үндүүлөрдү ичке (тил алды) үндүүлөр дейбиз.

Айрым үндүүлөрдүн жасалышында тилдин ортоңку бөлүгү жогору көтөрүлөт, буга кыргыз тилиндеги (ы), орус тилиндеги (а), (ы) фонемалары кирип, ортонку катардагы тыбыштарды түзөт. Үчүнчү бир үндүүлөрдүн жасалышында тилдин арткы бөлүгү жогору көтөрүлүп, артка карай тартылат. Мындай артикуляция менен жасалган үндүүлөрдү жоон (тил арты) (а), (о), (у), (аа), (оо), (уу) үндүүлөр дейбиз. Эгерде тилдин көтөрүлүш баскычын негизге алып бөлүштүрсө, мындан бир аз башкараак болот. Бул белги боюнча төмөнкү баскычтагы (а, ы) ортонку баскычтагы (э, о, у), жогорку баскычтагы (и, ү, ө) болуп бөлүнөт.

Үндүү тыбыштардын жасалышында эриндердин катышына байланыштуу

эриндүү же лабиалдуулар (лат. *laviium* — эрин) жана ачыктар лабиалдуулар эмес болуп экиге бөлүнөт. Эриндүү үндүүлөрдү айткан учурда эриндер алга карай жүткүнүп, чормоёт (чормоюу ар түрдүү тилдерде ар башка болот). Эриндүү үндүүлөргө: **о, оо, у, уу, ө, өө, ү, үү** фонемалары кирет. Булардын ичинен көпчүлүк тилдерде, түрк, айрым роман-герман тилдерине мүнөздүү **ө, өө, ү, үү** фонемалары жок.

Тилдердеги **а, ы, и, э, аа, ээ** ачык үндүүлөргө кирет. Булардын созулмалары көпчүлүк түрк тилдерине таандык, бирок алар индоевропалык, океания, иберий-кавказ тилдеринде орун албайт.

Мындан тышкары бир кыйла тилдерде үндүүлөрдүн үн узундугу да фонемалардын кыска жана созулма үндүүлөргө бөлүштүрүүнүн белгиси болот. Алар: **а, ы, э, и, у, ү, о, ө** кыска үндүүлөр, **аа, уу, үү, оо, өө, ээ** созулма үндүүлөр болуп бөлүнөт.

Үндүү тыбыштардын схематикалык мүнөздөмөсүн аяктоо үчүн алардын мурунчул жана ачык болуп бөлүнүшү боюнча кабар берүү керек. Түрк тилдеринде, көпчүлүк славян тилдеринде мурунчул үндүүлөр жок. Байыркы славян тилдеринде мурунчул үндүүлөрдүн болгондугу поляк тилинде мурунчул үндүүлөрдүн орун алышы менен белгилүү. Француз тилинде мурунчул үндүүлөр бар. Жогоруда айтылгандай мурунчул үндүүлөр абанын агымынын мурун көңдөйүнөн өтүп, кошумча термелүүгө алып келип, үндүүгө мүнөздүү мурунчулдашууну пайда кылат.

Муун жана муунга бөлүштүрүү жөнүндө. Фонетикада муунду үйрөнүүгө тийиштүү даражада көңүл бурулат. Башталгыч класстардын окуучулары алгач окуп үйрөнүүнү муунга бөлүп окуудан башташат. Мунун өзү муун тилдин реалдуу бирдиги экендигинин көрсөткүчү. Натыйжада компоненттеринин максималдуу биригиши менен мүнөздөлгөн, речте минималдуу айтылган тилдик бирдик муун болот.

Бизге тааныш болбогон чет тилде сүйлөгөн речти укканыбызда, анын мазмунун кабыл ала албайбыз, бирок анын тыбыштык структурасы боюнча айрым байкоолорубузду билдире алабыз. Башка речти билбегендигибиз кандайдыр бир мааниде анын тыбыштык структурасынын элементтерин бөлүштүрүүгө жардам берет. Сүйлөп жаткан речти угуп, андагы тыбыштардын биринен кийин биринин келишин байкап, аларды майда бөлүктөргө ажыратабыз. Муну атайын аппаратка жазып, аны чоң же майда бөлүкчөлөргө тыбыштык жактан ажыратып, бөлүштүрөбүз.

Речтик такт муунга, айрым тыбыштарга ажыратылат. Мына ошентип, речти бөлүштүрүүнүн тыбыштык ички фактысынын бирдиги муун болот: **сту-дент-тер лек-ция-га да-йым ка-ты-шат.**

Көпчүлүк тилдерде муундун борборунда дайыма үндүү тыбыш болот, андан мурун же кийин келген үнсүздөр өз алдынча муун түзбөйт. Сүйлөп жатканда сүйлөө органдарыбыздын булчуңдарынын кыскарышынын жогорулашы, же басаңдашы муун түзүүчү элементтердин бирдиктүүлүгүнүн көрсөткүчү. Ар бир муун муундун борборуна карай күчөшү, бирок кийинки муунга өтүүдө басайышы, үндүн көтөрүлүшү жана абанын агымынын күчөшү, кийинки муунга өтүүдө азайышы менен мүнөздөлөт.

Бир муун толук айтылганга чейин сүйлөө органдарыбыздын булчуңдары тынымсыз кыймылда болот. Бул кыймылдын бузулушу башка муундун башталышын билдирет. Айрым тилдерде муунду уяң үнсүздөр уюштурат. Буга мисал катарында чех тилин көрсөтөбүз: *trh* (торг — базар), *vrba* (верба), *vlk* (волк — карышкыр), *plny* (полный — толук), *vlna* (волна — толкун) ж.б.

Муун жөнүндө ар түрдүү теориялар. Муун жөнүндө бир канча теориялар бар

экендиги фонетикалык адабияттардан белгилүү. Алардын ар бири муун жөнүндөгү проблеманын бир жагын баса көрсөтүп, натыйжада баары реалдуу нерсени аздыр-көптүр даражада өз ичине камтыйт. Бирок ал теориялардын бирөө дагы муун жана муунга бөлүүнүн механизм, жаратылышын объективдүү көрсөтө албайт, абстракттуу мүнөздү берет.

1. Байыркы антикалык дүйнөдөн бери карай муун түзүүчү тыбыш үндүү фонема боло тургандыгы далилденгени талашсыз. Ошондуктан сөздө канча үндүү болсо, ошончо муун болот деген пикир жашап келе жатат. Көпчүлүк учурда муунга бөлүштүрүү ушундай болгону менен муундун чеги жана бир канча үнсүз катар келгенде муунга ажыратуу принцибинин маселеси коюлбаган. Айрым тилдерде муунга ажыратууга бул принцип туура келгени менен жалпы фонетикалык планда жеткиликсиз, анткени кээ бир тилдерде муунду үнсүздөр да түзө тургандыгын эсепке алышкан эмес.

2. Француз лингвисти М. Граммон баштап, Л. В. Щерба тарабынан советтик тил илимине кеңири таралган теория — булчуңдардын кыскарыш теориясы. Бул теория боюнча тыбыштарды айтуучу органдарыбыздын булчуңдарынын кыскарышы максималдуу жана минималдуу болуп алмашып турат. Анын жогорулашы акырындык менен басаңдашынын алмашуусу муундун чегин белгилеп, кайрадан жогорулоо муундун башталышын билдирет.

Жогорку теория муунга бөлүштүрүү принцибинде да тийиштүү даражада көңүл бурат. Муун түзүүдө үндүүнүн принциби бирдей болгондуктан, негизги көңүл үнсүздүн үндүүгө ыкташуусун мүнөздөөгө бурулат. Ушул көз караш боюнча үнсүздөр: күч менен башталган, күч менен аякталган жана эки кырлуу болуп үч типке бөлүнөт.

Күч менен башталган үнсүз өзүнүн башталышы аркылуу үндүүгө, муундун чордонуна ыкташат. Анын башталышы аякташына караганда күчтүү айтылат. Күч менен аякталган үнсүз муун түзүүчү элементке ыкташат. Мындай үнсүздөр муундун башталышын түзөт. Эки кырлуу (бирдей үнсүз) үнсүздүн бир бөлүгү булчуңдун кыскарышынын басаңдаган учурунда айтылып, биринчи муунга, калган бөлүгү булчуңдун кыскарышынын жогорулашында айтылып экинчи муунга кирет. Ошентип эки кырлуу үнсүздүн башталышы менен аякташы күчтүү болуп, ал эми ортосу басаңдап, муундун чегин ажыратып турат.

Бул теория боюнча кыргыз тилиндеги сөздөрдү муунга бөлүштүрүүгө туура келет, бирок субъективдүү болгондуктан, эксперимент аркылуу текшерүү өтө татаал.

3. Сонор теориясы боюнча тыбыштардын шыбыш чыгарыш өзгөчөлүктөрү негизги орунду ээлейт. Бул теориянын көрүнүктүү өкүлү дат тилчиси О. Есперсен (1860—1940) сонорлуулуктун шкаласын түзүп, он баскычка бөлгөн.

1) каткалаң жарылмалар (п, т, к, щ); 2) каткалаң шыбышчылдар менен татаал үнсүздөр (с, ш, х, ж, ч, ф); 3) жумшак жарылмалар (б, в, г); жумшак жылчыкчылдар (г, з, ж); 4) мурунчулдар (м, н, ң); 5) капталчыл (л); 6) дирилдемелер (р); 7) кууш үндүүлөр (и, ы, ү, үү, у, уу); 8) жарым кууш үндүүлөр (э, ө, ээ, өө); 9) кең үндүүлөр (а, аа, о, оо).

Шкала тыбыштарды сонордуулугу менен сөздү муунга бөлүштүрүп, чегин ажыратат. Сонор канча кырлуу болсо, сөздө ошончо муун болот. Бул теорияны: 1) шуулдама үнсүздөр, 2) сонорлор, 3) үндүүлөр деген үч баскычка ажыратып, орус тилине ылайыктап, Т. И. Аванесов иштеп чыккан. Сонордук теория кандайдыр бир даражада орус тили үчүн алгылыктуу болгону менен түрк тилдери үчүн алгылыксыз.

Сонор теориясынын негизги кемчилиги, биринчиден, бир конкреттүү тыбыштын угулушу (дабышы), анын туруктуу мүнөзү болбогондугу, ал ар түрдүү

шартта өзгөрө тургандыгы, экинчиден, муунга ажыратуунун механизми жөнүндө эч нерсе бербегендигинен ачык көрүнүп турат.

Муун жана муунга бөлүштүрүү жөнүндөгү теориялардын ичинен түрк тилдери үчүн алгылыктуусу бөтөнчө экинчи теория болуп эсептелет. Бирок калган теория жараксыз дешке болбойт. Муун жана муунга бөлүштүрүү проблемасында калган теориялар да аздыр-көптүр даражада колдонулушу, эксперименталдык материалдар менен бекемделиши ыктымал. Ошондуктан жогоруда көрсөтүлгөн теориянын алгылыктуусун булчуңдардын кыскаруу теориясын негизге алып, көптөгөн тилдердеги сөздөрдү муунга бөлүштүрөбүз.

Басым. Азыркы кезде муундук (муундук акцент), сөздүк, фразалык басымдарды ажыратат.

Муун жасоочу үндүү тыбыштардын күчүнүн же тонунун өзгөрүшү муундук басым деп аталат. Муундук басымды бир кылка, жогорулоочу, төмөндөөчү, жогорудан-төмөндөөчү, төмөндөн-жогорулоочу беш тибине ажыратабыз.

Эгерде басым бир кылка болсо, муундун күчү менен тону анчалык өзгөрбөйт, эгерде басым жогорулоочу болсо, муундун акырында анын күчү же тону жогорулайт, эгерде басым төмөндөөчү болсо, анда муундун акырында күчү же тону төмөндөйт; калган эки тибинде басымдын жогорулап-төмөндөшүнө жана төмөндөп-жогорулашына ылайыктуу күчү же тону жогорулап жана төмөндөп эки жолу өзгөрүлөт. Басымдын бир кылка болбой тургандыгы байыркы жана азыркы көптөгөн тилдерден белгилүү мисалы, байыркы грек, кытай, вьетнам, латыш, серб, швед ж.б. тилдер.

Сөздөгү бир муундун угулушун күчөтүп, тонун өзгөртүп, үн узундугунун узакка созуп, бөлүп айтуу сөздүк басым деп аталат.

Эгерде басымдуу муун башка муундардан үндүн жогору көтөрүлүшү менен бөлүнүп айтылса, мындай басымды динамикалык басым дейбиз.

Эгерде басымдуу муун башкаларынан тонунун басымынын өзгөрүшү менен бөлүнүп айтылса, музыкалуу басым дейбиз. Буга байыркы грек тилиндеги басым дал келет. Азыркы мезгилдеги тилдердин ичинен япон, швед тилинде (аз таанылган айрым тилдерде) музыкалык басым орун алган.

Эгерде басымдуу муун башкалардан үн узундугунун узарышы менен бөлүнүп айтылса, квантативдүү (лат. quantum — канча) же сандык басым деп аталат. Квантативдүүлүк таза түрүндө байкалбастан, динамикалуулук же музыкалуулук каражаттары менен бирге жашайт. Мисалы, орус жана немец тилдеринде динамикалык-квантативдик басым бар. Кыргыз адабий тилиндеги басым дал ушундай. Басым түшкөн муун басымсыз муундан күчү менен айырмаланбастан, үн узундугу боюнча да айырмаланат. Мындай көрүнүш дүйнөдөгү көптөгөн тилдерде орун алган.

Бир катар тилдерде көп составдуу сөздөрдө башкы басымдан тышкары экинчи катардагы басым да орун алат. Ал негизги басымдан так, даана айырмаланат. Бул түрк тилдеринде сөзгө мүчө жалганганда басым эң акыркы муунга түшүп, мурунку басым түшкөн муундарга экинчи даражадагы басымдын келишинен ачык көрүнөт: **окуучулардын, мектептегилерге.** Мындай көрүнүш орус тилинде да, чистописание, паровозоремонтный, немец тилинде да blumengarten — (гүл өстүргүч), blumenmedchen — (гүл алуучу) бар.

Дүйнөдө сөз басымы байкалбаган, практикалык жактан сезилбеген тилдер да бар. Мындай тилдерге Л. В. Щерба француз тилин киргизет. Проф. Л. Р. Зиндердин пикири боюнча Азиянын түндүгүндөгү, түндүк-чыгышындагы, Түндүк Америкадагы (палеозит тилдеринде) жана тунгус-манжур тилдеринде да сөздүк басым жок.

Сөздөрдөгү басымы бар тилдердеги бардык сөздөргө басым түшө бербейт. Буга кызматчы сөздөр: байламталар, жандоочтор, бөлүкчөлөр, модалдык сөздөрдөн

кирет. Кызматчы сөздөр лексико-грамматикалык мааниге ээ болбогон сөздөрдөн кийин келгендиктен, энклитика (грекче enklitikos — артка ыңгайлашуусу) деп аталат. Алым да, бар го, келгени менен ж.б.. Айрым жардамчы сөздөр мааниге ээ болгон сөздөрдөн мурун келип, басым түшкөн муунга карай ыңгайлашса, проклитика (грекче proklitikos — алга умтулуу) деп аталат; **ЭЧ качан, ЭЧ ким, ӨТӨ КЫЗЫК** ж.б.

Ар түрдүү тилдерде басымдын түшкөн орду бирдей эмес. Ушул белгисине карай туруктуу жана эркин басым, экинчиден, туруктуу жана бир орундуу басым болуп түшөт.

Кандай сөз болбосун белгилүү сан боюнча дайыма бир муунга келиши бир орундуу басым деп аталат. Буга венгер, латыш, чех тилдеринде басым дайыма сөздүн биринчи муунуна; поляк, малай тилдеринде дайыма сөздүн эң акыркы муунунан мурунку муунга; француз жана түрк тилдеринде дайыма сөздүн эң акыркы муунуна келиши мисал болот.

Орус тилинде басым эркин болуп, сөздүн ар кайсы муунуна түшө берет: **воля, летний, река, золотой, полесье, узнавание, выпрямительный** ж.б.

Грамматикалык жактан сөздөр өзгөргөндө да (жөндөлүшкө, род категориясы менен өзгөргөндө, жакталганда ж.б.) басым башка муунга өтпөсө, туруктуу басым деп аталат. Туруктуу басым көп тилдерге мүнөздүү.

Кыргыз жана орус тилдериндеги басым кыймылдуу келип, ар түрдүү грамматикалык формаларга ылайык бир эле сөздө өзүнүн ордун өзгөртө берет: **трава — травы, хожу — ходишь, окуучу — окуучулар** ж.б.

Сөздөрдөгү басым аларга фонетикалык жактан уюштуруп, тыбыштык бирдей комплекстеги сөздүк оболочкада турушун камсыз кылат. Ошону менен бирге басым речь тизмегинде бир сөздөн экинчи сөздү айырмалоого жардам берет. Эркин басымдуу тилдер ар түрдүү грамматикалык жана лексикалык маанини түшүндүрүүгө мүмкүнчүлүк түзөт.

Өтө интенсивдүү сөз басымы сүйлөөдө фразалык басым деп аталып, интонация менен бирге, анын мазмунун ачууга алып келет.

Интонация. Лингвистикада өз ордун толук ээлебеген жана өтө татаал түшүнүк. Көп учурда оозеки речти уюштуруучу бардык каражаттардын жыйындысын интонация катарында карашат. Мындай каражаттарга: 1) мелодика (үндүн негизги тонунун кыймылы), 2) пауза, 3) речтеги айрым тыбыштын күчү, 4) речтин тембри, 5) речтин темпи кирет. Интонациянын бул элементтери реалдуу ажырагыс бирдик катарында речте жашайт.

Интонация оозеки речтин дайыма болуп турган белгилеринин бири. Интонация оозеки речке гана тиешелүү болбостон, жазуу речине да тиешелүү, анткени жазылган речти окуу менен ага тиешелүү интонацияны кошо кабыл алабыз. Ошондуктан интонациясыз речтин болушу мүмкүн эмес. Речибиздин мазмуну жана түшүнүктүүлүгү анын көркөмдүгү, сөздүгүнүн байлыгы, айтуучунун устаттыгы менен гана түшүндүрүлбөстөн, интонациянын ийкемдүүлүгү жана анын ар түрдүүлүгү менен да түшүндүрүлөт. Тилдин структурасында көрүнүктүү орунду ээлеп, интонация ар түрдүү функцияны аткарат. Биринчиден, интонация аркылуу речибизди синтагмаларга ажыратабыз. Экинчиден, интонация ар түрдүү синтаксистик конструкция менен сүйлөмдүн типтерин түзөт. Үчүнчүдөн, интонация адамдын ар түрдүү сезимин, оюн, эркин билдирет.

Синтагма жөнүндө түшүнүк. Сүйлөп жаткан учурда речь түрдүү тондордон түзүлүп, анда сөз же сөздөрдүн тобу, ал гана эмес, бүтүндөй сүйлөмдөр бар. Бул сыяктуу бөлүктөр пауза менен ажыратылат. **Биздин студенттерибиз эртең өндүрүш практикасына жөнөшөт** деген фразаны айтканыбызда: **биздин студенттерибиз (эртең) өндүрүш практикасына жөнөшөт** деген бөлүктөрдөн

турат. Бул бөлүктөр өз алдынча да түшүнүктүү.

Анын үстүнө булар сүйлөмдүн баш мүчөлөрү ээнин, баяндоочтун топторун түзүп турушат. Речтин процессинде пайда болгон мындай маанилик-интонациялык бирдик фразанын составдуу бөлүгү **синтагма** деп аталат.

Советтик тил илиминде синтагма жөнүндө түшүнүктү Л. В. Щерба биринчи киргизген. Л. В. Щерба синтагманы реч аркылуу маанилик бирдиктин бүтүндүгүн билдирген фонетикалык бирдик деп аныктаган. Мында синтагманын маанилик бирдик катарында речтин процессинде пайда болушу анын мазмунун ачып турат.

Синтагматикалык басым. Синтагманын составындагы сөздөрдүн бирөөнүн басымынын күчтүүрөөк айтылышы **синтагмалык басым** деп аталат. **Биздин студенттер (бүгүн кечинде) практикага жөнөшөт** деген сүйлөмдөгү синтагманын ар биринин акыркы сөзү синтагматикалык басым түшүү аркылуу айтылат.

Синтагматикалык басым методика жана пауза менен бирдикте фразанын синтагматикалык жактан ажыратылышын билдирет. Ошондуктан басымга байланыштуу ар бир синтагма акцент жагынан айырмаланып турат.

Синтагматикалык басым тийиштүү методика менен бирдикте фразанын аяктагандыгын билдирип турат. Бул синтагматикалык басымдын баалуу функциясы, анткени айтылган сөз белгилүү интонация аркылуу түзүлгөндүктөн, бүткөн ой катарында кабыл алынат. Синтагматикалык басымдын бул функциясы **фразалык басым** деп аталат. Фонетикалык жактан синтагматикалык басымдын акценттик жана методикалык экилик жаратылышы бар экендиги талашсыз.

Пауза. Речтин айтылышындагы үндүн бир аз тынымга учурашы **пауза** деп аталат.

Речтин түзүлүшүндө синтагма менен фразаны бири-биринен ажыратып чектеп тургандыгы анын лингвистикалык функциясы болуп эсептелет. Ошондуктан пауза фраза менен синтагманын аралык чектерин ачып көрсөткөн тышкы белгиси болуп эсептелет.

Речтеги паузалар бирдей эмес. Алар убакытка созулуу боюнча айырмаланып, ага эреже катарында функционалдык айырма дал келет. Речтин түзүлүшүндө өтө узун пауза өз алдынча бүткөн ойду билдирген сүйлөмдөргө туура келет. Мисалы, **Искендер биз менен** бирге келди. Анын корккону денесинин калтыраганынан билинип турду. Студенттер улам жаңы табылгаларды ачып, илимге өз салымдарын киргизип жатышты.

Фразанын ичиндеги синтагманы бири-биринен ажыратып турган паузалар фразалык паузадан эреже катарында кыска айтылышы менен айырмаланат.

Пауза канчалык узакка созулса, ошончолук так болуп, синтагманын чегин тез ажыратууга жардам берет. Пауза канчалык кыска болсо, аны угуу ошончолук начар болот. Ошондуктан кээ бир конкреттүү пауза бар же жок экендигин ажыратуу кыйын. Паузанын кыскалыгы интонациялык каражаттар мелодика менен басым тарабынан компенсациялап турат.

Логикалык басым. Интонациялык каражаттардын жардамы менен белгилүү ситуацияга байланыштуу негизги сөздү баса көрсөтүү логикалык басым деп аталат. Мисалы: **Студенттер лекцияны кунт коюп угушту** деген фразанын ар бир сөзүнө логикалык басым түшүрүп айтуу менен ар бир учурда түрдүүчө оттенок беребиз. 1. **Студенттер** лекцияны кунт коюп угушту (мында студенттер жөнүндө, башкалар жөнүндө эмес); 2. Студенттер **лекцияны** кунт коюп угушту (башканы эмес, лекцияны); 3. Студенттер лекцияны **кунт коюп** угушту (көңүлсүз эмес кунт коюп); 4. Студенттер лекцияны кунт коюп **угушту** (атайын угушту). Мында ар бир эле сүйлөмдөгү сөздөрдүн бирине логикалык басым коюу менен ар кандай оттенкада айтыларын түшүнүүгө болот.

Эмоционалдык басым сөздүн эмоционалдык жагын күчөтүп, сүйлөөчүнүн тигил

же бул сөзгө байланыштуу абалын, эффектисин (лат. affectus — толкундоо) билдирет. Логикалык басым белгилүү сөздү баса көрсөтүп, көңүлдү ошо сөзгө койсо, эмоционалдык басым ар кандай сезимди билдирет. Логикалык басымда сүйлөөчүнүн ою көрсөтүлсө, эмоционалдык басымда ар кандай сезим билдирилет. Эмоционалдык басымда тондун бийиктигинин өзгөрүшү менен бирге убакыттын фактору да колдонулат. Кыргыз тилинде эмоционалдык басым сөздү узартуу (укмуш адам) же кыскартуу (ук-муш адам) аркылуу айтылат. Бул өзгөчөлүк басым түшкөн сөзгө да, муунга да бирдей тиешелүү. Эмоционалдык басым синтагмалык, фразалык, логикалык басымдар менен бирге интонациянын бир компоненти катарында кызмат кылат.

Интонация социалдык көрүнүш, анткени адамдын жандуу речинин интонациялык кубулушун билдирет.

Тыбыштардын өзгөрүшү жана алмашуулары. Адамдын речи жеке-жеке айтылган тыбыштардан түзүлбөстөн, биринин артынан бири айтылган тыбыштык айкалыштардан уюшулат. Тыбыштар реч тизмегинде өз ара ар кандай катышта, ар түрдүү айкалышта келет. Мындай шартта тыбыштар ар кандай өзгөрүүлөргө дуушар болот. Бул тыбыштардын комбинатордук өзгөрүүсү деп аталат.

Речь тизмегиндеги бир тыбыштын артикуляциясы өзү менен айкашкан тыбышка таасирин тийгизип, артикуляциялык жактан бири-бирине ылайыкташат. Мындан фонеманын комбинатордук аллафону пайда болот. Тыбыштардын комбинатордук өзгөрүшү прогрессивдүү, (лат. progressus) регрессивдүү (лат. regressus) болот.

Үндүүлөрдүн комбинатордук өзгөрүшү жанаша турган фонемалардын мүнөзүнө ылайык ар түрдүү болот, эринчил үнсүздөр ачык үндүүлөрдү мурунчулдаштырат.

Үндүүлөрдүн позициялык өзгөрүүсүнө ачык жана жабык муундагы үндүүлөрдүн жана басымдуу муун менен басымсыз муундагы үндүүлөрдүн айырмаланышы кирет.

Речь тизмегиндеги басымдуу муундагы үндүүлөр ачык, даана айтылып, басымсыз муундагы үндүүлөр сапат жана сан жагынан өзгөрүүгө учурайт. Мындай өзгөрүү тил илиминде редукция деп аталат. Редукция — бул басымсыз муундагы үнсүздүн алсызданып угулушунун өзгөрүшү, болгондо да сапат жана сан жагынан өзгөрүшү. Өзгөрүү сандык жана сапаттык болот.

Сандык редукция басымсыз муундагы үндүүнүн үн узундугунун кыскарышынан пайда болот, бирок ага мүнөздүү тембр бардык муундарда сакталат. Мисалы, кыргыз тилинде ичке үндүүлөр сан жагынан эки же андан көп составдуу сөздөрдө редукцияланат: **киши-кши, тышкы-тшкы** ж.б. Орус тилинде мындай редукцияга (у) дуушар болот: **бур-бурав, буровой** деген сөздөрдүн биринчиси басымдуу, ошондуктан ал күчтүү жана созулуңку, экинчи сөздө басымдуу муундан мурун келип, алсыз да, кыска да үчүнчү сөздө басымдуу муундан мурун (биринчи) келгендиктен, алсыз жана кыскаруу менен айтылды.

Сапаттык редукция түрк тилдеринде кездешпейт. Бул көбүнчө индоевропалык тилдерде орун алып, сандык редукция сыяктуу ишке ашат. Басымсыз муундагы басым түзүүчү үндүү алсызданып кыскарбастан, өзүнүн тембринин тигил же бул белгилерин жоюп, б. а. сапаттык өзгөрүүгө дуушар болот. Мисалы, **воды** — мында (о) басымдуу (жоон, тил арты), ортонку баскычка, алга жүткүнгөн эриндердин тегерек формасында айтылса, **вода** (влга) мында (о) басымдуу муундан мурун келгендиктен, ал акустикалык жактан (а) тыбышына жакын турат, бирок бул (а) төмөнкү баскыктагы болбостон, ортонку баскыктагы, ортоңку, арткы катардагы, эрин катышпаган тыбыш (л); ал эми **водовоз** деген сөздө (о) бейтарап үндүү (э) сыяктуу борбордук катардагы, ортоңку баскыктагы, эриндер катышпаган үндүү. Бул тыбыштар өздөрүнө тийиштүү тембрден ажыраган.

Мындай редукцияга дуушар болгон тыбыштардын айтылышында үн түйүндөрү алсыз добуш чыгарат да сонорлуулугун азайтат.

Сапат жагынан редукцияланган үндүүлөр бардык тилде бирдей эмес.

Ассимиляция. Речь тизмегиндеги сөздөрдүн составында жанаша айкалышта турган үндүү же үнсүз тыбыштардын акустико-артикуляциялык жактан окшошуп айтылышы ассимиляция деп аталат. Ассимиляцияда тыбыштар бири-бирине толук окшошсо толук ассимиляция, бөлүктөрү окшошсо толук эмес ассимиляция болот.

Эгерде речтин тизмегинде сөздөрдүн составында жанаша турган тыбыштардын мурунку кийинкисине окшошсо регрессивдүү, экинчи тыбыш биринчисине окшошсо, прогрессивдүү ассимиляция болот. Мисалы, **үй-лар→үйлөр, тамба<танба.**

Тыбыштардын өзгөрүшү аралык боюнча контакттуу жана дистакттуу болот. Контакттуу өзгөрүүдө (лат. contactus — тийиштүү) катар турган тыбыштар, дистакттуу (лат. dis — бир), tactum — тийишүү) өзгөрүүдө тыбыштардын арасында башка тыбыш болот. Мисалы, кырг. **тамба**, о. **леччик** (контакттуу) ж.б.

Диссимиляция. Речь тизмегиндеги сөздөрдүн составындагы бир типтеги тыбыштардын бирдей фонетикалык облигин жоготушу, б. а. ассимиляцияга карама-каршы кубулуш диссимиляция деп аталат. Окшош же бири-бирине жакын эки тыбыш эки башка тыбышка өзгөрөт.

Диссимиляция да ассимиляция сыяктуу прогрессивдүү, регрессивдүү жана контакттуу, дистакттуу болот. Мындай учурда үнсүздөр жасалуу орду жана ыгы, үндүүлөр тилдин баскычы боюнча айырмаланат. Мисалы, дистакттуу диссимиляция (р), (л) тыбышына өтөт: **коридор — колидор, секретарь — секлетар**; эки (л) тыбышынын бирөө (р) тыбышына өтөт: **вельблюд; м—н: бонба; р—л: дилехтор** ж.б.

Ассимиляция тилдин фонетикалык облигин анча өзгөртө албайт, ошондуктан адабий тилде орун алат: диссимиляция тилдин фонетикалык облигин дээрлик өзгөрткөндүктөн, адабий тилдин нормасында орун албастан, диалектиде гана орун алат.

ЖАЗУУ

Жазуу жөнүндө түшүнүк. Жазуу — графикалык белгилердин жардамы аркылуу ой-сезимди, тыбыштуу речти кандайдыр бир нерсенин (тактайдын, кагаздын ж.б.) бетине чагылдыруу үчүн колдонулган кошумча каражат. Ал оозеки (тыбыштуу) речтин убакыт, мезгилге, аралык, мейкиндикке байланышкан кемчиликтерин жоюу максатында пайда болгон.

Чындыгында оозеки тил аркылуу жакын, үн жеткен аралыктагы адамдар гана өз ара пикир алышат. Жазуу болсо дүйнө жүзүнүн бардык булуң-бурчтарындагы адамдарды пикир алыштырууга жарайт. Оозеки тилдин аракетин мезгил боюнча да чектелген. Ошондуктан ой-пикир качан айтылса, ошол учурда гана угуп биле алабыз (азыркы техникалык куралдарды эске албаганда). Жазуу өткөн доорлорду азыркы доор менен кандай байланыштырса, азыркы доорду кийинки доорлор менен да ошондой байланыштыра алат.

Ошентсе да жазуу — пикир алышуудагы көмөкчү, оозеки тил негизги курал. Мунун себеби мында.

Оозеки тил адамдар менен бирге пайда болуп, акыл-эс менен кошо өнүгүп келе жатат. Эмгек жана аны менен бирге эле оозеки тил адамдардын өз алдынча коом түзүлүшүндө эң зор роль ойноду. Оозеки тил адам баласы жашаган бардык мезгилде жашайт.

Жазуу оозеки тил менен бирге пайда болгон эмес. Демек, жазуу адам баласынын айбандар дүйнөсүнөн бөлүнүп чыгышында, өз алдынча коом түзүшүндө эч роль ойногон жок.

Жазуунун тарыхынан маалымат. Жазуу — адамзат коомундагы эн, улуу табылгалардын бири, маданияттын эң сонун жетишкендиги. Ал улам өз сапатын жакшыртып отуруп азыркы абалга келди.

Сүрөт жазуусунда айрым, жеке түшүнүктөр берилбестен, бүтүндөй бир ой баяндалган. Ал бир нече сүрөттөрдүн тизмегинен турган. Ар бир сүрөт өзүнчө шарттуу белги катары эсептелген. Мындай жазуу **пиктографиялык жазуу** деп аталат (лат. pictus — кооздолгон, боёк менен тартылган, гр. γραφο — жазамын). Мындагы ар бир сүрөттү (шарттуу белгини) **пиктограмма** дешет.

Пиктографиялык жазуунун жакшы жактары, орчундуу кемчиликтери да бар.

Анын жакшы жактары:

а) сөз эмнелер жөнүндө болсо, ошолордун сүрөттөрү тартылып, аны «окуй турган» адамдан сабаттуулук талап кылынбаган;

б) ар башка тилде сүйлөгөн адамдар да сүрөттөрдү көрүү аркылуу аздыр-көптүр бирдиктүү пикирге келишкен. Ошентип, булардын да өз ара пикир алышуусу мүмкүн болгон.

Негизги кемчиликтери:

а) абстракттуу (колго кармалбаган, көзгө көрүнбөгөн) нерселердин сүрөттөрүн тартуу мүмкүн болгондуктан, алар жөнүндө өз ара пикир алышуу да мүмкүн болбогон;

б) сүрөт жазуусу тилдин мүнөздүү өзгөчөлүктөрү менен байланышпаган. Сүйлөмдөрдүн ар түрдүү түзүлүшү, сөздөрдүн өзгөрүшү жана орун тартиби көрсөтүлбөгөн;

в) андагы көпчүлүк белги туруксуз, так болгон эмес. Мунун натыйжасында сүрөттөр ар башкача ойду да пайда кылган. Мисалы, кадам шилтеген адамдын үйдүн сүрөтү тартылса, бирөө андан мен үйгө барам, экинчи бирөө мен үйдөн кеттим деген түшүнүктөрдү чыгарышы да мүмкүн болгон. Ошондуктан сүрөт жазуусу аркылуу ийгиликтүү пикир алышууга болбой калган.

Бара-бара идеографиялык жазуу келип чыккан (гр. idea — ой, түшүнүк, идея + γραφο). Кыйла эмгектерде бул терминдин ордуна логография термини колдонулат (гр. logos — сөз + γραφο).

Идеографиялык жазууда сөз эмнелер жөнүндө жүрсө ошол нерселердин сүрөттөрү тартылбаган. Мында ар бир сөздүн маанисине ылайык шарттуу белгилер (идеограммалар, экинчи бир термини логограммалар) кабыл алынган. Мисалы, мындай жазуунун биринде күн менен ай A^2 белгиленет. Демек, бул белгилер (идеограммалар) сырткы түрү жагынан айга, күнгө эч кандай окшошпойт. Ал эми пиктографиялык жазууда ар бир белги (пиктограмма) эмнени түшүндүрсө, формасы боюнча ошого окшошмок. Маселен: ай ☾^3 менен, күн ☉^4 менен белгиленмек.

Идеографиялык жазууда идеограммалар менен алар билгизген нерселердин арасында сырткы окшоштук болбой калгандыктан, жазууну окуй турган кишилерден сабаттуулук талап кылынган. Бул үчүн идеограммалар тез-тез өзгөрүп турбастан, туруктуу мүнөзгө келтириле баштаган.

Идеографиялык жазуу — пиктографиялык жазууга караганда бир кыйла өнүккөн жазуу. Мында (идеографиялык жазууда) конкреттүү, абстракттуу нерселер

жөнүндө да пикир алышууга мүмкүнчүлүк болгон. Мисалы, пиктографиялык жазууда «касташуу», «жоолашуу», «достошуу» сыяктуу түшүнүктөрдү билгизүү мүмкүн болбосо, идеографиялык жазууда алар төмөнкүчө бериле баштаган: жоо - ла шуу, к а с т а ш у у — к а й ч ы л а ш т ы р а к о ю л г а н ж о о ж а р а г ы а р - к ы л у у, д о с т о ш у у — э к и к о л д у к ы с а к а р м а ш т ы р у у а р к ы л у у.

Идеографиялык жазуу ар башка тилде ар кандай окулса (айтылса) да бирдей түшүнүктү билгизет. Мисалы: арифметикадагы белгилер, химиялык формулалар, математикалык цифралар. Ошентип, идеографиялык жазуу аркылуу бардык адамдар (кайсы тилде сүйлөгөндүгүнө карабастан) өз ара пикир алышууга мүмкүн болгон.

Бул жазуунун дагы бир жакшы жагы бир сөздү бир гана белги менен белгилегендигинде: □ □⁵ үйдү⁶, □ _ □⁷ кайыкты, λ⁸ кишини түшүндүргөн.

Бирок идеографиялык жазууда идеограммалардын саны өтө көп болгон, ар бир сөзгө өзүнчө идеограмма алууга туура келген. Мунун натыйжасында алардын саны бир нече миңге жетип, сабаттуулуктун ачылышын өтө эле оордоткон.

Жазуунун эң жогорку өнүккөн түрү — фонографиялык жазуу (гр. phone — тыбыш + grapho). Мында сөздөр тыбыштык элементтерине кандай муун, кандай тыбыштардан тургандыгына ылайык жазылат. Ушуга жараша эки түргө ажырайт: 1) муундуу жазуу (сөздөгү ар бир муунга өзүнчө белги алынган жазуу), 2) тамгалуу жазуу (ар бир тыбышты өзүнчө белги менен белгилей турган жазуу).

Фонографиялык жазуунун артыкчылыгы мында:

1) Айтылуучу пикирди билгизе турган тил каражаттары чагылдырылат, сөздөрдүн тыбыштык составы, морфологиялык түзүлүшү жана синтаксистик өзгөчөлүгү, сүйлөм ичиндеги орун тартиби көрсөтүлөт.

2) Тилдеги тыбыштардын (фонемалардын) саны анча кеп болбогондуктан, аларды билгизүүчү белгилер да көп болбойт. Бул сабатсыздыктын тез жоюлушуна, адамдардын илим-билимдүү болушуна ыңгайлуу шарт түзөт.

Алфавит. Жазууда колдонуу үчүн кандайдыр бир тарыхый кырдаалда пайда болгон, белгилүү орунга келтирилип жайгаштырылган тамгалардын жыйындысын алфавит дейбиз. Бул сөз (алфавит) грек тилиндеги алгачкы эки тамганын аталышынан пайда болгон. Алардын бири — «альфа», экинчиси «вита» (байыркы грек тилинде «бета») деп аталган.

Орус алфавитиндеги биринчи жайгашкан тамга мурда — «аз» андан кийинки тамга «буки» деп аталган. Азбука термини мына ушундан пайда болгон. Араб алфавитиндеги алгачкы тамга — «алиф», экинчиси «ба» деп аталгандыктан, алиппе термининин чыгышына мүмкүндүк берилди. Ошентип, алфавиттеги тамгалардын алган орду жана алардын аталышы тилде бир кыйла активдүү роль ойноп, айрым терминдердин келип чыгышына уютку болгон.

Алфавиттеги тамгаларды жайгашкан тартиби боюнча билүүнүн орчунду мааниси бар.

Сөздүктөр, картотекалар, адамдардын фамилиясы, аты катталган официалдуу тизмелер алфавит тартибинде түзүлөт. Мында сөздөгү бардык тамгалар эсепке алынат.

Тамгалар номерлештирүүдө да алфавит тартибине ылайык колдонулат. Ушул учурда А (а) тамгасы — «биринчи», Б (б) — «экинчи», В (в) «үчүнчү» деген маанилерди билгизет. Тамгалардын аталышын билүү бир катар кыскартылган сөздөрдү туура окууга (айтууга) да, өз ара пикир алышууда шарттуу белги катары колдонууга да ыңгайлуу мүмкүнчүлүктөрдү түзөт: **СССР** (жазылышы э с—э с—э с—э р (адабий окулушу). Муну башкача айтуу маданияттуулуктун белгиси болбой калат. **КПСС** (жазылышы) —к а—п э—э с—э с (окулушу), **АТС** (жазылышы) —а—т э—э с (окулушу) ж.б.

Алфавиттеги тамгалардын сүрөтү, жазылышы, аталышы, кандай тыбышты билгизери (тыбыштык мааниси) зарылдыгына жараша өзгөрүүгө да учурайт. Аларды байкоо үчүн кеңири тартылган алфавиттердин кээ бирине көңүл буралык.

Орус алфавити. Азыркы орус алфавити кириллица деп аталган байыркы славян алиппесинин негизинде түзүлгөн. Ал алиппе IX кылымдын аягында грек жазмасынын негизинде пайда болгон. Анын «кириллица» деп аталышы байыркы славян алиппесин түзүүчүлөрдүн бири Кириллдин ысымы менен байланыштуу. Кирилл бир тууганы Мефодий менен славян алиппесин түзгөн.

Узак мезгилдер ичинде кириллицадагы зарылдыгы болбогон тамгалар жана алардын аталыштары алынып ташталды. Кээ бир тамгалардын узак аталышы («аз», «буки», «веди» ж.б.) XVIII кылымда «а», «бэ», «вэ» ж.б. болуп бир кыйла кыскартылды. Мунун сабаттуулуктун ачылышы, маданияттын өнүгүшү үчүн зор мааниси болду.

Ошентип, узак мезгил ичинде акыл-ойдун улам жетишкендигине таянып отуруп, азыркы орус алфавити төмөнкүдөй түзүлгөн.

1	Аа	Бб	Вв	Гг	Дд	Ее	Ёё	Жж	Зз	Ии	Йй	Кк
2	а	бэ	вэ	гэ	дэ	е	ё	жэ	зэ	и	й	ка
1	Лл	Мм	Нн	Оо	Пп	Рр	Сс	Тт	Уу	Фф	Хх	Цц
2	эль	эм	эн	о	пэ	эр	эс	тэ	у	эф	ха	цэ

(Азыркы орус алфавитиндеги тамгалар толук берилген жок, анткени алар бардык студенттерге белгилүү).

Алфавиттеги тамгалардын басма (1) жана кол жазма түрлөрү бар. Аларды стилистикалык өзгөчөлүктөр катары кароо мүмкүн. Тамгалардын аталыштары (2) кириллица алиппесиндегиге караганда кыска жана үнөмдүү.

Араб алфавити түпкү чыгышы жагынан арамей алфавити менен байланыштуу, 28 тамгадан турат. Оңдон солду карай жазылат. Андагы тамгалар 1, сөз аягында 2, сөз ортосунда 3, сөз башында 4 башка-башка жазылышынан келип чыккан. Муну билүү үчүн алфавиттеги кээ бир тамгалардын жазылышына көңүл бурсак.

Араб алфавитинин орус алфавитине караганда олуттуу кемчиликтери бар: а) тамгалар коп варианттуу; б) бир катар тамгалар бири-биринен айырмасы жеңил сезиле бербейт; в) бир катар тамгаларды өз ара айырмалоо үчүн кошумча (диакритикалык) белгилер колдонулат, алардын кээ бири тамгалардын үстүнө кээ бири асты жагына коюлат; г) араб жазуусу — консонанттык жазуу. Мында алгачкы мезгилдерде үнсүз тыбыштар гана белгиленген. Бул семит тилдери үчүн алгылыктуу болгону менен башка тилдер үчүн алгылыктуу эмес. Андай жазууну ар түрдүүчө (белгилүү чекке багынса да) окууга болот.

Жогоркудай кемчиликтер маданияттын ылдам өнүгүшүнө коп тоскоолдук келтирген. Ошондуктан бир катар калк (индонезиялыктар, түрктөр, азербайжандар, казактар, татарлар, түркмөндөр, тажиктер ж.б.) араб алфавитинен баш тартышып, башка алфавитке өтүшкөн. Араб алфавитин кыргыздар да пайдаланышкан (1928-ж. чейин).

1	2	3	4	Маани- си	Тамганын аты
Жеке түрү	Сөз аягында	Сөз ортосунда	Сөз башында		
ا	ا	—	—	а	'Элиф
ب	ب	ب	ب	б	Бā
ت	ت	ت	ت	т	Тā
ث	ث	ث	ث	с	Сā
ج	ج	ج	ج	дж	Джйм
ح	ح	ح	ح	х	Хā
خ	خ	خ	خ	х	Хā
د	د	—	—	д	Дāль
ذ	ذ	—	—	з	Зāль
ر	ر	—	—	р	Рā
ز	ز	—	—	з	Зā
س	س	س	س	с	Сйн
ش	ش	ش	ش	ш	Шйн
ص	ص	ص	ص	с	Сāд
ض	ض	ض	ض	д	Дāд

Графика. Графика — түпкү теги жагынан грек сөзү. Ал grapho (жазамын) деген сөздөн алынган. Андан graphike сөзү жасалып, «сүрөт тартуу искусствосу», «ошол искусствого тиешелүү чыгарма» деген маанилерди билгизип калган.

Графика тил илиминде да термин катары пайдаланылып, эки маанини билгизет: 1) белгилүү бир жазуу системасына тиешелүү бардык каражаттардын жыйындысы; 2) тилдин фонетикалык системасы менен жазууда колдонулган белгилердин сарым-катышы.

Кыйла эмгектерде графика тилдеги тыбыштардын тамгалар аркылуу белгиленишин, тамгалардын тыбыштык маанилерин жана алардын окулуш эрежелерин үйрөтүүчү илим катары каралат.

Графикалык каражаттар жана алардын түрлөрү. Тилдин тыбыштык жагын туюндуруу үчүн колдонулган белгилер жалпысынан графикалык каражаттар деп аталат. Булар эки топко бөлүнөт:

1) тамгалык графикалык белгилер, 2) тамга эмес графикалык белгилер.

1) Тамгалык графикалык белгилер дегенибиз — тилдин тыбыштарын белгилөө

үчүн тамга катары колдонулган белгилер. Мунун эң негизги көрүнүшү — алфавит. Бирок кандайдыр бир тилдин жазуу системасында пайдаланылган тамгалардын бүт бардыгынын алфавиттен орун алышы милдет эмес. Мисалы, кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөрдү билгизүүчү тамгалар: аа, ээ, оо, өө, уу, үү кыргыз алфавитинде көрсөтүлбөйт. Анын үстүнө алфавитте өзүнчө тыбышты билгизбеген тамгалар (мисалы: ъ, ь белгилери) болушу да ыктымал.

2) Тамга эмес графикалык белгилер кандайдыр бир тыбышты билгизе албаган графикалык белгилер болуп саналат. Аларга басым белгиси, тыныш белгилери, апостроф, параграфтын белгиси, сөз арасындагы ачык тилкечелер, главалардын, параграфтардын арасындагы ачык тилкелер, курсив, ж.б. кирет. Апостроф дегенибиз — чет элдик адамдардын энчилүү аттарындагы бөлүкчөнү ажыратып көрсөтүүдө (мисалы: Д'Обиньи, О'Коннор) же фонетикалык транскрипцияда үнсүздөрдүн таңдайлашуусун белгилөөдө ж.б.) мисалы, орус тилиндеги тётя сөзүн (т'от'а) тамгалардын үстү жагына коюлуучу үтүр сыяктуу белги. Апостроф(ъ) белгисинин ордуна коюлуп да жүрөт: об"явление, с"езд. Кыргыз тили боюнча жазылган кээ бир эмгектерде талдоого алынып жаткан сөздү мүчөлөрдөн ажыратуу үчүн да пайдаланылгандыгын көрөбүз: ат атооч мен'ди жөндөгөндө...

Орфография жана анын принциптери. Орфография (гр. orthos түз, туура+ grapho) сөздү, анын бөлүктөрүн, сөз айкашы менен сүйлөмдөрдү туура жазуунун эрежелеринин системасы болуп саналат. Анын нормаларын жетекчиликке алуу, жазуу речинин маданиятын өнүктүрүүгө мүмкүндүк түзөт. Чынында, Л. В. Щерба айткандай, сабатсыз жазылган катты окуу кыйын. Мындай учурда ар бир ката сени мүдүрүлүп тургандай сезилет, кээде жазылганды түшүнүүгө да болбой калат.

Орфография а) сөздөрдүн жана морфемалардын тыбыштык составынын жазылышы, б) сөздөрдүн бирге, жарым бирге (дефис аркылуу) же ажыратылып (айрым) жазылыш, в) баш тамга менен кичине тамгалардын колдонулуш, г) сөздөрдүн ташымалданыш эрежелерин өзүнө камтыйт.

Жогорку эрежелерди иштеп чыгуу үчүн орфографиялык принциптер жетекчиликке алынат.

Көпчүлүк эмгектерде төмөнкү үч принцип көрсөтүлүп жүрөт.

1. Морфологиялык принцип — сөздөрдү, морфемаларды ар түрдүү позицияда белгилүү даражада айырмаланып айтылышына карабастан, бирдей жазуу принциби. Буга төмөнкүлөр мисал болот. Орус тилинде д о м — ар түрдүү шартка жараша (д о м а ш н и й), (д о м о в ой) болуп, анча-мынча айырмаланып да айтылат. Бирок ага карабастан, дом морфемасы бирдей жазылат. С в а л и л, с д а в а л сөздөрү (с в а л и л, з д а в а л) болуп, бирөөндө — (с), бирөөндө (з) тыбышы менен айтылат. Бирок экөө бир эле морфеманын көрүнүшү болгондуктан, с тамгасы аркылуу жазылат. Кыргыз тилинде жыгач деген морфема бирде дал ушундай, бирде (ш) тыбышы аркылуу (жыгашты) болуп айтылат. Ошентсе да, алар бир гана морфеманын көрүнүштөрү катары ч тамгасы аркылуу ж ы г а ч ж ы г а ч т ы болуп жазылат.

Морфологиялык принцип сөздөрдүн морфемаларын жасалышын талдоодо олуттуу мааниге ээ болот. Ал сөз формаларын, тектеш (уңгулаш) же мүчөлөш сөздөрдү туура табууга ыңгайлуу мүмкүнчүлүктөрдү түзөт. Бул принцип орус тилинде негизги ролду ойнойт. Кыргыз тилинде уңгу сөздөрдү жазуу мүнөздүү түрдө ушул принципке багынат.

2. Фонетикалык принцип — сөздү, анын морфемаларын кандан айтылса, ошондой жазуу принциби. Буга түрк тилдериндеги (анын ичинде кыргыз тилиндеги) мүчөлөрдүн жазылышы айкын далил болот. Бул тилдерде мүчөлөр уңгудагы (айрыкча анын акыркы муундагы) тыбыштарга ылайык фонетикалык бир нече вариантта өзгөрүлөт. Алар жазууда чагылдырылат: а т а л а р, э н е л е р, к а г а

з дар, б е ш и к т е р, к о й л о р ж. б.

Фонетикалык принцип, изилдөөчүлөрдүн пикирине караганда серб, белорус жазуучуларында негизги ролду ойнойт.

3. **Традициялык принцип** — сөздөрдү тилдин азыркы этаптагы абалына карата эмес, мурунтан келе жаткан традицияга ылайык жазуу принциби. Мисалы, орус тилиндеги п р а з д н и к, м о р к о в ь сөздөрүнүн жазылышы. Башка тилдерден кабыл алынган сөздөрдүн кийинки тилдеги абалына ылайык эмес, баштапкы тилдеги абалына ылайык жазылышы да традициялык принциптин бир көрүнүшү болот: к о м п о н е н т, т е р р а с а, о п п о н е н т, ц и р к, ф о н т а н ж.б. Орус тилинен же аркылуу башка тилдерден кабыл алынган сөздөрдүн СССРде жашаган бир катар элдердин тилинде орус орфографиясындагыдай жазылышы да ушул принципке туура келет: р а й о н р а ё н эмес) ж.б.

Сөздөрдү традицияга ылайык жазуу ошол сөздөрдү изилдөө аркылуу аныкталган эң алгачкы абалына — этимологиясына же кийинчерээк келип чыккан тарыхый көрүнүшүнө негизделиши же экөөнө тең дал келбей калышы мүмкүн. Мына ушундай өзгөчөлүктөр орфографиянын үчүнчү принцибин т р а д и ц и я л ы к п р и н ц и п деп гана атоо менен чектелбестен, төмөнкүдөй терминдердин бири аркылуу атоого да шарт түзгөн: э т и м о л о г и я л ы к п р и н ц и п, т а р ы х ы й п р и н ц и п, т а р ы х ы й-э т и м о л о г и я л ы к п р и н ц и п.

Традициялык принцип күчтүү өкүм сүргөн тилдерде сөздөрдүн жазылышы менен окулушу (айтылышы) бири-биринен олуттуу айырмаланат. Англис тили менен француз тили буга толуп жаткан фактыларды берет.

Орфографиянын төмөнкүдөй принциптери да бар:

а) **Символикалык принцип** — айтылышы бирдей сөздөрдүн маанилерин же кандайдыр бир колдонулушун айырмалоо максатында анча-мынча айырмалап жазуу принциби. Бул п р и н ц и п и е р о г л и ф и к а л ы к п р и н ц и п (Л. В. Шерба) же д и ф ф е р е н ц и а л д ы к п р и н ц и п (А. Б. Богородицкий) деп да аталат: орус тилинде м и р (т ы н ч т ы к), м і р ь (а а л а м) (реформаланганга чейинки орфографияда), в е р а (жалпы ат) — В е р а (энчилүү ат), к о м п а н и я — к а м п а н и я кыргыз тилинде э р к и н — Э р к и н, ж ы л д ы з — Ж ы л д ы з, ч ы н а р — Ч ы н а р, д и н а р — Д и н а р, к а н — х а н ж.б. Ырдын ар бир сабынын, сүйлөмдүн башталышындагы сөздөрдүн баш тамгалар менен башталышы ушул принципке туура келет.

б) **Фонематикалык принцип** — сөздөгү бир эле фонеманын ар түрдүү позицияда өзгөрүлүп айтылышына карабастан, бардык учурда бирдей тамга менен жазуу принциби.

Бул принцип орус тилиндеги ч а с — ч а с о в о й, б о б — б о б о к деген сыяктуу сөздөрдүн жазылышынан байкалат. Күчтүү позицияда фонемиталык принцип, фонетикалык принцип менен дал келип калат. Ошондуктан кээ бир эмгектерде фонематикалык принцип өзүнчө көрсөтүлбөй, айрымдарында фонетикалык принципке байланыштуу каралып, фонетикалык-фонематикалык принцип деп аталып жүрөт.

ЛЕКСИКОЛОГИЯ

Лексикология, анын түрлөрү жана милдеттери. Адамдар өздөрүнүн айтайын деген ой-пикирин калыптандыруу жана аны башкаларга түшүндүрүү үчүн грамматикалык жактан ырааттуу тизмекке салынган сөздөрдү пайдаланышат.

Бир тилдеги сөздөрдүн бардыгы биригип келип ошол тилдин **сөздүк составы** же **лексикасы** деп аталат. Бул терминдер түпкү чыгышы жагынан ар башка

тилдерге тиешелүү. Алардын алгачкысы орус тилиндеги с л о в а р н ы й с о с т а в деген терминдин үлгүсүндө жасалып, биринчи компоненти кыргыз тилине которулуп алынган. Экинчи термин (лексика) грек тилинин l e x i k o s (l e x i s) сөздүк деген элементинен пайда болгон.

Лексикология термини да грек тилинин l e x i k o s (лексис) жана l o g o s (логос) деген эки сөзүнөн жасалган. Булардын ар бири байыркы грек тилинде «сөз» деген маани билдирген. Демек, лексикология «сөз жөнүндөгү сөз, сөз жөнүндөгү илим» дегенди түшүндүрөт.

Сөздүк составдын (лексиканын) азыркы абалын, пайда болушун жана өнүгүшүн изилдөөчү тил илими лексикология деп аталат.

Лексикология өз ичинен жеке лексикология, жалпы лексикология жана салыштырма лексикология болуп үчкө бөлүнөт.

Жеке лексикология конкреттүү бир тилдин лексикасын изилдейт. Мисалы, кыргыз тилинин лексикасын изилдесек, анда кыргыз лексикологиясы пайда болот. Мындай изилдөөнүн үлгүсү катары проф. Б.М. Юнусалиевдин «Киргизская лексикология, ч. I» (1959) деген эмгегин көрсөтүүгө мүмкүн.

Жеке лексикология изилдөө өзгөчөлүктөрүнө ылайык экиге бөлүнөт: с ы п а т - т о о ч у л е к с и к о л о г и я жана т а р ы х ы й л е к с и к о л о г и я.

Сыпаттоочу лексикология конкреттүү бир тилдин сөздүк составынын белгилүү бир этаптагы абалын билүү милдетин өз алдына коёт, сөздөрдүн, туюнтмалардын сөздүк составдан алган ордун, тилдин ошол этабындагы маанисин (маанилерин), колдонулуш өзгөчөлүктөрүн ж.б. текшерет. Андан кийин белгилүү принциптин негизинде аларды топторго бөлүштүрөт (классификациялайт).

Тарыхый лексикология конкреттүү бир тилдин сөздүк составында пайда болуш, өнүгүш тарыхын изилдейт. Бул үчүн сөздөрдүн ар түрдүү доордогу абалы салыштырылат, алардын арасындагы өзгөчөлүктөр жана жаңылыктар аныкталат. Ошентип, салыштыруу тарых үчүн кызмат кылат.

Жалпы лексикология жеке лексикологиянын берген маалыматтарын жалпылаштыруу, жыйынтыктоо жана анын негизинде жалпы эле адам баласынын тилиндеги лексикага мүнөздүү болгон касиеттерди аныктоо менен чектелбестен, кайрадан жеке лексикологияга өз таасирин тийгизет, ал үчүн эң зарыл болгон илимий-теориялык жоболорду берет, конкреттүү тилдин лексикасынын бул же тигил маселесин туура иштеп чыгуунун ыкмаларын көрсөтөт.

Салыштырма лексикология түпкү теги жагынан бир тилден таралып чыккан (тектеш) тилдердин сөздүк составын өз ара салыштырууну, алардын арасындагы жалпылыкты жана ар бир тилдин ички өнүгүш закондуулугуна ылайык пайда болгон өзгөчөлүктөрдү белгилейт. Ошентип, салыштырма лексикология жалпы лексикология менен белгилүү даражада жакындашып кетет. Бул төмөнкүдөн байкалат; жалпы лексикология да, салыштырма лексикология да конкреттүү бир гана тилдин фактылары менен чектелбейт. Бирок салыштырма лексикология тектеш тилдердин фактыларын салыштырып, ошонун негизинде өз жоболорун берсе, жалпы лексикология тектеш тилдердин да, тектеш эмес тилдердин да фактыларын карап, алардын арасындагы жалпылыкты аныктоо аркылуу өз жоболорун берет.

Салыштырма лексикология тарыхый лексикология менен эң тыгыз байланыштуу, анткени жогоруда айтылгандай, салыштыруу тарых үчүн кызмат кылат.

Фактыга кайрылалык. Азыркы кыргыз тилинде к а р ы н д а ш деген сөз бар. Бул сөз эркектер тарабынан төмөнкү учурларда колдонулат: 1) өзүнөн кичүү бир тууган кызга карата, 2) өзүнөн кичүү бир тууган эмес кыздарга (аялдарга) кайрылганда. Ушул сыяктуу эле өзгөчөлүк кара калпак, казак тилдериндеги к а р ы

н д а с деген сөздөн да байкалат. Эгерде бир катар түрк тилдеринин фактыларына карасак кыргыз, казак, кара калпак тилдеринде жогорудагы сөздүн мааниси тарып кеткендигин байкайбыз.

В. В. Радловдун «Опыт словаря тюркских наречий» деген эмгегинде т. II, ч. I к а - р ы н д а ш — б р а т или с е с т р а , к а р ы н д а с — б р а т деп берилип, к ы с - к а - р ы н д а с — с е с т р а о л к а р ы н д а с — б р а т деген фактылар келтирилген (столб. 173.) Ушул эмгектеги «ауру астан, дэу карындастан (...) болезнь происходит отъ пищи, тяжба отъ брата» (столб. 173) деген макал к а р ы н д а ш деген сөздүн б и р т у у г а н деген сөзгө маанилеш экендигин далилдеп турат.

К а р ы н д а ш сөзүнүн морфологиялык түзүлүшүнө көңүл бурсак, азыркы кыргыз, казак, кара калпак тилдериндеги мааниси кийинчерээк өзгөрүүнүн натыйжасында тарыгандыгын байкайбыз, анткени бул сөз к а р ы н , - л а ш деген эки элементтен турат. Мунун экинчиси у я л а ш деген сөздөн кездешет. Демек, жогорудагы фактыларды салыштыруу аркылуу төмөнкүдөй жыйынтыкка келебиз. Карындаш деген сөз мурда у я л а ш , т у у г а н деген сөздөр сыяктуу эле эркектер, аялдар тарабынан эркектерге да, аялдарга да карата колдонула берген. Бирок азыркы мезгилде кээ бир түрк тилдеринде ал маанисин тарытып жиберип, эркектер тарабынан өзүнүн кичүү кыздарга (аялдарга) карата гана колдонулуп кеткен. Ал эми айрым түрк тилдеринде өзүнүн баштапкы мамилесин сактап калган.

Тил илиминен лексикологиянын алган орду. Лексикология тил илиминин башка тармактары (грамматика, фонетика жана стилистика) менен эң тыгыз байланыштуу. Бул болсо сөздөрдүн лексикалык, грамматикалык, стилистикалык жана фонетикалык касиеттерге ээ экендиги менен түшүндүрүлөт.

Сөздүк составсыз дүйнөдө бир да тил болбойт. Бирок сөздүк составдын жеке өзүн эле тил деп айта албайбыз, анткени сөздөр бул же тигил тилдин грамматикалык түзүлүшүнө ылайык белгилүү формага келтирилбесе жана сүйлөм ичинде белгилүү тартипке салынбаса, пикир алмашууга, өз ара түшүнүшүп турууга мүмкүнчүлүк бербейт. Мисалы, «жаркыра», «адамзат», «келечек», «үчүн», «коммунизм», «тынымсыз», «күрөш» десек, бул сөздөрдүн маанилерин түшүнө алабыз, бирок алар аркылуу кандай пикирдин бериле тургандыгын дароо эле түшүнө койбойбуз. Эгерде аларды кыргыз тилинин грамматикалык түзүлүшүнө ылайыктуу өз ара байланыштырсак, ырааттуу тартипке келтирсек, анда төмөнкү пикир келип чыгат: Адамзаттын жаркыраган келечеги — коммунизм үчүн тынымсыз күрөшөлүк. Демек, бул учурда айтылуучу пикир сүйлөөчүнүн өзүнө да, угуучуга да толук жеткиликтүү болот.

Тилдин сөздүк составы менен грамматиканын өз ара байланышы сөздөр жеке (өз алдынча) турса да сакталат, анткени ар бир тилдеги сөздөр ошол тилдин грамматикалык түзүлүшүнө ылайыкталат. Ошого жараша өзгөрүү же өзгөрбөө касиетине ээ болот. Грамматикада (морфологияда) сөздөрдү түркүмдөргө бөлүштүрүү үчүн лексикалык маани да зор роль ойнойт. Анын тескерисинче, сөздөрдүн лексикалык маанисин аныктоо үчүн биз алардын грамматикалык жаратылышына көңүл бурабыз.

Лексикологиянын бир катар маселелерин, бул же тигил сөздүн баштапкы формасын аныктоо үчүн да тарыхый фонетиканын маалыматтары чоң жардам берет. Эгерде биз салыштырма-тарыхый фонетикага көңүл бурбасак, сый (зат атооч) жана сый (этиш) деген сөздөрдүн кантип омонимдик катышты түзүп калгандыгын биле албас элек. Ал эми кыргыз, татар, ногой, казак тилдериндеги этиш өзбек, азербайжан, уйгур, түрк тилдеринде акыркы үнсүз табышы [F] түрүндө айтыларын эске алсак, анда тыбыштык өзгөрүүнүн натыйжасында алар омонимдик катышты түзгөндүгүн түшүнөбүз.

Бир тилден экинчи тилге кабыл алынган сөздөрдү аныктоо ишинде да ал сөздөрдүн фонетикалык түзүлүшү белгилүү ролду ойнойт. Мына ошого карап бул же тигил сөздүн башка тилден кабыл алгандыгын тактап айтууга мүмкүнчүлүк түзүлөт. Мисалы, орус тилинде колдонулган *б а с к а к*, *б а с м а*, *б а с м а ч*, *б а ш л ы к*, *б е ш м е т*, *а р г а м а к* деген сыяктуу сөздөр түпкү чыгышы жагынан түрк тилдерине тиешелүү деп эсептелет. Аны далилдөөчү негизги белгилердин бири катары бул сөздөрдө сингармонизм кубулушунун сакталгандыгы каралат.

Лексикологияда изилденилүүчү омоним, синоним, антоним, паронимия деген сыяктуу түшүнүктөр да сөздөрдүн мааниси менен тыбыштык түзүлүшүн бирдикте кароонун натыйжасында келип чыккан.

Лексикологиянын стилистика менен да эң тыгыз жайланышы ар бир сөздүн стилистикалык табиятынын бар экендиги менен шартташат.

Сөз — тилдин негизги бирдиги. Сөз тилдин негизги бирдиги болуп саналат. Тилди үйрөнүү иши, баарыдан мурда, күндөлүк турмушта өтө жыш колдонулуп, эң зарыл түшүнүктөрдү билгизген сөздөрдү үйрөнүүдөн, алардын маанисин билүүдөн башталат. Сөздөрдүн маанилерин, форма жактан өзгөрүшүн, башка сөздөр менен өз ара айкалыш өзгөчөлүгүн билбей туруп, дал ушул учурда маанилеш сөздөрдүн кайсынысы айтылуучу ойду так, таамай туюндура аларын объективдүү түрдө аныктоо да мүмкүн эмес.

Эгерде тилде сөздөр болбосо, анда сөз айкаштары да, сүйлөмдөр да, туруктуу сөз тизмектери да, алардын ичинде фразеологизмдер да, акыркы эсепте тилдин өзү да болбос эле.

Сөз тилде негизги орунду ээлегендиктен, баарыдан мурда, сөз деген эмне экендигин, анын тилдик башка бирдиктерден спецификалык бөтөнчөлүгүн билүү зарыл.

Сөз — көп кырдуу бирдик. Анын өзүнө тиешелүү фонетикалык түзүлүшү бар. Андай түзүлүш бир тыбышка да (*о, к о й с о ñ ч у*), бир нече тыбышка да (*м а д а н и я т*), бир же бир нече муунга (*к е л, б а к-т ы л у у*), өзүнчө бир тактыга (*ш а а р, г ү л д ө*) да туура келиши мүмкүн. Демек, тыбыштык түзүлүшү болбогон бир да сөз жок жана болушу да мүмкүн эмес. Бирок тыбыштык түзүлүш сөздүн бир гана жагы, анын туюндуруу планы болуп эсептелет.

Жазууда ар бир сөздүн фонетикалык түзүлүшү бир бүтүн нерсе катары берилет. Ал башка сөздөрдөн ичке тилкече аркылуу обочолонуп, ажыратылып турат.

Сөз кандайдыр бир маанини билгизет. Ушул өзгөчөлүгү менен ал тыбыштан же тыбыштардын кокусунан болгон жыйындысынан айырмаланып турат: (*ч*), (*балкычар*) сөз эмес. Булардын биринчиси-тыбыш, экинчиси — тыбыштардын кокусунан болгон жыйындысы. Ошентип, сөздүн мааниси анын экинчи жагы — мазмундук планы болуп саналат.

Бир катар эмгектерде сөздүн жогорку эки жагы эске алынып, ага «бир маани билгизген бир же бир нече тыбыш сөз деп аталат» деген сыяктуу аныктама берилип жүрөт. Бул аныктама жалпы жонунан туура болгону менен өтө кенен. Ал сөзгө да, морфемага да карата колдонууга жарактуу, анткени сөз гана эмес, морфема да жогорку эки белгиге ээ. Демек, жогорудагы аныктама сөздүн айырмалангыч белгилерин толугураак камтыбайт, сөздү башка бирдиктерден ажыратып алууга толук мүмкүндүк бере койбойт. Мунун өзү олуттуу кемчилик болуп саналат. Мындай абалдан кутулуу үчүн морфема менен болгон карым катышына кыскача токтолуу зарыл.

Морфема — сөздүн өзүнчө мааниси, өзүнчө формасы бар эң кичине (элементардык, минималдык) бирдиги. Ар кандай морфема өз ичинен өзүнчө

мааниси, өзүнчө формасы бар дагы эң кичине бирдиктерге ажырабайт. Ушул өзгөчөлүгүнө карап, аны эки жактуу (мазмундук жана туюндуруу пландары бар) эң кичине, элементардык же минималдык бирдик дейбиз. Сөздөр дайыма бул белгиге туура келе бербейт. Алардын бир катары (к е ч, т е з, б и р о к) бир нече морфемаларга жиктелбесе, экинчи бир катары (ж а з-б а-г а н, ү й р ө-т ү л-г ө н, ш а а р д а-г ы л а р-г а) андай бөлүктөргө жиктеле берет. Ошентип, сөздөрдүн өз ичинен бир нече морфемага жиктелбегендери тана морфологиялык түзүлүшү жагынан морфемага дал келип калат да, калгандары (жиктеле тургандары) морфемага дал келбейт. Мына ошол себептен морфемалардын морфологиялык түзүлүшүнө карай ж ө н ө к ө й, т а т а а л, т у у н д у, т у б а с а деген сыяктуу түшүнүктөр колдонулбаса, сөздөргө карата кадимкидей колдонула берет.

Морфологиялык түзүлүшүндөгү мындай өзгөчөлүктөргө карабай, сөздөрдү морфемалардан төмөнкү белгилер да айырмалап турат.

1. Сөз — морфемага караганда көбүрөөк өз алдынчалыкка ээ болгон бирдик. Аны мына булардан байкайбыз.

а) Сөз ошол тилде сүйлөгөн коллективге, анча-мынча болсо да бири-биринен айырмаланып турат. Бул жазууда өзгөчө даана көрүнөт, ичке тилкече аркылуу башка сөздөрдөн ажыратылып берилет. Морфема сөз ичинде бири-биринен ичке тилкече аркылуу бөлүнүп жазылбайт, тескерисинче, өз ара бир бүтүн нерсенин составдык бөлүктөрү катары кыналыша жазылат. Маселен, а к ы л д у у д ы й к а н деген сөз айкашы эки сөздөн түзүлгөн. Ар бир сөз бири-биринен ичке тилкече аркылуу бөлүнүп жазылган. Биринчи сөздө а к ы л-д у у деген эки морфема бар. Алар өз ара тыгыз кыналышып, морфемага ажырабаган сөздөрдүн тыбыштык түзүлүшү сыяктуу эле туташ жазылган.

б) Сөздөрдүн сүйлөм ичинен алган орду да бир кыйла эркин. Ошондуктан аларды зарылдыгына жараша алган орду боюнча которуштурууга да болот. Салыштырыңыздар: Ж а ш ы ң д а н а д е п т ү ү л ү к к ө ү й р ө н; а д е п т ү ү л ү к к ө ө ж а ш ы ң д а н ү й р ө н; ж а ш ы ң д а н ү й р ө н а д е п т ү ү л ү к к ө; а д е п т ү ү л ү к к ө ү й р ө н ж а ш ы ң д а н, ү й р ө н ж а ш ы ң д а н а д е п т ү ү л ү к к ө ж.б.

Морфемалардын сөз ичинде бири-бирине карата алган орду туруктуу. Ж а ш-ы ң-д а н, а д е п-т ү ү л ү к-к ө, ү й р ө-н деген морфемалардын ордун которуштуруп, ың-жаш-дан, дан-жашың, дан-ың-жаш деген сыяктуу абалга келтирүү мүмкүн эмес.

в) Сүйлөмдөгү сөз айкашындагы сөздөрдүн арасына ылайыктуу сөздөрдү кошууга болот. Мындай кошула турган сөздөрдү өтө эле чектеп, алар мына бул деп тизмелеп коюу эреже катары өтө кыйын: Адамдын досу — эмгек, адамдын чыныгы досу — эмгек, адамдын эң биринчи досу — адал эмгек ж.б.

Сөздөгү морфемалардын арасына башка морфемаларды кошуп айтуу өтө чектелген санда гана болот, же болбой да калат: б е р-е-т, б е р-и л-е-т, ж а з-д ы р, ж а з-ы ш-т ы р, б а л а-г а, б а л а-ң-а, б а л (а)-д а р ы ң, п а х-т а-к е р, и ш-м е р, (булардын арасына башка морфема кошулбайт).

г) Сөз (кызматчы сөздөрдү эске албаганда) өзүнчө сүйлөм катары колдонулат же сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара алат. Морфема (материалдык жактан сөзгө дал келбеген уңгу морфемасы менен көмөкчү морфема) андай касиетке ээ болбойт. Эгерде морфемалар өз алдынча колдонулуп, өз алдынча сүйлөм мүчөсү катары пайдаланылса, анда алар сөздүн касиетине ээ болуп кетет.

2. Сөздөр грамматикалык жактан бул же тигил сөз түркүмүнө тиешелүү болот.

Морфемалар сөздүн бөлүгү болгондуктан, андай касиетке ээ эмес. Мисалы, о к - н о, с т е к л о деген сөздөр — зат атоочтор. Булардын ар биринде экиден морфема бар: о к н-о, с т е к л-о. Ар бир морфема эч бир сөз түркүмүнө тиешелүү эмес, Ырас, уңгу морфемалардын ичинде өз алдынча сөзгө дал келгендери да бар. Аларды бул же тигил сөз түркүмү катары кароо морфемалык табиятынан эмес, сөз катары

турган абалын эске алуудан келип чыгат. Мындай көрүнүш түрк, монгол тилдеринен кеңири кезигет: к о л-г о, ж о л-ч у (алгачкы морфемалар — зат атооч).

Сөз тилдик башка каражаттардан (сөз айкаштарынан, сүйлөмдөрдөн) да белгилүү даражада айырмаланып турат. Маселен, сөз жаңыдан жасалып отурбастан, мурдатан эле жасалган, даяр түрдө кайтадан колдонулуп жаткан бирдик катары пайдаланылат. Мына ушул белги аркылуу ал сөз айкашы менен сүйлөмдөн айырмаланат. Кийинки каражаттар сөз жүрүп жаткан шартта сөздөрдү айтылуучу ой-пикирге ылайык тандап алуу жолу менен түзүлөт.

Сөз айкаштары, сүйлөмдөр бул же тигил сөз түркүмүнө тиешелүү болбойт (булардын тутумундагы сөздөр гана ошондой сапатка ээ болот).

Сөз — өз ичинен (б. а. тыбыштарынын же морфемаларынын арасынан) башка сөздөрдүн орун алышына, кыстырылышына жол бербеген бирдик. Мына ушул өзгөчөлүгүнө карап, кээ бир илимпоздор сөздү өзүнчө мааниси, өзүнчө формасы бар кичине (минималдык) бирдик катары карашат. (Мындай учурда «кичине бирдик» дегенибиз сөздүн өз ичинен даты сөзгө ажырабай тургандыгын билгизүү максатында гана колдонулат. Эгерде морфема менен сөздүн ортосундагы карым-катышты эске алсак, сөздү «кичине бирдик» дебестен, «морфемадан чоңураак бирдик» дейбиз, себеби морфема — сөздүн бөлүгү. Ал эми сөз айкаштарындагы, сүйлөмдөрдүн составындагы сөздөрдүн арасына ылайыктуу сөздөрдү кошуп айтууга болот (бул жөнүндө жогоруда айтылды).

Сөздүн тилдик башка бирдиктерден жогоркудай олуттуу айырмасы болсо да, сөз деген эмне экендигине аныктама берүү өтө кыйын, анткени ал белгилердин кээ бири бардык сөздөрдө сактала бербейт. Анын үстүнө дүйнөдөгү ар башка тилдерде сөздүн табиятын, башка тил каражаттары менен карым-катышы да бирдей боло койбойт. Ошол себептен кыйла окумуштуулар дүйнөдөгү бардык тилдердин сөздөрүнө алгылыктуу болгон аныктаманы берүү өтө кыйын экендигин, кала берсе мүмкүн эместигин айтышат. Маселен, орус тилчилеринин бири академик Л. В. Щерба бул жөнүндө мындай дейт: «Чынында, «сөз» деген эмне? Менимче, ал ар башка тилде ар башкача болот. Мына ушунун өзүнөн «жалпы эле сөз» деген түшүнүктүн болбой тургандыгы байкалат». Ушул сыяктуу пикир чет өлкөлүк окумуштуулардын эмгектеринде да кездешет.

Ырас, бардык тилдеги сөздөр, алардын орду али толугу менен аныкталып кетпесе да, кыйла эмгектерде «сөз» деген эмне экендигине карата («жумушчу» (илимий-теориялык планда толук иштелип чыкпаган, бирок практикада колдонууга аздыр-көптүр жарактуу болгон) аныктамалар берилип жүрөт. Мына ошолорду жана сөздүн жогоруда белгиленген мүнөздүү белгилерин эске алып, ага төмөнкүдөй «жумушчу» аныктаманы сунуш кылуу мүмкүн.

Тилдин өзүнчө мааниси бар, фонетикалык жактан калыпташкан, речте даяр материал катары өз алдынча колдонулган, башкалардан обочолонуп жазылган, кандайдыр бир сөз түркүмүнө кирген негизги бирдиги сөз деп аталат.

Сөздүн лексикалык мааниси. Сөздө ар түрдүү маанилер бар: 1) грамматикалык маани (тил илиминин «Грамматика» тармагында изилденет), 2) стилистикалык маани (муну «Стилистика» тармагы изилдейт), 3) лексикалык маани («Лексикология» тармагында каралат).

Сөздүн лексикалык мааниси дегенибиз — өтө үстүртөн айтканда, ар бир сөздүн керт башына тиешелүү болгон, аны башка сөздөрдөн айырмалап турган маани. Ал сөз өзгөртүүчү категориялар менен өзгөргөн сөз формаларынын баарына бирдей, орток болот. Мисалы, килем, килемдин, килемге, килемдер, килемден, килемим деген сөз формаларынын лексикалык мааниси бирдей.

Лексикалык маанини тереңирээк билүү үчүн заттын (предметтин), сөз менен

түшүнүктүн өз ара мамилесин билүү зарыл.

Сөз жана предмет. Объективдүү дүйнөдөгү ар түрдүү заттар көрүнүштөр, буюм-тайымдар гана эмес, кыймыл-аракет, ал-абал, белгилер ж.б. да тил илиминде кеңири мааниде предмет катары каралат.

Сөздүн тыбыштык (жазууда графикалык) жагы менен предметтин өз ара байланышы, катышы предметтик катыш деп аталат. Мындай катыштын эки түрү бар: жалпыланган предметтик катыш жана жекеленген предметтик катыш.

Сөз аркылуу, баарынан мурда, бир текке кирген нерселер (көрүнүштөр ж.б.) жалпыланып аталат. Мисалы, **китеп** деген сөз дүйнөдөгү ар түрдүү китептерди (ырбы, кара сөзбү, чоңбу, кичинеби...) жалпылап айтат. Ушундай өзгөчөлүгүнө карап, В. И. Ленин «ар кандай сөз (речь) жалпылангандыкты билгизет... сезим реалдуулукту көрсөтөт: ой жана сөз жалпы деген пикирди айткан. Мунун өзү жалпыланган предметтик катыш болот.

Жеке, конкреттүү нерселерди туюндуруу үчүн түрдүү амалдар колдонулат.

1) Атайы энчиленип ат берилет. Мындай аттар энчилүү аттар деп аталат. Ы с ы к-К ө л дүйнөдөгү бардык көлдөрдү билгизбестен Ысык-Көл областынан, Пржевальск менен Рыбачье шаарынын ортосунан орун алган көлдүн атын билгизет. Т о к т о г у л — кыргыз элинин, А б а й казак элинин улуу акындарынын аттары.

2) Жеке, конкреттүү нерселерди (көрүнүштөрдү) туюндуруу үчүн жалпылоо, жыйынтыктоо маанисиндеги сөздөр да колдонулат. Бул учурда сөздүн эмнени, конкреттүү кайсы нерсени көрсөтүп жаткандыгын контексттен, сөз сүйлөнүп жаткан айлана-чөйрөдөн айкын билебиз: к и т е п (жалпы), с е н о к у п о т у р г а н к и т е п (жеке, конкреттүү), с т о л (жалпы) м е н у ш у л с а п т ы ж а з ы п о т у р г а н с т о л (жеке, конкреттүү).

Сөздүн бир өңчөй предметтердин ичинен бирөөнү гана бөлүп көрсөткөн катышы — жекече предметтик катыш болот.

Энчилүү атты, жалпы атты билгизген сөздөр — жалпысынан атоо маанисиндеги сөз катары каралат. Булардын негизги функциясы — атоо (номинативдик) функциясы.

Ар түрдүү предметтер менен алардын аталышы өз ара табигый түрдө байланышкан эмес. Бирок бул маселе бардык мезгилдерде эле дал ушундай чечиле койбогон. Байыркы Грециядагы окумуштуулардын бир тобу заттар менен алардын аталышынын арасында табигый байланыш бар дешсе, экинчи тобу мындай байланыштын жок экендигин айтышкан.

Зат менен ага коюлган аттын ортосунда табигый байланыш жок. Аны төмөнкүдөй фактылар далилдейт.

1. Бир эле зат дүйнөдөгү ар түрдүү тилдерде ар башка атала берет: кырг. э н е , м а т ь , кырг. т о к о й , каз. о р м а н , о . л е с , азерб. о т , кырг. ч ө п , о . т р а в а , нем. G r a s , K g a u t .

2. Ар бир тилдин өнүгүү процессинде заттардын аттары өзгөрүлүп, бир аттан экинчи атка өтүшү да толук мүмкүн. Кыргыз тилинде жандоочу деген сөз — кийин спутник, кеңеш (өкмөтү) деген сөз — совет, Байымбет деген Тоголок Молдо менен алмашылды.

3. Бир эле мезгилде бул же тигил нерсенин (көрүнүштүн) ар башкача аталган учурлары да бар: кырг. т и л и л и м и — л и н г в и с т и к а , о . о р ф о г р а ф и я — п р а в о п и с а н и е , ф р и к а т и в н ы й — щ е л е в о й , я з ы к о з н а н и е — я з ы к о в е д е н и е — л и н г в и с т и к а , п р е д м е т — д е н о т а т — р е ф е р е н т ж.б.

4. Бир эле нерсенин аты ага кандайдыр бир байланышы, «акындыгы бар экинчи бир нерсеге да коюлат: л а м п а (керосин лампа) — л а м п а (электр лампасы), б у р ч (үйдүн бурчу) — б у р ч (геометрияда), ш о о л а (күндүн шооласы) — ш о о л а (геометрияда), п о в а р н а я (мурда колдонулган) — к у х н я (азыр колдонулат).

5. Табияты жагынан өз ара кандайдыр бир байланышы болбогон нерселер тыбыштык жактан окшош сөздөр аркылуу да туюндурулат: т ү ш (чак түш), т ү ш (аттан түш), т ү ш (түш көрүү), ж ы л (мезгил), ж ы л (орундан жыл) ж а н (жанына бар), ж а н (кимге болсо жан керек), ж а н (сөздөн канды) ж.б.

Чынында зат менен ага берилген аттын ортосунда табигый байланыш эмес, лингвистикалык байланыш бар. Атты адамдар өздөрү коюшат. Бул учурда көбүнчө ошол нерселердин кандайдыр бир белгилерине таянышат. Л. Фейербах тарабынан берилген, В. И. Ленин жогору баалаган аныктама да аталыштын дал ушундай мүнөздө боло тургандыгын белгилейт.

Тилде атоо функциясына ээ болбогон сөздөр да бар. Маселен, ат атоочтор бул же тигил нерсенин атын атай албайт. Алар сөз жүрүп жаткан шартка, кимдир бирөөнүн (сүйлөөчүнүн, угуучунун) позициясына карата ар башка нерселерди (белгилерди) туюндуруу үчүн колдонулуп, предметтик катышы кагынан өзгөрүлүп турат.

Пионер — комсомолдун жардамчысы. Ал мыкты окуп, коомдук ишке активдүү катышууга тийиш. Биздин университет эл чарбасы үчүн толуп жаткан кадрларды даярдады. Ал мындан ары өзүнүн бул ардактуу милдетин ийгиликтүү аткара берет деген сүйлөмдөрдө ал ат атоочу алгачкысында — пионер, кийинкисинде университет деген мааниде колдонулду. Мына ушундай өзгөрмөлүү касиетке ээ болгондуктан, ат атооч бул же тигил нерсенин аты катары колдонулбайт. Ал орун басарлык, шилтеп көрсөтүүчүлүк (дейктическая) функциясына ээ.

Кыйла сөздөр (сырдык сөздөр, көмөкчү сөздөр ж.б.) жогорудагы эки функцияга тең эмес. Демек, сөздүн лексикалык мааниси атоо же орун басарлык, шилтеп көрсөтүүчүлүк функциялары менен чектелбейт. Булар лексикалык маанинин айрым көп моменттери гана болуп саналат.

Сөз жана түшүнүк. Бир текке (класска) кирген нерселердин (көрүнүштөрдүн) ар биринин керт башына тиешелүү жекече бөтөнчөлүктөрүн эстен чыгарып, алардын баарына жалпы, маанилүү белгилерин камтып, аларды башка текке (класска) кирген нерселерден (көрүнүштөрдөн) айырмалап чагылдыруу түшүнүк болуп саналат.

Сөз — түшүнүктүн пайда болушунун жана жашашынын зарыл шарты. Анын (сөздүн) жалпылагыч касиетке ээ болушунун негизги бир себеби ушуну менен түшүндүрүлөт.

Ошентсе да, сөз менен түшүнүктүн төмөнкүдөй олуттуу бөтөнчөлүктөрү бар.

1. Түшүнүк — жалпы элдик, интернационалдык, сөз — улуттук мүнөзгө ээ. Ошондуктан бир эле түшүнүк ар башка тилде ар башка тыбыштык түзүлүштөгү сөздөр аркылуу берилет. кырг. с ө з, о. с л о в о, нем. w o r t, кырг. к ө л, о. о з е р о, нем. s e e. Бир тилде бир сөз аркылуу берилген түшүнүк экинчи бир тилде ар башка сөздөр аркылуу туюндурулган учурлар да бар. кырг. к е л, о. п р и х о д и т ь, п р и е з ж а т ь, кырг. к е т, о. у х о д и т, у е з ж а т ь.

2. Лексикалык мааниси түшүнүктү билгизген сөздөр да, билгизбеген сөздөр да бар. Биринчи типке, баарыдан мурда, жалпы ат катары колдонулган сөздөр. Бирок сөз аркылуу чагылдырылган түшүнүктөр бирдей боло бербейт.

Түшүнүк өз ичинен мазмундук жана формалдык түшүнүк болуп экиге бөлүнөт. Формалдык түшүнүк заттарды (көрүнүштөрдү) башкалардан бөлүп алууга, ажыратып таанып билүүгө мүмкүнчүлүк берүүчү минимум катары жалпы белгилерди өз кучагына камтыйт (С. Д. Каценельсон). Мындай түшүнүк бир тилде сүйлөгөн коллектив үчүн бирдей жалпы мүнөзгө ээ. Ал ошол сөздүн жалпыланган мааниси катары стихиялык түрдө пайда болуп, адамдардын узакка созулган тажрыйбасынан улам иштелип чыгат.

Мазмундук түшүнүк адамзаттын ошол зат (көрүнүш) жөнүндөгү иштетип

чыккан бардык билимдеринин суммасын өз кучагына камтыйт. Анда чагылдырылган белгилер аң-сезимдүүлүк менен атайын илимий изилдөөлөрдүн натыйжасында аныкталат. Бул үчүн жөнөкөй байкоо аркылуу билинген белгилер жетишсиздик кылат. Ошондуктан мазмундук түшүнүктүн пайда болушунда өнөр жайдын, техниканын өнүгүшү, эксперименттин бардык каражаттарынын колдонулушу чоң роль ойнойт. Демек, мазмундук түшүнүк биздин зат (көрүнүш) жөнүндөгү билимибизди жогорку баскычка көтөрөт, билим деңгээлибизди тереңдетет. Ар кимдин өнөр кесибине, билим өзгөчөлүгүнө ж.б. байланыштуу белгилүү даражада айырмаланып турат. Мына ушуга байланыштуу түшүнүктүн алгачкысы турмуш-тиричиликтик түшүнүк, кийинкиси илимий түшүнүк деп аталат. Илимий түшүнүк терминдер, турмуш-тиричилик түшүнүк кадыресе (термин болбогон) сөздөр аркылуу туюндурулат.

Жогоркудай өзгөчөлүктөрдү байкоо үчүн кыргыз тилиндеги «Жакасы болсо, тон дейбиз. Жалы болсо, ат дейбиз. Башы кара, буту айры болсо, киши дейбиз» деген туруктуу сөз айкашына көңүл буралык. Мында ж а к а с ы б а р к и й и м — т о н, ж а л ы б а р м а л — а т, б а ш ы к а р а, б у т у а й р ы ж а н д ы к — к и ш и катары түшүндүрүлгөн. Бул — өтө эле жөнөкөйлөштүрүлгөн, илимге негизделбеген түшүнүк. Азыркы мезгилде ушул белгилер аркылуу т о н д у, а т т ы, к и ш и н и башка кийимдерден, малдан (жылкынын башка түрлөрүнөн), башка жандыктардан ажыратып, айырмалап билүү мүмкүн эмес. Ошол себептен аларга түшүндүрмө сөздүктө башкача түшүнүк берилип, башкача белгилери аныкталат. Маселен киши төмөнкүдөй түшүндүрүлүп жүрөт:

«**Киши зат.** ойлоого, аң-сезимге, тилге жана эмгек куралдарын өндүрүүгө, аларды процессте пайдалануу жөндөмдүүлүгүнө ээ болгон тирүү жан: адам» («Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү», 319-бет).

Мына ушул түшүнүктө адамга мүнөздүү болгон, аны башкалардан айырмалап алууга мүмкүнчүлүк берген эң негизги белгилер илимий негизде чагылдырылган.

Астрономияда «жылдыз», «планета» — таптакыр ар башка түшүнүктөр. Анда да «жылдыз» деген түшүнүккө кирет. Бирок планеталар ал түшүнүккө кирбейт. Ал эми жалпы элдик тилде Күн менен жылдызды карама-каршы коюуга, планеталардын кээ бирин жылдыз катары кароого (таңкы Чолпон жылдыздай, о. Венера — утренняя звезда) болот.

Ошентип, жалпы атты билгизген сөздөрдүн лексикалык мааниси менен ар түрдүү түшүнүктөр ар түрдүүчө карым-катышта болушу ыктымал.

Тилде логикалык түшүнүктү билгизе албаган, бирок лексикалык мааниге ээ болгон сөздөрдүн катарына энчилүү аттар, сырдык сөздөр, ат атоочтор ж.б. кирет. Булардын бир катары түшүнүк менен кыйыр түрдө байланышат. Мисалы, энчилүү аттар жеке, конкреттүү нерселердин аттары катары кызмат кылганы менен ошол нерсенин мүнөздүү өзгөчөлүгүн көрсөтө албайт. Кандайдыр бир адамдын аты ким экенин билүүбүз менен, анын эң негизги белгисин биле албайбыз.

Өз мезгилинде К. Маркс даанышмандык менен мындайча айткан: «Я решительно ничего не знаю о данном человеке, если знаю только что его зовут Яковом».

Ырас, көркөм чыгармаларда энчилүү аттар ошол нерсенин (көрүнүштөрдүн) кандайдыр бир белгисин чагылдырып көрсөткөн учурлар да бар. Мындай аттарды «сүйлөмө аттар» дейбиз. Алар кейипкерлердин образын ачып берүүдө маанилүү деталь катары кызмат кылат. Маселен, Т. Үмөталиевдин «Айсулуу» аттуу поэмасындагы башкы каармандын аты — Айсулуу. Бул ысым каармандын кайсы белгисин чагылдырарын төмөнкү эки сап ырдан байкоо да мүмкүн:

А й с у л у у — ч ы н ы н д а б и р с у л у у к ы з,
Б и р к ө р с өң к ө п к ө ч е й и н у н у т у л г у с.

Мындай «сүйлөмө аттар» кыргыз адабиятынан да, орус адабиятынан да, дүйнөдөгү башка адабияттардан да көп эле кездешет. Орус адабиятындагы Скоттин (Д. И. Фонфизинден), надзиратель Очумелев, вице губернатор Ляговый-Грызов ж.б. (А. П. Чеховдо), Дерунов (Салтыков-Щедринде), Шелопанев (Достоевскийде) ж.б..., кыргыз адабиятындагы Конгаргаев, Какылдак, Чегиртке (Т. Сыдыкбеков), Самтыр, Сансыз (К.Жантөшев). ж.б. мына ушуга далил болот.

Демек энчилүү аттар тилдин системасында түшүнүктүн аты катары колдонулбаса, речте (айрыкча көркөм чыгармаларда) ал касиетке жетишип кетиши мүмкүн.

3) Түшүнүк (логикалык категория катары) эмоциялык сапатка ээ эмес. Буга карама-каршы болуп, толуп жаткан сөздөр түшүнүктү билгизүү менен чектелбестен, биздин ага карата ички сезимибизди (жакшы көргөндүгүбүздү, урматтагандыгыбызды же жек көргөнүбүздү ж.б.) да билгизет. Маселен, калжырады, былжырады, мыңкылдады тек гана «сүйлөдү» дегенди билгизбестен, биздин сүйлөөчүгө карата терс мамиледе экендигибизди да туюндурду.

4) Бир эле түшүнүктү ар түрдүүчө туюндуруу да мүмкүн: жеңип чыккан киши — жеңген киши, советтик жоокер — советтик Армиянын жоокери. языкознание — лингвистика.

5. Бир эле сөз бир нече түшүнүктү да билгизе алат: кырг. т улкү, о. лиса «иттер тукумуна кирүүчү, сүт эмүүчү, узун куйруктуу, үлпүлдөк жүндүү жырткыч айбан» жана «куу, митайым киши» деген түшүнүктөрдү билгизет.

Мына ошентип, сөздүн мааниси түшүнүк менен эн, тыгыз байланышса да, алар бири-бирине бардык жактан дал келе койбойт. Мунун өзү түшүнүктүн белгилүү типтеги сөздөрдүн гана лексикалык маанисиндеги бир компонент болорун далилдейт.

Сөз маанисинин башка сөздөр (алардын маанилери) менен карым-катышы. Сөздөр жана алардын маанилери эң тыгыз байланышып, бири-бирин шартташып, өз ара таасир этишип турат. Ошондуктан аларды системалуу мүнөзгө ээ дейбиз. Демек, ар бир сөздүн мааниси, анын эмнени туюндурары, маанилик көлөмү башка сөздөрдүн (баарынан мурда, тематикалык жактан бир топко кирген сөздөрдүн) маанисине, алардын көлөмдүк чегине ылайык аныкталат.

Тематикалык топ дегенибиз — жалпы теги боюнча бир бүтүндүктү (жалпылыкты) түзгөн, бирок өз ичинен айырмаланган нерселерди (көрүнүштөрдү) билгизген сөздөрдүн жыйындысы. Маселен: стол, стул, табуретка, кроватъ диван сыяктуу үй буюмдарын билгизген сөздөрдү өзүнчө бир тематикалык топ катары кароого болот. Ага, ини, эже, жеңе, ата, эне, чоң ата, чоң эне, небере сыяктуу сөздөр да өзүнчө тематикалык топ катары эсептелет. Мына ушундай бир тематикалык топко кирген сөздөр башкаларга караганда өз ич ара эң тыгыз байланышат. Алардын биринин өзгөрүшү экинчисине да таасир этет. Мисалы, шаардык кыргыз балдарынын көпчүлүгү өз атасын папа, өз энесин мاما дешет. Мындай өзгөчөлүк кийинки 10—15 жылда улам күч алып, кыргыз айылдарына да таралып жатат. Мунун натыйжасында эки түрдүү кубулуш өкүм сүрүүдө: а) бир катар жаштардын речинде папа өз сөзүбүз ата менен синонимдик катарды түзүп, кийинки сөздү пассивдүүлүккө айландырууда; б) экинчи топтогу жаштардын речинде ата сөзүн бир муунга артка жылдырып, чоң ата сөзүнүн маанисине ээ кылууда. Ушул сыяктуу өзгөрүүлөр мاما — эне — чоң эне сөздөрүнөн (алардын маанилеринен) да байкалат. Ошентип, сөздөрдүн арасындагы ушундай карым-катышты так өздөштүрбөй туруп, алардын лексикалык маанилерин да так билүүгө болбойт.

Лексикалык маанилердин типтери. Сөздү пикир алышуу процессинде ар

түрдүү мааниде колдонуу мүмкүн. Мындай абал ар бир сөздүн контекстен тышкары (жеке, өз алдынча) тургандыгы мааниси менен контексттеги маанисин салыштыруудан даана байкалат.

Мисалы, баш деген сөз жеке, өз алдынча колдонулса да, адамдардын (айбандардын) денесинин мээ орун алган үстүңкү (алдыңкы) бөлүгүн түшүндүрөт. Бул сөздү кыргыз тилинде сүйлөгөн ар бир адам, баарынан мурда дал ушул маани менен байланыштырат, анткени баш деген сөз ушул маанини түшүндүрүү үчүн атайын жасалгандай сезилет. Ошондуктан бул маани баш деген сөздүн тике (же түз) мааниси болуп саналат.

Бирок бул сөздүн мааниси ушуну менен чектелип калбайт. «Баштык ичпейт, баш ичет» (макал), «Сенин башын, барбы?» деген учурда баш жогорку мааниде түшүнүлбөйт. Макалдагы мааниси бар бүтүндүктү (адамды, айбанды) түшүндүрүп турат. Экинчи учурда «акыл-эс» маанисинде колдонулган. Эгерде баш деген сөз жекече, өз алдынча колдонулса, бул маанилерди түздөн-түз, дароо эле түшүндүрө койбойт. Ошондуктан бул маанилер баш сөзүнүн өтмө мааниси катары каралат.

С а м о о р (с а м о в а р) деген сөз суу (чай) кайнатуу үчүн металлдан жасалган, ортосунда от (көмүр) жагууга ылайыкталган көңдөйү бар буюмду билгизет. Бирок күндөлүк турмуштан «бир самоорду бүт ичтик», «бир самоорду түгөтө албадык» деген сыяктуу сүйлөмдөрдү көп эле угабыз. Бул учурда самоор чайдын маанисинде колдонулуп жаткандыгын байкайбыз (чынында самоор ичилген жок, анын ичиндеги к а й н а к с у у — чай ичилди). Ошентип, «самоор» сөздүн чай кайнатуучу буюмду түшүндүргөн мааниси — тике маани, чайды билдиргени өтмө маани (тагыраак айтканда, өтмө колдонулушу) катары түшүнүлдү.

С о л ь орус тилинде тике мааниде тамакты даамына келтирүүчү ак түстүү кристаллдык затты, өтмө мааниде бир нерсенин (сөздүн, суроонун ж.б.) маңызын билгизет. Сал., с т о л о в а я с о л ь, с о л ь в о п р о с а.

Демек, сөздүн тике мааниси атайын ошол нерсенин кандайча аталышын билгизүү үчүн пайда болгон сыяктуу сезилет. Ошондуктан аны сөздүн **атоо мааниси** деп да аташат. Өтмө маани көбүнчө ар нерсени башкача атоо максатынан келип чыгат.

Сөздүн тике, атоо маанисин баалоо, бул же тигил нерсеге баа берүү касиетине дээрлик ээ эмес. Алгачкы учурда ушундай сапатка ээ болсо да, бара-бара ал сапатын жоюп, ошол нерсенин тек гана аталышы катары кызмат кылат. Бул өзгөчөлүк адам аттарынан өзгөчө даана байкалат. Маселен, төрөлгөндө коюлган М у к а м б е т, Ш е р и м б е к сыяктуу аттар М у к а ш (же М у к а й, Ш е к е н болуп эркетелип, анан булар туруктуу түрдө ысым катары колдонулуп кеткен учурлар көп эле кезигет. Мына ошондо кийинки сөздөр эркетелүү маанисин жоюп жиберет. Эгер эркетелтип айтуу зарылдыгы пайда болсо, алар тыбыштык жактан дагы өзгөрүлүп, М у к е, Ш а к е болуп айтылат.

Сөздүн өтмө маанилери баалоо касиетине ээ. Сал., кырг. к о ё н (т и к е м а а н и) ч у р к а д ы — к о ё н (ө т м ө м а а н и) ж ү р ө к, а р с т а н к ү р к ү р ө д ү — а р с т а н М а н а с; о. к а м е н н ы й д о м — к а м е н н о е с е р д ц е.

Сөз тике маанисинде башка сөздөр менен кеңири, эркин айкашат. Алардын бул өзгөчөлүгү дүйнөдөгү түрдүү нерселердин (көрүнүштөрдүн) өз ара карым-катышы менен аныкталат. Ошондуктан тике, атоо маанисин **эркин маани** деп да аташат. Сөздүн өтмө мааниси мындай сапатка ээ болбойт. Анын, бир жагынан, мурда айкашуучу сөздөр менен байланышы чектелбесе, экинчи жагынан, мурда айкаша албаган сөздөр менен тизмектешүү мүмкүнчүлүгү келип чыгат. Маселен, а р с т а н деген сөз тике маанисинде ч о ң, к и ч и н е, а р к ы р а г а н, а р ы к, с е м и з сыяктуу аныктоочтор менен айкашса, өтмө мааниде алар менен дээрлик өз ара тутумдаша албайт. Бирок ал сөз өтмө мааниси аркылуу кишинин ысымдары (а р с -

т а н М а н а с , а р с т а н Ч у б а к) жигит деген сыяктуу сөздөр менен айкаша берет.

Сөздүн өз ара байланышы бар бир нече мааниси **полисемия** деп аталат. Полисемия моносемияга каршы коюлат. Сөздүн бир гана маанини билгизиши **моносемия** болот. Адатта көпчүлүк терминдер ушундай касиетке ээ.

Сөздүн маанисинен колдонулушун айырмалоо зарыл, анткени сөздүн мааниси — жалпы элдик мүнөзгө ээ. Ошол тилде сүйлөгөн коллектив үчүн андай маани туруктуу нерсе катары сезилет. Ошондуктан сөз мааниси көп учурда — сөз жеке, өз алдынча турса да билинип турат. Колдонулуш дегенибиз — сөздүн маанилеринин аздыр-көптүр өзгөчөлөнүп пайдаланышы. Ал сүйлөөчүнүн (жазуучунун) ой-максатына, чыгарманын жанрдык өзгөчөлүгүнө, сөз жүрүп жаткан шартка ж.б. жараша сөз маанилеринин өзгөрүшүнөн келип чыгат жана сөз жеке, өз алдынча турганда билинбестен, контекстте билинет. (Мисалы, с а м о о р с ө з ү н ү н ч а й д ы б и л д и р и ш и к о л д о н у л у ш б о л о т. Ал сөздүктөрдө көрсөтүлбөйт).

Өтмө маанилердин (колдонулуштун) түрлөрү. Сөздүн өтмө маанилери да бирдей эмес. Алар төмөнкү үч топко бөлүнөт: метафора, метонимия, синекдоха.

а) **Метафора.** Нерселердин арасындагы түр-түс, форма, кыймыл-аракет ж.б. жактан болгон окшоштугуна карата башка бир нерсени көрсөтүү үчүн колдонулган мааниси метафора деп аталат.

Көркөм сөз устаттары булакты ырдатып, бак-даракты ыйлатып, карды күмүш деп этап, өз чыгармаларын жаза беришет. Бул учурда ы р д а , ы й л а , к ү м ү ш деген сөздөр өтмө (метафоралык) колдонулушта турат. Ошентип, метафора тилдеги көркөм каражаттардын бири болуп саналат.

Аткарган милдеттеринин бирдейлигине карата да сөз экинчи бир башка нерсени туюндуруу үчүн колдонулуп, метафоралык касиетке жетишет. Кээ бир мисалдар. Орус тилиндеги п е р о деген сөз куштун бир тал жүнүн (канатын) билгизет. Жазуу мурда канаттын бир талы аркылуу ишке ашкан. Кийин металлдан жасалган уч пайда болуп, ал да п е р о деп аталды. Ошентип, п е р о бирдей милдетти (жазуу куралынын) аткарган эки башка нерсени билгизип калды. Кыргыз тилинде ш а м деген сөздүн электр лампасын билгизүү үчүн да колдонулушу алардын милдетинин бирдейлигине негизделген.

б) **Метонимия.** Нерселердин арасындагы мейкиндик, аралык, мезгил жактан болгон катышына карата сөз башка бир нерсени туюндуруу үчүн колдонулса, **метонимия** деп аталат.

Сөздөрдүн метонимиялык мааниге ээ болушу негизинен төмөнкү учурларга байланыштуу каралат.

1. Мейкиндиктин, бөлмөнүн, идиштин ж.б. аттары алардын ичиндеги нерселерди билгизүү үчүн колдонулушуна: т а з а к л а с с — ж ө н д ө м д ү ү **класс** (о к у у ч у л а р), к о о з ш а а р — **шаар** (э л) б ү т у й к у д а , т а з а д а с т о р к о н — **дасторкону** (т а м а к - а ш ы) к е њ и р и , к о о з ч ы н ы — б и р **чыны** (и ч и н д е - г и н е р с е н и) и ч ү ү .

Ушундай эле өзгөрүүнүн натыйжасында жердин, өлкөнүн, аймактын аты анда жашаган элдин атына же анын тескерисинче, элдин аты жердин, өлкөнүн, аймактын атына өтөт. Ошентип белгилүү учурда э л д а , ж е р д а бирдей эле сөз менен аталып калат: **С а р у у** — у р у н у н , ж е р д и н а т ы ; **Р у с ь , Л и т в а** элдин атынан жердин аталышына мүмкүнчүлүк түзгөн.

2) Жердин, шаардын атын андан чыгарылган буюмдун, тамак-аштын кездеменин ж. б. атын белгилөө үчүн колдонууга: **К а ш е м и р** (И н д и я д а г ы ж е р д и н а т ы) **кашемир** (к е з д е м е н и н а т ы). Төмөнкүдөй кездемелердин аттары да шаардын аттарынан алынган: б о с т о н (Америкадагы шаардын атынан), ш е в и о т (Шотландиядагы шаардын атынан), м а н ч е с т е р (Англиядагы шаардын атынан), ш а л ь (Индиядагы шаардын атынан).

3) Автордун атын, атасынын атын, анын чыгармасын, ойлоп тапкан жаңылыгын атоо үчүн колдонууга: **к о л ь т, м а у з е р, н а г а н, б р а у н и н г, а м п е р, в о л ь т, д ж о у л ь, к л о у н ж.б.**

Ушул жол аркылуу көркөм чыгарманын, илимий эмгектин атын автордун аты, фамилиясы менен, сабактын атын мугалимдин аты же фамилиясы менен алмаштырып айтышат: **Пушкин** — орус элинин улуу акыны — **Пушкинди** (чынында Пушкиндин чыгармасын) окудум. **Токтогул** — кыргыз элинин улуу акыны — **Токтогулду** (чыгармасын) бер иңиз.

4) Материалдын атын андан жасалган нерсени туюндуруу үчүн колдонууга: **алтын** (металл) — **алтын** (ошол металлдан жасалган нерсе); **калай** (металл) — **калай** (ошол металлдан жасалган нерсе); **о.масло** (жидкость, извлекаемая из особого рода растений) — **масло** (картина, писанная масляными красками).

5) Белгилүү бир мезгилдерде кайталанып турган өзгөчөлүктү билгизген сөздөрдү ошол мезгилди атоо үчүн колдонгондо: Славяндарда **листопад** «октябрь», **травен** «май», **сепень** «август» деген мааниде пайдаланылган.

б) Куралдын, кандайдыр бир нерсенин атын андан жасалган, пайда болгон нерсени атоо үчүн колдонууда: **кол** (дене мүчөсү) — **кол** (кол жазма: **колужакшы**), нем. **Hand** (кол) — **Hand** (колжазма).

в) **Синекдоха**. Жалпынын, бүтүндүн аты аркылуу жекени (бөлүктү) билгизүү жанын тескерисинче, жекенин (бөлүктүн) аты аркылуу жалпыны (бүтүндү) түшүндүрүү **синекдоха** деп аталат. Мисалы, «**Каныкей туяксыз өтүп кетемби?**» — деп **буркурапыйлап жиберди**, — деген сүйлөмдө **туяк** (бөлүктүн аты) **синекдоха** маанисинде **бала** дегенди (бүтүндү) билгизди. **Машина** деген **автомобилди**, **орудие** деген сөздүн **замбиректи** билгизген маанилери **синекдоха** болуп саналат.

Лексиканын стилистикалык катмарлары. Жалпы түшүнүк. Тилдин өнүгүшү, анын байлыгы, баарынан мурда, сөздүк составдын өнүгүшүнөн, лексиканын байлыгынан даана сезилет. Эң жогорку даражада өнүккөн тилдердин сөздүк составында нечен жүз миңдеген сөз болот. Ал сөздөр тилдин коомдук кызматынын ар түрдүүлүгүнө ылайык колдонулуш чөйрөсү жагынан дифференцияланып турат.

Адамдар бул же тигил нерсе (кыймыл-аракет, сан-өлчөм ж.б.) тууралуу оюн жөн-жайынча айтып тим болбостон, ага карата өз мамилесин, ички сезимин (жактырганын, суктануусун, жек көргөнүн, кекээрлегенин, эркелеткендигин, сүйгөндүгүн ж.б.) билгизүү үчүн да аракет жасашат. Бул кырдаал жалпысынан бир эле мазмунду билгизүүгө жарамдуу болгон сөздөрдүн ичинен дал бирөөнү, башкалар менен алмаштырууга мүмкүн болбогонун тандап колдонууга түртмөлөйт. Мындан сөздөрдүн ички сезимимди билгизүү өзгөчөлүгү жагынан ар түрдүүчө болору байкалат. Стилистика сөздөрдүн жогоркудай өзгөчөлүктөрүн да аныктайт.

Адабий тилдин функционалдык стилдери тил каражаттарын тандоо жана аларды өз ара уюмдаштыруу жагынан бири-биринен белгилүү даражада айырмаланат. Мындай өзгөчөлүк баарынан мурда, лексика менен фразеологизмден жана синтаксистен байкалат. Ошондуктан лексиканын функционалдык-стилистикалык мүнөздөмөсүн билүү аркылуу ар бир стилдин лексикалык жалпылыгын жана өзгөчөлүгүн билүүгө, өз речибизди грамматикалык, логикалык жактан гана эмес, стилистикалык жактан да туура түзүүгө, кыскасы, сөз (речь) маданиятыбызды жогорку деңгээлге көтөрүүгө мүмкүнчүлүк алабыз.

Лексиканын стилистикалык мүнөздөмөсүн изилдөө аркылуу лексикографиянын теориясы менен практикасына олуттуу жардам берүүгө болот.

Сөздүктөрдө, айрыкча түшүндүрмө жана котормо сөздүктөрдө сөздөрдүн лексикалык мааниси (маанилери) менен катар алардын стилистикалык табияты да белгиленет.

Арийне, ар бир тилдин лексикасынын стилистикалык табиятын канчалык так, илимий негизде канчалык туура белгилеген илимий изилдөөлөр болсо, анда сөздүктөрдүн стилистикалык касиетинин ошончолук так, илимий негизде ошончолук туура белгиленишине оңтойлуу шарт түзүлгөн болот.

Тил каражаттарынын, анын ичинде лексиканын стилистикалык сапаты коомдук мамилелерде тилдин формалары менен стилдеринде чектелип же чектелбей колдонулушунда, эмоционалдык-экспрессивдик касиетке ээ болушуна же ээ боло албастыгына ылайык аныкталат.

Функционалдык-стилистикалык сапатына карай лексиканын өзгөчөлүктөрү (типтери). Сөздөрдүн коомдук негизги тармактардын, тилдин оозеки, жазуу формаларынын, функционалдык стилдеринин айрымдарына гана мүнөздүүлүгү же алардын баарында орток колдонулушу алардын функционалдык-стилистикалык сапаты болуп саналат. Бул жагынан лексика эки чоң топко бөлүнөт.

1. Функционалдык-стилистикалык орток сөздөр. Ар бир улуттук тилдин сөздүк составындагы толуп жаткан сөздөр коомдук тармактын бирөөндө гана мүнөздүү колдонулбастан, алардын баарында бирдей даражада, орток пайдаланыла берет. Ошондуктан мындай лексика функционалдык-стилистикалык **орток лексика** деп аталат. Өз эне тилин үйрөнүү, башка тилдерди өздөштүрүү иши да лексиканын ушул катмарын үйрөнүүдөн башталат. Мындай сөздөр турмуштук эң маанилүү, өтө зарыл түшүнүктөрдү, ошол элдин, улуттун коомдук турмушунда зор роль ойногон нерселерди, көрүнүштөрдү ж.б. билгизип ошол тилде сүйлөөчүлөргө жеткиликтүү болот.

Функционалдык-стилистикалык орток лексиканын дагы бир өзгөчөлүгү адабий тилдин бардык нормаларында толугу менен туура келгендигинде, лексикалык норманын өзөгүн түзгөндүгүндө турат.

Ошентип лексиканын ушул катмары аркылуу адабий тилдин стилдери өз ара данакерлешип, лексикалык жактан бүтүндөй бир жалпылыкты түзөт.

Сөздөрдүн коомдук бардык тармактарда колдонулушуна же колдонулбастыгына эмоционалдык сапат да өз таасирин тийгизет, анткени адабий тилдин функционалдык стилдеринин баары эле эмоционалдык сапаттагы каражаттарды пайдалануу боюнча бирдей өзгөчөлүккө ээ эмес. Бул жагынан эмоционалдык лексиканын, баарынан мурда, көркөм стилге, андан кийин публицистикалык стилге тиешелүү экендиги, илимий стиль менен официалдуу стилде андай каражаттардын дээрлик колдонулбастыгы байкалат. Демек, стилистикалык жактан белгилүү бир тармак менен чектелбеген лексика **жай эмоционалдык лексика** болуп саналат. Ошол себептен түшүнүктүү болсо дагы төмөнкүдөй сөздөрдү функционалдык орток сөздөр катары эсептөөгө болбойт: а т а к е, а т а к е б а й, э н е к е, э н е к е б а й, э ж е к е, э ж е к е б а й, а л т ы н ы м, к ү ч ү г ү м (кийинкилер кишиге карата колдонулганда) ж.б.

Функционалдык-стилистикалык орток лексика грамматикалык жактан ар түрдүү сөз түркүмүнө тиешелүү боло бериши мүмкүн: а т а, э н е, ж е р, с у у, м а л, у й, б а ш, о о з, к ү н, т ү н, к ы ш (зат атооч) а к, к ө к, к а р а, ж а п ы с (сын атооч): б и р, э к и, а л т о о, б е ш и н ч и (сан атооч): м е н, с е н, а л, к а н ч а (ат атооч): к е л, к е т, о т у р, ч у р к а, и ш т е (этиш) ж.б.

Сөз түркүмдөрүнүн ичинен сырдык сөздөр жана бир катар тууранды сөздөр менен бөлүкчөлөр функционалдык-стилистикалык жактан чектелген

каражаттардын катарына кирет. Алар көбүнчө оозеки речте, көркөм чыгармаларда, кээде публицистикалык адабияттарда колдонулуп, илимий жана официалдуу стилдерде мүнөздүү, ырааттуу түрдө пайдаланылбайт.

Функционалдык-стилистикалык жиктелме лексика.

Мындай лексика көбүнчө адабий тилдин белгилүү бир форсына, стилине же турмуштук тар чөйрөдөгү пикир айтышууга — сүйлөшүү стилине мүнөздүү. Факты келтирелик.

Функционалдык-стилистикалык жиктелме лексиканы негизги эки топко бөлүүгө болот: 1) китептик лексика, 2) сүйлөшүү лексикасы.

1). Мүнөздүү түрдө тилдин жазуу стилдеринде колдонулган,

жазуу речинде	бардык речте	оозеки речге
аңгемелешүү	сүйлөшүү	маектешүү
преамбула	абдан, аябай	иттей
	кичине	тырмактай, биттей
	киришүү кириш бөлүм	
ратификация	бекитүү	
антонимдүү кат		тоголок кат

бирок маектешүүдө өз ара дээрлик пайдаланылбаган сөздөр жалпысынан **китептик лексика** деп аталат. Мындай лексика илимий, публицистикалык адабияттардан, иш кагаздарынан, официалдуу документтерден кезигет: а г е н т (тыңчы), а н т и п а р - т и я л ы к (партияга каршы), а с п е к т, с и н к р е т и з м, р а ц и о н а л и с т т и к: о р у с т и л и н д е г и в с л е д с т в и е, с т и м у л, э ф ф е к т и в н ы й, и д е н т и ч н ы й, а у т е н т и ч н ы й ж.б. сөздөр китептик лексикага тиешелүү.

Китептик лексика өз ичинен төмөнкүдөй бир нече топко бөлүнөт.

Официалдуу-иштиктүү лексика — приказдарда, указдарда, келишимдерде, канцелярдык иштерде колдонулган, ошолор үчүн типтүү сыяктанган лексика: д е к р е т, д и п л о м а т т ы к к о р п у с, т и к е д а л и л, з а т д а л и л и, д е ф л я ц и я (капиталисттик өлкөлөрдө кагаз акчаларынын санын кыскартуу), и ш е н и м г р а - м о т а с ы, а у д и е н ц и я (эл аралык укукта жогорку мамлекеттик посттогу адамды официалдуу кабыл алуу), а п п е л я ц и я (даттануу), в а л ю т а (акча), д е к л а р а - ц и я (жарыя, билдирүү) а т т а ш е (дипломатциялык кызматкердин рангасы), к о н с у л, к о н с у л д у к к о н в е н ц и я, к о н с у л д у к п а т е н т ж. б.

Илимий лексика — илимий эмгектерде, окуу куралдарында колдонулган, күндөлүк турмушта ошого ылайык темада сөз болбосо, мүнөздүү түрдө пайдаланылбаган лексика. Анын белгилери: бир маанилүүлүгү (илимдин белгилүү бир тармагында), жалпы элдик мүнөзгө дээрлик ээ эместиги, экспрессивдик-эмоционалдык касиеттин жоктугу, башка сөздөр менен айкалыш өзгөчөлүгү. Ар бир илимдин тармагындагы терминдер ушул лексикага кирет. Алардын кыйласы илимий традицияга байланыштуу башка тилдерден кабыл алынат.

Экзотикалык лексика — көркөм чыгармаларда, этнографиялык изилдөөлөрдө өзгөчө колорит берүү максатында колдонулган, түпкү чыгышы жагынан көбүнчө башка тилдерге тиешелүү болгон сөздөр. Мисалы, орус тилиндеги ш а л ь в а р ы, а у л, б а ш л ы к, с у л т а н, м е ч е т ж.б.

Публицистикалык лексика — коомдук-саясий маанидеги сөздөр: коммунизм, социализм, прогресс, эркиндик, теңдик, ветеран, девиз, комментатор, форма, мазмун, образ, тип, типтүүлүк, репортаж, кабарчы ж.б.

Поэтизм — көркөм чыгармаларда кеңири кезиккен, бирок башка стилдерде дээрлик пайдаланылбаган лексика: тулпар, дулдул, буудан, аргымак, махабат. Кээ бир өсүмдүктөрдүн, кымбат баалуу заттардын ж.б. аттары өтмө маанисинде колдонулуп, семантикалык поэтизмди түзөт: гүл (өмүр гүлү), алтын ж.б.

Поэтизмге ички сезимди көркөм, элестүү билгизген сөздөр кирет. Орус тилинде мындай сөздөр высокая лексика, торжественно-поэтическая лексика деп аталат. Кээ бир сөздүктөрдө «высок» деген белги (помета) менен көрсөтүлөт. Алардын айрымдары «поэт» (б. а. поэтическое) белгиси аркылуу да аныкталат. Орус тилиндеги көтөрүңкү (высокая) лексикага төмөнкүлөрдү мисал катары келтирүү мүмкүн: лучезарный, дерзание, восторжествовать, неиссякаемый, мошь ж.б.

2). **Сүйлөшүү лексикасы** дегенибиз — күндөлүк пикир алышууда, ээн-эркин маектешүүдө колдонулган лексика. Булар официалдуу-иштиктүү, илимий стилдерде дээрлик пайдаланылбайт: баардашуу, дүрмүрчөк (квитанция), иттей (аябай), тырмактай (кичинекей), катын-калач, бала-бакыра, кемпиркесек, сорпо-шилеч, май-сай (бул типтеги кош сөздөр мүнөздүү түрдө сүйлөшүү лексикасына кирет).

Сырдык сөз менен тууранды сөздөрдүн көпчүлүгү сүйлөшүү лексикасы болуп эсептелет. Кичирейтүү-эркелетүү маанисин билгизген сөздөр, табу сөздөрүнүн көпчүлүгү ушундай лексикага кирет. Бул сөздөрдүн кыйласы эмоционалдык-экспрессивдик сапатка ээ: былжыроо, дылдыроо, мыңкылдоо, киңкилдөө (сүйлөө маанисинде), оңкобашкетүү (өлүү маанисинде), о. балбес, одурелый, сопляк, шантрапа, толстомордый ж.б.

Сүйлөшүү лексикасына диалектизмдер менен жаргондор да абдан жакын турат. Бир тилде сүйлөшүү лексикасына тиешелүү болгон сөздөр экинчи бир тилге ошол стилистикалык табияты боюнча кабыл алынбай да калат. Маселен, орус тилинде картофель — нейтралдык, картошка — сүйлөшүү лексикасы катары каралат. Бирок кыргыз тилинде картошка нейтралдык лексикага кирет.

Омонимдер жана ага жакын көрүнүштөр. Жалпы түшүнүк. Ар түрдүү тилдердин лексикасынан айтылышы (жазылышы) бирдей, бирок маанилери тилдин этабында өз ара байланышпаган толуп жаткан сөздөр кезигет.

Мисалы, кыргыз тилинде (а) жана (т) тыбыштарынын айкалышынан турган, айтылышы жана жазылышы боюнча айырмаланбай калган төмөнкүдөй ар башка сөздөр бар: ат (ат — адамдын канаты), ат (балага ат), (ысым) коюу, ат (жат этишинин фонетикалык варианты: окубаттык, окуп жатты), ат (мергенчи болсоң, мыктап ат). Омоним жөнүндөгү түшүнүк мына ошого ылайык пайда болгон (гр. homes — бирдей + опута, опота — ат, ысым).

Сөздөрдүн айтылышы боюнча жогоркудай айырмаланбай калышынын жалпы жана жеке мүнөздөгү себептери бар. Жалпы мүнөздөгү себеп төмөнкүдөн байкалат.

Дүйнөдөгү кайсы гана тилди албайлы, анын тыбыштык составына караганда, сөздөрүнүн саны алда канча көп. Коомдогу өзгөрүүлөргө байланыштуу ар бир тилдин сөздүк составы улам кыйла сөздөр менен байып отурса, тыбыштык составы жагынан өзгөрүүгө дээрлик учурабайт. Демек, нечен миңдеген сөздөрдүн пайда болушунда аз сандаган тыбыштар колдонулгандыктан толуп жаткан сөздөр айтылышы боюнча бири-бирине окшоп калат.

Же мүнөздөгү себеп ар бир тилдин тыбыштык түзүлүшүндөгү өзгөчөлүктөр

менен байланышат. Ошондуктан түпкү теги бир болгон сөздөр да тектеш тилдердин (кала берсе бир тилдин ар түрдүү диалектилеринин) баарында эле омонимдик катышты түзүү жагынан бирдей боло койбойт.

Салыштыруу үчүн фактылар

Омоним эмес	Омоним
/ачык (эшик ачык) кырг. \ашык (ашык жар)	/ашык (есик ашык) кара к. \ашык (ашык яр)
/баш (баш аман болсо) кырг. \бас (басып кетти)	/бас (бас аман болса) кара. к. \бас (печать бас)
/бурын (раньше) кырг. \мурын (нос)	/мурун (раньше) кырг. \мурун (нос)
/бурч (үйдүн бурчу) кырг. \мурч (ачуу мурч)	/бурч (угол) түркм. \бурч (перец)

Бул же тигил сөздү омоним катары эсептөө үчүн бир эле сөздү эске алуу мүмкүн эмес. Ал үчүн талдоого алынып жаткан ошол сөзгө айтылышы жана жазылышы боюнча дал келген эң кеминде даты бир сөздүн болушу зарыл.

Омонимдерди «маанилери ар башка сөздөр» деп эсептөө жетишсиздик кылат, полисемия менен омонимиянын арасындагы олуттуу бөтөнчөлүктү туура түшүнүүгө анча мүмкүнчүлүк бербейт, анткени көп маанилүү сөздөрдүн мааниси бири-биринен айырмаланып, ар башка маанилер катары каралат. Ошондуктан омонимдерди «маанилери өз ара байланышпаган (белгилүү жалпылыкка бирикпеген), эгер байланышса, ар башка сөз түркүмүнө кирген сөздөр» деп кароо зарыл. Мына ошондо полисемия менен омонимиянын айырмасы туура чагылдырылат.

Омонимдерди «уңгулары ар башка сөздөр» катары караган пикирлер да бар. Бирок бул да бир жактуу, анткени бир эле уңгудан ар түрдүү мүчөлөрдүн жардамы менен омонимдердин жасалышы мүмкүн экендигин жокко чыгарат. Ал эми тилдик фактылар мындай омонимдердин боло тургандыгын көрсөтөт. Буга кыргыз тилиндеги төмөнкү сөздөр да далил болот: у р у ш (урушта туруш жок, уруштун кереги эмне) — у р у ш (ал урушту), т ы н ы ш (тыныш белги) — т ы н ы ш (тыныш бүттү), о л а в к а (скамья) — л а в к а (небольшой магазин).

Ошентип, айтылышы жана жазылышы боюнча өз ара айырмаланбаган, лексикалык маанилери боюнча кандайдыр бир жалпылыкка ээ болбогон, эгер андай жалпылыкка ээ болсо, ар башка сөз түркүмүнө кирген, ар башка сөздөр **омонимдер** деп аталат.

Омонимдер төмөнкүдөй жолдор менен пайда болот.

1. Түпкү чыгышы жагынан өз ара байланышпаган, тыбыштык жактан гана окшошуп калган сөздөрдүн пайда болушунан келип чыгат. Мындай омонимдерди **этимологиялык (тарыхый) омонимдер** деп аташат. Булардын бир катары тыбыштык өзгөрүүлөрдүн натыйжасында пайда болот. Ушул өзгөчөлүгүнө карап, бул типтеги омонимдерди **фонетикалык омонимдер** дешет. Мисалы, кырг., алт. б а

р (бир жакка баруу) деген сөз — кырг., алт. б а р (китеби бар) деген сөзгө омоним. Бирок якут тилинде кийинки сөз б а а р формасында айтылып, мурунку сөз менен омоним болбой калган Кырг. б у р ч (үйдүн бурчу) менен м у р ч (ачуу) омоним болбосо, кээ бир түрк тилдеринде булар омонимдик касиетке жетишкен: түркм. б у р ч (угол) — б у р ч (перец), кара к. б у р ы ш (перец) — б у р ы ш (угол). Мындай типтеги омонимдер бир тилдин ички каражаттары аркылуу жасалган төл сөздөрдөн да, кабыл алынган сөздөрдөн да пайда болушу мүмкүн.

2. Түпкү чыгышы жагынан бир болсо да тилдин кийинки этаптарында анын ар башка сөздөргө айланышынан пайда болгон омонимдерди **генетикалык байланышуу омонимдери** дейбиз. Булардын эки тибин белгилөө мүмкүн.

а) Көп мааниге ээ болгон сөздөрдүн маанилеринин арасындагы байланыштын үзүлүп, ар бир маанинин өз алдынча сөзгө айланышынан пайда болгон омонимдер, б. а. **семантикалык** (же полисемиялык) **омонимдер**: а я к (нога) — а я к (конец), каз. к а р а к ш ы (чучело, пугало) — к а р а к ш ы (разбойник), англ. s p r i n g (родник, ключ) — s p r i n g (пружина), s p r i n g (весна).

б) Маани жактан өз ара байланышы бар экендиги тилдин ушул этабында да сезилген, бирок ар бир мааниси өз ара кескин түрдө айырмаланган ар башка сөз түркүмүнө тиешелүү болуп, ошого ылайык ар түрдүү формаларда өзгөргөн сөздөрдөн пайда болгон омонимдер. Булар **байыркы омонимдер** деп аталат: к ө ч (көч келе жатат) — к ө ч (бир орундан экинчи орунга көч), т о ң (тоң түштү) — т о ң (жер тоңду), т о й (той берди) — т о й (тамакка тойду).

3. Омонимдер сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен да жасалат. Мындай учурда бир эле уңгуга (негизге) же өз ара омонимдик катышта турган ар башка уңгуга (негизге) омоним сөз жасоочу мүчөлөр жалганат. Омонимдин бул тиби **туунду (же сөз жасоочу) омонимдер** деп аталат. Байыркы түрк тилдеринде я р а ш (мириться) — я р а ш (проходить, соответствовать) деген негиздерге омоним мүчө (-ык) жалганып, я р а ш ы к (мир, перемирие), я р а ш ы к (то, что проходить, годится кому-либо, для чего-либо) деген сөздөр жасалган. Кыргыз тилиндеги с о г у ш (согуш болбосун) — с о г у ш (алар согушту), м е л д е ш (мелдеш башталды) — м е л д е ш (өз ара мелдеши), ж а р ы ш (жарышка чыкты) — ж а р ы ш (алар жарышты) деген омонимдер да ушул типке кирет.

Омонимдердин сөз түркүмүнө катышы. Өз ара омонимдик катышты түзгөн сөздөр бирдей сөз түркүмүнө да, ар башка сөз түркүмүнө да тиешелүү болушу мүмкүн. Ушул өзгөчөлүктөр эске алынып, омонимдер төмөнкүдөй топторго бөлүнөт.

а) **Лексикалык омонимдер** б. а. бирдей сөз түркүмдөрүнө тиешелүү болгон, грамматикалык өзгөрүшү жагынан да бири-биринен дээрлик айырмаланбаган омонимдер: к у л а к (муштум) — к у л а к (эзүүчү таптын өкүлү), кырг., каз. с ы р (адамдын ички сыры) — с ы р (краска): кырг. т а м а к. каз. т а м а к (тамак ичүү) — кырг. т а м а к (дене мүчөсү) — каз. т а м а к (дене мүчөсү).

б) **Лексика-грамматикалык омонимдер**, б. а. ар башка сөз түркүмүнө кирген, грамматикалык жактан да ар башкача өзгөрүлгөн омонимдер: кырг. к а р а (сын атооч) — к а р а (этиш), ж а й (зат атооч) — ж а й (этиш).

Окшошунун даражаларына карай омонимдердин бөлүнүшү. Омонимдердин баары эле өзгөрүү (өзгөрбөө) даражалары, өзгөрүүнүн бири-бирине дал, шайкеш келиши жагынан бирдей эмес. Мына ушуга карап, аларды эки топко бөлөбүз:

а) **Толук омонимдер**, б. а. бардык формалары боюнча омонимдик катышты түзө алган сөздөр. Булар мүнөздүү түрдө бирдей сөз түркүмүнө кирет. Бирок бирдей сөз түркүмүнө тиешелүү омонимдердин баары эле ушундай сапатка ээ болушу милдет эмес. Мисалы, орус тилиндеги л у к (пияз), л у к (жаа) бирдей сөз түркүмүнө (зат

атоочко) кирсе да, алгачкысы көптүк формада айтылбайт, кийинкиси гана айтылат. Демек, булар толук эмес омоним болуп калат.

б) Толук эмес омонимдер, б. а. бардык формалары боюнча эмес, бир же бир нече формасы боюнча гана окшошкон сөздөр. Булар көбүнчө ар башка сөз түркүмүнө кирет: к ө ч (көчкө, көчтү, көчтөн, көчтүн) — к ө ч (көчтү, көчкөн, көчөт, көчүр...). Омонимдерди лексикологиянын **омонимика** деп аталган тармагы изилдейт. Ушул эле термин кандайдыр бир тилдеги омонимдердин жалпы жыйындысын да билгизет.

Омонимдерге жакын көрүнүштөр. Тилде омонимдерге окшоп кеткен көрүнүштөр да бар. Аларга омофондор, омографтар, омоформалар жана паронимдер кирет.

Айтылышы боюнча окшошкон, бирок мааниси жана жазылышы боюнча айырмаланган сөздөр **омофондор** деп аталат: о. л у г. (чабынды, шалбаа) — л у к (пияз): о. кырг. б а л л (өлчөм бирдиги, баа) — б а л (оюнзоок, кече), т у ш (музыкалык кыска куттуктоо) — т у ш ь (тушь менен жазуу).

Айтылышы жана мааниси боюнча окшошпогон, бирок жазылышы боюнча окшошкон сөздөрдү **омографтар** дейбиз, о. а т л а с (географияда) — а т л а с (жибек, кездеменин түрү), з а м о к (сепил) — з а м о к (кулпу), м у к а (азап) — м у к а (ун) ж.б. Орус тилинде омографтар бири-биринен басым боюнча айырмаланат. Кыргыз тилинде омографтарга төмөнкүлөр мисал болот: т о к (курсак ток) — т о к (ток урду), к у л а к (угуу органы) — к у л а к (эзүүчү таптын өкүлү), б а к (таалай) — б а к (суу куюучу чоң идиш), к а р т а (географиялык карта) — к а р т а (жылкынын картасы). Бул сөздөрдөгү к тамгасы эки башка фонеманы (к, к₁) билгизет.

Ар башка айтылган сөздөрдүн бири-бирине окшоп калган формалары **омоформалар** (же омоним формалар) деп аталат: л е ч у (лететь этишинин учур чагы, I жагы), л е ч у (лечить этишинин учур чагы, I жагы), т р и (сан атооч), т р и (тереть этишинин буйрук ыңгайы). Бир сөздүн ар түрдүү формалары өз ара окшошуп калып, бирок грамматикалык маанилери боюнча айырмаланса да, омоформаларды түзөт: б о л ь ш о й (жекелик сан, атооч жөндөмө, муж. роддун формасы), б о л ь ш о й (жекелик сан, илик жөндөмө, женск. роддун формасы), б о л ь ш о й (жекелик сан, барыш жөндөмө, женск. роддун формасы) ж.б.

Тил илиминде **омоморфемалар** деген түшүнүк да бар. Ал айтылышы жана жазылышы боюнча окшошкон, бирок маанилери боюнча өз ара кандайдыр бир жалпылыкка ээ болбогон морфемаларды билгизет: о. з о л о т и с т ы й, т р а к т о р и с т, кырг. б а р-а-т, б и й-л е-т.

Айтылышы жана жазылышы боюнча анча-мынча гана айырмаланган, ошол себептен биринин ордуна экинчиси жаңылыштыктан же атайын максат менен колдонулган, бирок маанилери боюнча ар башка болгон сөздөр **паронимдер** деп аталат: о. а б о н о м е н т (акысын мурун төлөп, белгиленген мөөнөткө чейин бир нерседен пайдалануу укугу, ушундай укукту күбөлөндүрүүчү документ), а б о н е н т (абоненти бар адам), с к р ы т н ы й (түнт, ачык эмес), с к р ы т ы й (жашыруун, катылган), кырг. т у р а к т у у (бир жерден орун алган), т у р у к т у у (өзгөрүлбөс, бир абалдан экинчи абалга өтө албас).

Антонимдер. «Антоним» термини грек тилинин anti (каршы) жана onoma (ат) деген эки сөзүнөн алынган. Көпчүлүк адабияттарда ушул өзгөчөлүккө жараша антонимдер маани жактан карама-каршы сөздөр деп аныкталып жүрөт.

Бул аныктамага карап антонимдер бардык касиети боюнча бири-бирине карама-каршы коюлат, бири-бирин танат деп корутунду чыгарууга болбойт. Чынында белгилүү жалпылыкка ээ болгон, бирдей категорияга кирген нерселер

(көрүнүштөр) гана карама-каршы коюлат. Сөздөрдүн маани жактан карама-каршы келиши да ушул өзгөчөлүккө багынат. Ошондуктан таптакыр жалпылыкка ээ болбогон нерселерди (көрүнүштөрдү) туюндурган сөздөр тилде өз ара антонимдик катышты түзө албайт. Мисалы: ак сөзү чоң деген сөзгө каршы коюлбайт, анткени ак түстү, чоң көлөмдү көрсөтөт. Актын карага, чоңдун кичинеге, майданын кесекке каршы коюлушу алардын белгилүү жалпылыкка ээ экендиги менен шартташат. Демек, **антонимдер** — белгилүү жалпылыкка багынган өзгөчөлүктү карама-каршы коюу абалын түшүндүрүүчү сөздөр.

Сөздөрдүн өз ара антоним катары эсептелиши үчүн алардын маани жактан карама-каршы коюлушу негизги ролду ойносо да али жетишсиздик кылат. Ал үчүн антоним сөздөрдүн бирдей сөз түркүмүнө кириши зарыл. Эгерде андай сөздөр ар башка сөз түркүмүнө тиешелүү болсо, өз ара антоним болуп саналбайт. Мисалы, жакшылык деген сөз белгилүү даражада жаман деген сөзгө каршы маанини билдирсе да, өз ара антоним эмес, себеби жакшылык — абстрактуу зат атооч, жаман — сын атооч. Ошондуктан ага жамандык деген антоним боло алат.

Антонимдер көбүнчө төмөнкү сөз түркүмдөрүнө тиешелүү:

1. Сын атоочко: о. белый — черный, большой — маленький, теплый — холодный, мокрый — сухой, светлый — темный, тупой — острый, кырг. ак — каа, чоң — кичине, арык — семиз, бийик — жапыз, өткүр — мокок ж. б.

2. Тактоочко: о. рано — поздно, близко — далеко, всегда — иногда, ночью — днем, там — здесь, туда — сюда; кырг. эрте — кеч, анда — мында, күнүн — түнүн, жайын — кышын, ары — бери, илгери — кийин.

3. Этишке: о. говорить — молчить, мочить — сушить; кырг. ысы — музда, сыйла — кыйна, ач — жап.

4. Зат атоочко: о. дружба — вражда, правда — ложь, жизнь — смерть, день — ночь, уважение — презрение; кырг. күн — түн, батыш — чыгыш, баш — аяк, дос — душман, сүйүнүч — өкүнүч ж. б.

Антонимдер башка сөздөр менен айкалышы жагынан да көбүнчө бирдей жөндөмдүүлүккө ээ болот. Ошондуктан алардын биринин ордуна экинчиси колдонулуп, бир түшүнүктү экинчисине каршы коюу мүмкүнчүлүгү түзүлөт. Ошентип, белгилүү жалпылыкка багынган өзгөчөлүктү карама-каршы мааниде көрсөтүп, бирдей сөз түркүмүнө кирген, башка сөздөр менен айкалышы жагынан көбүнчө бирдей жөндөмдүүлүккө ээ болгон сөздөр **антонимдер** деп аталат.

Антонимдер ар башка уңгудан же бир эле уңгуга тилдик башка каражаттарды (мүчөлөрдү) жалгоо аркылуу жасалат. Мисалы, орус тилиндеги белый — черный, большой — маленький, ночью — днем ар башка ушулардан, зачет — незачет, плохо — неплохо, спокойный — беспокойный, народный — антинародный бир эле уңгудан сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен жасалган. Кыргыз тилиндеги узун — кыска, ак — кара ар башка уңгулардан, тааныш — бейтааныш, туура — натуура, малдуу — малсыз сөз жасоочу каражаттар аркылуу бир уңгудан пайда болгон.

Бир сөздүн түрдүү маанилери да өз ара антонимдик катышта болушу ыктымал. Мындай өзгөчөлүк көбүнчө тектеш тилдердин, кээде бир тилдин фактыларынан да учурайт.

Мисалы, чыгыш славян тилдеринде вонять терс маанини («издавать дурной запах»), батыш славян тилдеринде оң маанини («благоухать») берет.

Антонимдерди эки топко бөлүүгө болот: 1) тилдик антонимдер, 2) контексттик (же речтик) антонимдер.

1. Тилдик антонимдер белгилүү контекстте гана эмес, жекече, өз алдыларынча

турса да карама-каршы маанини билгизет. Ошондуктан мындай сөздөрдүн бирин колдонуу менен экинчисин да оңой-олтоң таба коёбуз. Мисалы: ж а к ш ы (—жаман), о ң (—терс), ч о ң (—кичине), а к (—кара), а л ы с (—жакын), и л г е р и (—кийин) ж.б.

2. Жекече, өз алдыларынча (контекстсиз) турганда антоним боло албаган, бирок контекстке байланыштуу гана карама-каршы маанини билгизүүгө жетишкен сөздөр **контексттик** (же речтик) **антонимдер** деп аталат. Мындай антонимдер Токтогул Сатылгановдун төмөнкү ыр саптарынан кезигет:

1. Байга — б у у д а й, кедейге
Ч а р болгонсуң, замана.
2. Кедейди — т ү л к ү, байларды
Б ү р к ү т кылган замана.

Контексттик антонимдер жалпы элдик мүнөзгө ээ болгондуктан, **автордук-индивидуалдык** антонимдер деп да аталат.

Көркөм адабияттарда айтылуучу ойду күчөтүү, айкындоо максатында антонимдер кеңири колдонулат.

Орус элинин улуу жазуучулары Пушкиндин, Лермонтовдун чыгармалары антонимдерди өтө устаттык менен колдоно билүүнүн эң сонун үлгүлөрүн көрсөтөт. Мисалы, Лермонтовдун «Демон» аттуу поэмасынын төмөнкү ыр саптарына көңүл буралык:

Клянусь я п е р в ы м днем творенья,
Клянусь его п о с л е д н и м днем.
Клянусь п о з о р о м п р е с т у п л е н ь я
И вечной п р а в д ы т о р ж е с т в о м .

Антонимдер макал-лакаптардан да кеңири учурайт: ж а к ш ы д а н ж а м а н т у у л с а — ч ы г а ш а , ж а м а н д а н ж а к ш ы т у у л с а — к и р е ш е , у л у к б о л с о ң , к и ч и к б о л , б и й и к б о л с о ң ж а п ы с б о л , а р ы к т ы н — с е м и з и , а ч т ы н — т о г у б а р .

Синонимдер. Лексикалык системанын дагы бир көрүнүшү — синонимдер (гр. Synonymos — аташ, бирдей аталыш болгон). Мында сөздөр лексикалык маанилеринин бирдейлигине карай өз ара карым-катышта болуп өздөрүнчө топторго биригишет.

Тил илиминде синонимдер абдан кеңири талкууланып, ар түрдүүчө аныкталып келе жатат. Ал аныктамалар, негизинен, төмөндөгүдөй: «синонимдер — бирдей, дал өзүндөй (тождественный) маанидеги сөздөр», «жакын маанидеги сөздөр», «бирдей түшүнүктү же предметти билгизген сөздөр», «бирин-бири алмаштырып, биринин ордуна экинчиси колдонула турган сөздөр».

Жогорудагы аныктамалар синонимдер үчүн аздыр-көптүр алгылыктуу болсо да айрым түшүндүрмөлөрдү талап кылат.

а) Синонимдерди «бирдей, дал өзүндөй маанидеги сөздөр» деп эсептөөгө алардын кошумча маанилеринде (оттенкторунда) өзгөчөлүктүн болушу да мүмкүн экендигин жокко чыгарбоо зарыл. Мисалы, орус тилиндеги синонимдерди (алардын кашаадагы түшүндүрмөлөрүн) өз ара салыштырса, кошумча маанилеринде бөтөнчөлүктөрдүн бар экендигин сезибиз:

ВОЗРАЖАТЬ (выражать несогласие с чем-л., приводя доводы против), **противоречить** (не соглашаться с чем-л., утверждать противоположенное, иногда без достаточных оснований), **перечить** раз. (говорить наперекор, возражать преимущественно из упрямства каприза)... (Словарь синонимов. Ред. А.И. ВГЕНЬЕВА,

Л., 1975, с. 69).

б) Сөздөрдү өз ара синоним катары эсептөөдө ошол сөздөр бир бүтүн бирдик катары бардык касиети боюнча синоним боло бербестигин эскертүү оң, анткени көп маанилүү сөздөр бардык маанилери аркылуу эмес, адатта бири-бирине дал келген бир же бир нече лексикалык мааниси боюнча өз ара синоним болот. Маселен, к ы м - б а т сөзү «баасы жогорку, коп акчага (пулга) туруучу» деген мааниси аркылуу кыйын сөзүнө синоним эмес. Бирок «иштөө, аткаруу, билүү ж.б. үчүн көп күчтү, чымырканууну талап кылуучу» деген мааниси аркылуу ага синоним.

Эреже катары, бир маанилүү сөздөр (терминдер) гана бардык касиети — лексикалык мааниси боюнча синонимдик катышты түзөт.

в) Синонимдерди «маанилери боюнча жакын сөздөр» катары кароо маселени тактап түшүнүүгө мүмкүндүк бербейт, жакындыктын чеги кайсы белги менен аныкталарын ачык-айкын белгилей албайт. Чынында сөздөрдүн маани жактан жакын (алыстыгы өз ара салыштырмалуу караганда) ар түрдүүчө болот. Мисалы, т о о сөзүнө караганда д е п т е р, к и т е п бири-бирине жакын, бирок синоним эмес. Өз ара синонимдик катышты түзүүчү сөздөрдүн маанилери булардын маанилеринен да жакын болууга тийиш.

г) «Бирин-бири алмаштырып, биринин ордуна экинчиси колдонула турган сөздөрдүн» баарын синоним катары эсептөө лексикология үчүн анча алгылыктуу эмес, себеби лексикалык мааниси жагынан ар башка сөздөр да белгилүү шартка, контекстке ылайык өз ара алмашылып кетет. Бул тек менен түрдү, жалпы ат менен энчилүү атты билгизген сөздөрдөн даана байкалат. Адамдын ысмынын ордуна анын кандайдыр бир белгисин билгизген сөздөрдү (окуучу, илимпоз) карап буларды синоним деш мүмкүн эмес, анткени булардын лексикалык маанилеринде олуттуу айырмалар бар.

Өз ара синонимдик катыштагы сөздөр да ар убакта эле бирин-бири алмаштыра койбойт. Ушундай учурлар алардын кошумча маанилериндеги бөтөнчөлүктөрдү аныктоого негиз болот. Мисалы, б е т, ж ү з — синонимдер. Б у л а р б е т и н (ж ү з ү н) ж у у д у, б е т и н (ж ү з ү н) б а с ы п сыяктуу учурларда өз ара алмашылганы менен о ñ б е т и, с о л б е т и, э к и б е т и а л б ы р ы п өңдүү учурларда алмашылбайт (о ñ ж ү з ү, с о л ж ү з ү, э к и ж ү з ү а л б ы р ы п дегендер кезикпейт). Демек, б е т сөзү адамдын оң жагын, бет сөөгүнөн астыңкы жаакка чейинки дене бөлүгүн жалпылап да, өз ич ара айырмалап, бөлүп да көрсөтүү оттенонуна ээ болсо, ж ү з сөзү ошол бөлүктү жалпылап билгизүү касиетине гана ээ. Ушундай фактылар синонимдердин негизги бир функциясы тактагыч функция экендигин далилдөөгө мүмкүнчүлүк берет.

Синонимдерди «бирдей түшүнүктү же бирдей предметти билгизген сөздөр» деп эсептөө — алардын бир гана белгисин эске алгандык. Мындан башка төмөнкүдөй белгилери да бар.

1. Тыбыштык жактан бүт бойдон же жарым-жартылай окшошпостугу. Эгерде ар башка сөздөр тыбыштык жактан толук окшошсо, омонимдер болот. Демек, синонимдер омонимдерден маанилик катышына ылайык гана эмес, тыбыштык түзүлүшүнө карата да бөтөнчөлөнөт.

Тыбыштык түзүлүшү жактан анча-мынча айырмаланган синонимдер бир уңгудан (негизден) ар башка сөз жасоочу мүчөлөр (ж и г и т т и к — ж и г и т ч и л и к, ж а ш т ы к — ж а ш ч ы л ы к) же ар башка уңгудан бир эле сөз жасоочу мүчө аркылуу (а с ы л + к е ч — к а д ы р + к е ч) жасалат. Ушул белгилер лексикалык синонимдерден (ар башка сөздөрдөн) сөз варианттарын (бир эле сөздүн тыбыштык анча-мынча өзгөрүлгөн түрлөрүн) айырмалоону камсыз кылат. Мисалы, б а к, б а к ы т, б а к т ы синонимдер эмес, варианттар.

2. Синонимдер сөз түркүмүнө тиешелүү жагынан да бирдей касиетке ээ: к р а с и

в ы й—п р е к р а с н ы й—р а с п р е к р а с н ы й (сын атооч). м а н е р а—п о в а д к а — з а м а ш к а (зат атооч) ж.б.

Ошентип, **синонимдер** дегенибиз — бирдей түшүнүктү билгизип, бирдей сөз түркүмүнө кирген, тыбыштык түзүлүшү, кошумча маанилери же стилистикалык сапаттары, болбосо кийинки эки белгиси менен тең айырмаланган сөздөр.

Синонимдердин типтери. Синонимдердин типтери алардын кошумча маанилеринде, стилистикалык табиятында өзгөчөлүктөрдүн бар же жок экендигине ылайык аныкталат. Ошондо алардын төмөнкүдөй типтери белгиленет.

1. Семантикалык (же идеографиялык) синонимдер, б. а. бирдей түшүнүктү билгизип, кошумча маанилери боюнча айырмаланган синонимдер. Буларга к е б е т е, к е л б е т, к е ш п и р сөздөрүн мисал келтирүү мүмкүн. Үчөөнүн бирдейлиги «сырткы көрүнүш, түспөл» деген түшүнүктү билгизгендигинде. Айырмасы мына мында. К е б е т е сырткы көрүнүштүн түспөлүн жакшысына да, жаманына да колдонулат. Ошондуктан к е б е т е н д е н а й л а н а й ы н, к е б е т е с и к е л и ш - к е н, к е б е т е с и к у р у с у н, к е б е т е с и ж а м а н сыяктуу тизмектер кездеше берет. К е л б е т сырткы көрүнүштүн, түспөлдүн жакшысына, жагымдуусуна карата пайдаланылат; к е л б е т и к е л и ш к е н, к е л б е т и с ү й к ү м, к е л б е т и с о н у н, у у л ж а к ш ы с ы — у р м а т, к е л и н ж а к ш ы с ы — к е л б е т (макал). К е ш п и р сырткы көрүнүштүн, түспөлдүн начардыгын, жагымсыздыгын туюндурат; к е ш п и р и ж а м а н, к е б е т е - к е ш п и р и к у р у с у н, к е ш п и р и б у з у к.

Семантикалык синонимдерде лексикалык маанинин бирдейлиги басымдуулук кылат. Кошумча маанилердеги бөтөнчөлүктөрдү аныктоо кыйла кыйындыкка турат. Бирок ошол кыйынчылыкты туура жеңе билген адамдын речи семантикалык жактан так, ташка тамга баскандай даана болот.

2. Стилистикалык синонимдер, б. а. лексикалык маанилери бирдей, бирок стилистикалык табияты ар башка синонимдер. Буларга төмөнкүлөр таандык: а) ар түрдүү функционалдык стилдерге тиешелүү синонимдер: к и ч и н е к е й (бардык стилде) — к а р г а д а й (көркөм стилде), м о л ч а т ь (бардык стилде) — п о м а л к и в а т ь (сүйлөшүү стилинде), б) бирдей функционалдык стилге кирген, бирок эмоционалдык-экспрессивдик оттенктору боюнча айырмаланган синонимдер: к ы р г. с у у с о о — ч а ң к о о; о. р а з у м н ы й — б а ш к о в и т ы й. Мындай синонимдерди туура колдонуу речтин стилистикалык жактан ырааттуулугун камсыз кылат.

3. Семантикалык-стилистикалык синонимдер, б. а. кошумча маанилери жана стилистикалык сапаттары боюнча айырмаланган синонимдер: с ү й л ө ө — к и ң к и л д ө ө, б а с у у — и л к ү ү, б у д у щ и й — г р я д у щ и й. Бул типтеги синонимдер речтин семантикалык тактыгын, стилистикалык ырааттуулугун камсыз кылат.

Тил илиминде абсолюттук синонимдер деп аталган синонимдер да бар. Алар маанилери жана стилистикалык сапаттары боюнча айырмаланбайт (башка сөздөр менен айкашы жагынан айырмаланышы ыктымал). Мындай синонимдер көбүнчө терминдерден кезигет: с а м о л е т — а э р о п л а н, б е г о м о т — г и п п о п о т а м, ж а й ы ң г а й — б а я н д а г ы ч ы ң г а й.

Синонимдердин пайда болуу жолдору төмөнкүлөр:

1) сөздөрдүн маанилеринин көбөйүшүнөн. Бул өзгөчөлүк көп маанилүү сөздөрдүн ар бир мааниси боюнча ар башка сөздөргө синоним болуу мүмкүнчүлүгүнөн байкалат;

2) кабыл алынган сөздөрдүн төл сөздөр менен синонимдик катышынын түзүлүшүнөн: а д а м (ар.) -к и ш и (кырг.), а л т ы н (кырг.) -д и л д е (ир.), Р о д и н а (о.)—А т а М е к е н (кырг. — ар.);

3) бир уңгуга (негизге) ар башка сөз жасоочу мүчөлөрдүн жалганышынан: ч е л о в е с к и й—ч е л о в е ч н ы й; и л и м д ү ү—и л и м п о з, и ш м е р—и ш к е р.

Буларды уңгулаш синонимдер дешет;

4) ар башка уңгуга (негизге) бирдей сөз жасоочу мүчөнүн жалганышы менен: акылдуу — эстүү-баштуу. Буларды мүчөлөш синонимдер дешке мүмкүн;

5) перифразалардын (башка сөздөрдүн, туюнтмалардын маанисин сыпаттап түшүндүрүүчү түрмөктөрдүн) эсебинен: пахта — ак алтын, таш көмүр — кара алтын, комбайн — көгүлтүр кеме: о. лес — зеленое золото.

Синонимдердин өнүгүшүнө диалектизмдер, профессионализмдер, жаргондор, евфемизмдер да өз таасирин тийгизиши мүмкүн.

Өз ара синонимдик катышты түзгөн сөздөр **синонимдик катар** деп аталат. Буларды жакшылап билүү бул сөздү кайталай берүүдөн куткарып, речтин жагымдуулугун да арттырат. Ошондуктан синонимдер стилистиканын борбордук маселеси болуп саналат.

Табу жана эвфемизм. Табу бир катар илимдердин тармагында (мисалы, этнографияда, социологияда), ошондой эле тил илиминде да колдонулат. Түпкү чыгышы жагынан бул термин полезий тилине тиешелүү: та жана ри деген эки элементтен турат. Ал бизче «өзгөчө бөлүнүп турган», «ыйык» деген маанини билгизет. Кандайдыр бир себептерге байланыштуу колдонууга тыюу салынган сөздөр тил илиминде табуланган сөз катары каралат.

Кыргыз, казак тилдеринде төмөнкүдөй фактылар бар.

Шуудурамананын ары жагында, шаркыратманын бери жагында маараманы улума жеп жатат. Суурманы суурап алып, жаныма ага жанып алай, бери чап. Мында камыш — шуудурама, бычак суурма суу — шаркыратма, кой — маарама, карышкыр — улума, бүлө ө (кайрак) — жаныма деп тергелип айтылган. Ошентип, колдонулбай жаткан сөздөр табуланган.

Кандайдыр бир себептерге байланыштуу айтууга мүмкүн болбогон (табуланган) сөздөрдүн ордуна колдонулган сөздөр **эвфемизм** деп аталат. Бул термин грек тилиндеги еи — жакшы+rhemі сүйлөймүн, атаймын деген сөздөн алынган.

Тилдеги сөздөр өздөрүнүн жаратылышынан эле жакшы же жаман, одоно же сылык болбойт. Бул маанилер коом, адамдар тарабынан иштелип чыгат, мезгилдер өтүү менен өзгөрүлүп, биринен экинчисине өтүп да отурат. Буга кыргыз тилиндеги катын деген сөздү далил келтирүү мүмкүн. Революцияга чейин бул сөз кеңири колдонулган, азыркы жаштарга, илим-билимдүү, маданияттуу адамдарга сезилген сыяктуу одоно, орой сезилбеген. Андыктан төмөнкүдөй толуп жаткан макалдар келип чыккан: Жакшы болсо — катының, келип турат жакының, жаман болсо — катының, кете берет акылың, жакшы катын — жарымырыс.

Революциядан кийин бул сөз илим-билимдүү, маданияттуу адамдардын речинде колдонулбай, аял сөзү менен алмаштырылып кетти.

Одоно, орой маанини сылык-сыпайылатып билгизүү үчүн тилдеги нейтралдык (бейтарап) маанидеги сөздөр эле колдонулат, бирок анда сөздөр эвфемизмдик касиетке ээ болууда жаңы мазмун менен толукталат. Натыйжада айтылуучу пикир жакындатылып берилет. Сөз эмне жөнүндө жүрүп жаткандыгын угуучу шартка жараша өзү биле коёт Бул шарт адамга катуу, терс, одоно, орой таасир берүүчү маанини бир кыйла жумшартат. Мисалы, көпөлөк, уч, кет деген сөздөрдө эч кандай одоно орой маани жок. Ошондуктан баласы өлүп калыптыр деп айтуудан көрө көпөлөгү учуп кетиптир деп айтуу сыпайы сезилет.

Одоно, орой маанини сылыктатып берүүнүн ыкмалары ар түрдүүчө.

1) Сүйлөөчү бул же тигил кишинин ысмын айтууну одоно, ооой осол деп сезсе, анын ордуна ал киши (бул киши, тиги киши) деп, ат атооч менен зат атоочтун

айкалышын колдонот. Кээ бир тилдерде с е н ат атоочунун ордуна көбүнчө с и з ат атоочу пайдаланылып, с е н ат атоочунун аракет сферасы өтө эле тарып же колдонуудан чыгып бара жаткандыгы байкалат. Буга англис тили далил боло алат. Мында сен (thou) ат атооч сөздүктөн сүрүлүп, с и з (you) ат атоочу кеңири колдонулуп бара жатат.

2) Дал ошол шартта дароо эле ачык айта салууга анча ыңгайлуу болбогон сөздөрдү ошол маанини берүүгө жарамдуу келген жалпы маанидеги сөз менен (б. а. түрдү көрсөтүүчү сөздү текти көрсөтүүчү сөз менен) алмаштырууга болот. Мунун натыйжасында айтылбай калган сөз табуланып, анын ордуна колдонулган сөз, сөз айкашы эвфемизмдик касиетке ээ болот. Мисалы, орус тилинде в о ж ь деген сөздүн ордуна н а с е к о м ы е деген сөз колдонулат. Кыргыз тилинде тамакка түшүп кеткен к у р т - к у м у р с к а н ы көбүнчө к а с к а к дейт.

3) Табуланган сөздү көмүскөдө калтырууга да болот, мисалы, орус тилинде и д и т ы к ч е р т у деп толук айтпастан, и д и т ы... деп кыскартып да айтат. Мындай шартта табуланган, көмүскөдө калган сөз контексттен, сөз жүрүп жаткан ошол кырдаалдан даана билинип турууга тийиш. Ансыз бирин-бири толук түшүнүү мүмкүн болбой калат. Бул ыкманы колдонууда табуланган сөз, анын орду оозеки речте интонация аркылуу билинип турат. Жазуу речинде адатта ал жерге көп чекит (...) коюлат.

4) Айтууга ылайык сезилбеген сөздүн ордуна анын антоними колдонулуп, анан ал кайрадан танылат, жокко чыгарылат: н е д о б р ы й («з л о й» дегендин ордуна): кырг. ж а к ш ы э м е с («ж а м а н» дегендин ордуна), ч ы н э м е с («ж а л г а н» дегендин ордуна), м а р т э м е с («с а р а н», «з ы к ы м» дегендердин ордуна) ж. б.

5) Жымсалдатып айтуу үчүн антифраза катары какшык да кеңири колдонулат. Жазуу речинде какшык маанисинде колдонулган сөз тырмакчага алынат. Мисалы, м и т а а м д ы — «с о п у», коркокту — «б а а т ы р», д ү л ө й д ү — «с а к к у л а к», «у г а н а а к» сыяктуу айтышат.

6) Табуланган сөз метафоралык маанидеги сөз, туруктуу сөз айкалышы менен алмашылат: ө л д ү — т ү б ө л ү к у к т а д ы, у ч у п к е т т и, у м е р — у с н у л, с п и т.

7) Табулануучу сөздүн ордуна башка тилдин сөзү колдонулат. Мындай учурда башка тилдин сөзү одоно, орой маанини бергендей сезилет: у б о р н а я — т у а л е т, кырг. д а а р а т к а н а — т у а л е т.

Жогоркудай жолдор бир тилде синонимдердин көбөйүшүнө мүмкүндүк берет.

Эвфемизмдердин пайда болуш себептери. Эвфемизмдер түрдүү себептердин негизинде пайда болот.

1) Жаратылыштын жашыруун сырларын түшүнө билбегендиктен, алардын өздөрүнөн да, аттарын атоодон да корккондуктан келип чыгат. Адам баласынын акыл-оюнун өнүгүшүнүн төмөнкү баскычында бул негизги себептерден болот. Бирок бара-бара жалган ишенимге негизделгендиги билинип, сөздөр анча табуланбай калат.

2) Уялуудан, бул же тигил нерселердин, алардын кыймыл-аракеттеринин уят катары сезилишинен пайда болот. Бул учурда сөздөрдүн табуланышы, эвфемизмдердин келип чыгышы ошол коллективдин моралдык закондору менен байланышат. Ошол себептен кээ бир организмдердин бөлүктөрүнүн, айрым физиологиялык актылардын, оорулардын, кай бир ич кийимдердин, алар менен байланышы болгон нерселердин аттары айтылбай калат. Сөгүү сөздөрү да мына ушул себептен калын, элдин арасында айтылбайт.

Мына ошентип, сөздөрдүн табуланышы, эвфемизмдин пайда болушу, бир жагынан, эски калдык, ар түрдүү ырым-жырым менен байланышса, экинчи жагынан, илим-билимдин, маданияттын өнүгүшү, коомдук жүрүш-туруш эрежелери менен шартташат.

Эскирген сөздөр (архаизмдер, историзмдер). Мезгилдер өтүү менен тилдин лексикасындагы бир катар сөздөр же алардын белгилүү бир мааниси күндөлүк турмушта мурункудай жыш колдонулбастан, акырындык менен пайдалануудан чыгып калат. Мындай сөздөр эскирген сөздөр деп аталат.

Сөздөрдүн эскириши, баарынан мурда, коомдогу өзгөрүүлөргө байланышат. Бир учурда күндөлүк турмуштан кеңири орун алып, бат-бат аталган нерселер, көрүнүштөр экинчи бир учурда мурункудай кенен орун албай, ото сейрек кездешип, бара-бара пайдаланылбай да калат. Мунун натыйжасында ошол нерселерди, көрүнүштөрдү атай турган сөздөр да пикир алышуу процессинде тез-тез колдонулбай, унутула баштайт.

Маселе, өткөн заманда дин бир кыйла күчтүү өкүм сүрүп, эл ичинде байланышкан бир катар түшүнүктөр пайда болгон. Дин кызматкерлерин, ар кандай диний ырым-жырымдарды билгизүүчү сөздөр колдонулган. Буга кыргыз тилиндеги э ш е н, к а л п а, м о л д о, б а к ш ы, ш а р и я т, а я т, т у м а р, ы й м а м, ж а н а з а, д о о р а н сыяктуу сөздөр далил. Булардын көпчүлүгү азыркы жаштар үчүн түшүнүксүз, анткени дин, ар кандай диний ырым-жырымдар элибиздин турмушунан ыргытылып ташталды.

Улуу Октябрь социалисттик революциясы капиталисттик түзүлүштүн ташын талкан кылды. Эски коомдук түзүлүш, эски бийлик жаңы коомдук түзүлүш жаңы бийлик менен алмаштырылды. Мунун натыйжасында эски коомдук түзүлүшкө, эски бийликке байланыштуу колдонулган х а н, о н б а ш ы, ж ү з б а ш ы, м и ñ б а ш ы, б о л у ш, с т а р ч ы н, б и й, к а з ы, к ы з ы л ч о к деген сыяктуу сөздөр сөздүк составдан чыкты.

Сөздөрдүн эскириши дайыма эле алар аркылуу туюндурулган нерселердин, көрүнүштөрдүн ж.б. эскириши, колдонуудан чыгып калышы менен түшүндүрүлө бербейт. Бардык мезгилдер үчүн бирдей катышы, мамилеси болгон нерселердин, көрүнүштөрдүн бир учурдагы аталышы эскирип, жаны шартта жаңыча аталышы да мүмкүн. Мисалы, адам баласы акыл-сезиминин өнүгүшүнүн белгилүү бир учурунан тартып айдын, күндүн, жылдын аттарын белгилеп, мезгилдин өлчөмүн өз ара түшүнүп келген. Азыр да бул түшүнүктөргө муктаж. Бирок буга карабастан, алардын мурунку атоолору эскирип, жаңыча атоолор менен алмаштырылды.

Эскиче жыл аттары:

№№	кыргызча	кара-калпакча	уйгурча	хакасча	1948–1983-жылдарга карата алар төмөнкүлөргө туура келет		
					1948	1960	1972
1.	чычкан	тышкан	чашкан	куске	1948	1960	1972
2.	уй	сыйыр	уй	інек	1948	1961	1973
3.	барс	барыс	барс	тулгу	1950	1962	1974
4.	коён	коян	тошкан	хозан	1951	1963	1975
5.	улуу	улуу	белик	килеск	1952	1964	1976
6.	жылан	жылан	жилан	чылан	1953	1965	1977
7.	жылкы	жылкы	ат	чылгы	1954	1966	1978
8.	кой	кой	кой	хой	1955	1967	1979
9.	мечин	мечин	маймун	кізі	1956	1968	1980
10.	тоок	таук	тоха	тан ах	1957	1969	1981
11.	ит	ийт	ит	турна	1958	1970	1982
12.	доңуз	доңыз	тоңгуз	оскі	1959	1971	1983

Эскирген сөздөрдүн типтери. Эскирген сөздөр жалпысынан эки типке бөлүнөт. Алардын бири **историзмдер**, экинчиси **архаизмдер** деп аталат.

Историзмдер. Эски турмуш-тиричиликке, маданиятка, коомду-саясий мамилелерге, экономикага, буюм-тайымга ж. б. тиешелүү атоолорду билгизген сөздөрдү **историзмдер** дейбиз. Мындай сөздөрдү сөздүктөн сүрүп чыгарып, алардын ордуна колдонулуучу сөздөр болбойт, себеби алар аркылуу туюндурулган коомдук ошол доорго гана тиешелүү болот. Ошондуктан эски коомдук көрүнүштөр жөнүндө сөз болгондо, ал сөздөрдү кайрадан колдонууга туура келет. Тарыхка байланышкан илимий эмгектерде, көркөм чыгармаларда алардын кездешип калышы мына ушуну менен түшүндүрүлөт. Маселен, Россияда XIX кылымдын экинчи жарымында жашаган элдердин абалы, падышачылыкка кимдердин жан тарткандыгы «Советтер Союзунун Коммунисттик партиясынын тарыхында» мындайча сүрөттөлөт: «Россияда эл эч кандай саясий укукка ээ болгон эмес. Эркин түрдө чогулууга, союздарга жана уюмдарга эркин түрдө кирүүгө, газеталарды, журналдарды, китептерди эркин түрдө басып чыгарууга мүмкүн болбогон. Жандармдардын, тыңчылардын, түрмөчүлөрдүн, городскойлордун, стражниктердин, урядниктердин, исправниктердин, земстволук начальниктердин көп сандаган кишиден турган армиясы падышаны, помещиктерди, капиталисттерди элден коргоп турган». Мына ушундагы ж а н д а р м, г о р о д о в о й с т р а ж н и к, у р я д н и к, и с п р а в н и к, з е м с т в о ж. б. сөздөр — историзмдер.

Советтик доордо пайда болгон кээ бир историзмдер да бар: н э п, н э п м а н, к о м б е д (кедейлер комитети), п р о д о т р я д.

Архаизмдер. Азыркы мезгилдеги нерселердин, көрүнүштөрдүн ж.б. мурунку аталышын (же алардын колдонуудан чыгып калган фонетикалык түзүлүшүн, маанисин) **архаизмдер** дейбиз. Сөз бүт бойдон (б. а. мааниси, фонетикалык түзүлүшү, стилистикалык, грамматикалык касиеттери менен чогуу) колдонулуудан чыкканбы же кандайдыр бир касиетин гана эскирткенби? деген суроого жараша архаизмдер төмөнкүдөй топторго бөлүнөт.

а) Нагыз архаизмдер. Кандайдыр бир касиетин гана жоготпостон, бүт бойдон колдонуудан чыгып калган сөздөр **нагыз архаизмдер** (архаизм сөзү) деп аталат: п е т е л (петух), м о в н и ц а (баня), о н ы й (тот), о ч и (глаза); кыргызча ай аттары: ү ч т ү н а й ы (январь), б и р д и н а й ы (февраль), ж а л г а н к у р а н (март), ч ы н к у р а н (апрель), б у г у (май), к у л ж а (июнь), т е к е (июль), б а ш о о н а (август), а я к о о н а (сентябрь), т о г у з д у н а й ы (октябрь), ж е т и н и н а й ы (ноябрь), б е ш т и н а й ы (декабрь).

Архаизмдер тилде ошол нерсени атоо үчүн кийинчерээк пайда болгон сөздөрдүн таасири натыйжасында колдонулбай калат.

б) Семантикалык архаизмдер. Сөздөрдүн колдонуудан чыгып калган мааниси **семантикалык архаизм** болот. Мындай сөздөр өзүндө сакталган (же кийин пайда болгон) мааниси, фонетикалык түзүлүшү менен азыр да колдонула берет. Маселен, э м г е к деген сөздүн а з а п, о о р ч у л у к деген мааниси азыр эскирип кеткен. Вокзал мурда ичимдик ичип, карта ойноп, көңүл ачар жайды билгизген. Кийин бул маанисин жоюп жиберген.

в) Лексико-фонетикалык архаизмдер. Сөздүн кийинки тыбыштык түзүлүшүнө жол берип, колдонуудан чыгып калган мурунку тыбыштык түзүлүшү **лексико-фонетикалык (же фонетикалык) архаизм** болот. Байыркы эстеликтердеги б и ң (миң), б и н (мин), э м д и (эми); 30-жылдардагы к а п ы й т а л (капитал), к е м е с и я (комиссия), с е г и з о н (сексен), т о г у з о н (токсон), п о к а л (бокал), г л а с (голос).

г) Лексико-сөз жасалыш архаизмдери. Составындагы сөз жасоочу морфемалары өзгөрүүгө учуроонун натыйжасында колдонулбай калган сөз формасы **лексико-сөз жасалыш архаизмдери** деп аталат. Мисалы, байыркы эстеликте: б и л и г (билим), б и л г и л и к (билимдик), у ю к (уюм), б а ш т ы к (башчы), в о -

д и т е л ь (воин), д р у ж е с т в о (дружба). Демек, мындай архаизмдердин уңгулары азыр да колдонулат. Бирок мурунку сөз жасоочу морфемасы мүчөсү эскирип, кийинки сөз жасоочу мүчөсү менен пайдаланылат.

Жаңы сөздөр (неологизмдер). Тилде жаңыдан пайда болгон сөздөр, туюнтмалар же алардын жаңы маанилери менен формалары **неологизмдер** деп аталат. Бул термин түпкү чыгышы жактан грек тилине тиешелүү: neos (жаңы)+logos (сөз).

Ар кандай сөз сөзүнүн пайда болушунун, колдонулушунун алгачкы мезгилдеринде, жаңы экендиги ошол тилде сүйлөгөн коллектив үчүн сезилип турган учурларында неологизм болот. Бара-бара андай сөздөр жалпы элге кеңири тарап, активдүү лексиканын катарына кошулуп кетсе, неологизм болуудан калат. Мисалы: к о л х о з, с о в х о з, с о в е т сыяктуу толуп жаткам сөздөр 30-жылдары неологизм катары сезилчү. Азыр СССРде жашаган элдердин тилдеринде мурунтадан бери эле жашап келе жаткан сөздөр сыяктуу сезилип калды. Демек, неологизм-тарыхый категория. Тилдин өнүгүшүнүн бир учуру үчүн неологизм болгон сөз экинчи бир учуру үчүн неологизм болбошу да ыктымал.

Жаңы пайда болгон сөздөрдүн көпчүлүгүнүн датасы так билинбей калат, анткени көңүлдүн борбору андай сөздөрдүн качан, кайсы күнү пайда болгондугуна эмес, аткарган функциясына бурулат. Сөздүктөрдө да даталар эреже катары көрсөтүлбөйт. Бирок алардын бир катарынын пайда болушунун так белгиленген учурлары да бар *б е з а т о м н а я з о н а* (1956), *с п у т н и к* (октябрь, 1957), *л у н - н и к* (сентябрь, 1959), *к о с м о н а в т*, *к о с м о д р о м* (апрель, 1961) ж. б.

Сөздүн жаңы экендиги, негизинен, төмөнкү шарттарга ылайык аныкталат: 1) жаңы нерселердин, түшүнүктөрдүн ж. б. аталышы катары пайда болгондугуна, 2) сөз жасоочу элементтердин өз ара жаңыдан бир бүтүндүктү түзүшүнө, б. а. ал элементтердин өз ара тутумдашып, бир сөз катары мурда жашабагандыгына, 3) жаңы экендигинин сезилишине.

Неологизмдердин типтери. Сөздөр бардык касиети боюнча жаңы пайда болгонбу же мурунтан келе жаткан тил каражаттарында пайдалануу менен келип чыкканбы? деген суроого ылайык неологизмдер үч типке бөлүнөт: **нагыз неологизмдер** (неологизм-сөз), **семантикалык неологизмдер** жана **лексико-грамматикалык неологизмдер**.

а) Мурда ошол тилде болбогон жана андагы каражаттарды (морфемаларды) да пайдалануунун натыйжасында жасалбаган неологизмдер **нагыз неологизмдер** деп аталат. Алар мүнөздүү түрдө башка тилден кабыл алынуу менен пайда болот. Демек, алардын неологизм экендиги кийинки тилге карата аныкталат. Баштапкы тил үчүн ал сөздүн неологизм болушу же болбой калышы да ыктымал. Мисалы, *д е м о н с - т р а н т*, *д е п у т а т* — латин; *д е м о к р а т и я*, *з о о л о г и я* — грек тилдери үчүн неологизм же неологизм эмес экендигине карабастан, кыргыз тилине кириши менен алар кыргыз тили үчүн нагыз неологизм болуп калган.

Ар бир тилдин ички каражаттары менен да байланышы болбогон же башка тилден да кабыл алынбаган, бирок жаңы сөз катары келип чыккан (таптакыр жаны) неологизмдердин болушу дээрлик мүмкүн эмес. Тил илиминде газ. *к о д а к*, *ф о т о - а п п а р а т*, *н е й л о н* сөздөрү тек гана ойдон чыгарылган катары каралса да айрым окумуштуулар алардын кээ биринин кайсы сөзгө окшоштурулуп жасалгандыгын болжолдоп айтышат: газ грекче *с h a o s* (хаос), немец тилинде *G e i s t* (дух), фламанрча *d e e s t* (дух). Демек, нагыз неологизмдер да таптакыр жаңы болбостон, мүнөздүү түрдө тилде кадыресе жашап жүргөн каражаттар менен байланыштуу келип чыгат. Бирок алар кийинки тилдин ички каражаттары менен байланышпагандыгы, жаңы маани, жаңы форматы билгизгендиги менен нагыз

неологизм (же неологизм-сөз) катары эсептелет.

б) Мурунтадан колдонулуп жүргөн сөздөрдүн жаны пайда болгон мааниси **семантикалык неологизм** деп аталат. Мисалы, м е л д е ш (эмгектин өндүрүмдүүлүгүн арттыруу максатында көтөрүлгөн демилге), б о р б о р (геометрияда: айлананын борбору; өкмөт, өкмөттүк мекемелер орношкон башкы шаар), ж а а (математикалык термин), э э (тил илиминдеги термин) деген сөздөр кашаадагы маанилери аркылуу семантикалык неологизмге тиешелүү.

в) Тилде мурунтадан жашап келе жаткан сөз жасоочу каражаттарды сөздөрдүн жасалыш үлгүлөрүнө ылайык бир бүтүндүккө бириктирүү аркылуу пайда болгон неологизмдер **лексико-грамматикалык неологизмдер** деп аталат. Мисалы, ж ы - л ы т, м у з д а, ү ч деген негиздер, - г ы ч сөз жасоочу мүчөсү кыргыз тилинде мурда эле болгон (с у у ж ы л ы д ы, м у з д а д ы, к а р г а у ч т у, т и л г и ч, к ы р г ы ч, с у з г у ч). Бирок алардын бир бүтүндүккө биригип, жаны маанини түшүндүргөн учурлары болбогон. Кийин алар тилибиздеги башка сөздөрдүн жасалыш үлгүлөрүнө ылайык өз ара бир бүтүндүккө айланып, жаны форма, жаңы маанидеги жаңы сөздөрдү пайда кылды: ж ы л ы т к ы ч (теплица), м у з д а т к ы ч (холодильник), у ч к у ч (лётчик).

Неологизмдер ошол тилде сүйлөгөн коллективге же анын айрым өкүлдөрүнө тиешелүү экендигине карай **тилдик неологизмдер. автордук-индивидуалдык неологизмдер** болуп экиге бөлүнөт.

Адабий тилдин же көркөм адабияттын кандайдыр бир жанрдык өзгөчөлүгү менен чектелбеген, ошол тилде сүйлөгөн коллектив үчүн жеткиликтүү болгон, бирок кийин келип чыккандыгы билинген неологизмдер **тилдик неологизмдер** болот: б а ш к а р м а, к ө р с ө т м ө, к ө р с ө т к ү ч, т е л е в и з о р, с п у т н и к, к о с - м о н а в т, к о с м о д р о м, к о с м о н а в т и к а, р о м а н ж. б.

Айрым акын-жазуучулар тарабынан пайда болгон, алардын ошол чыгармаларында жашаган, жалпы элге кеңири таралып кетпеген неологизмдер **автордук-индивидуалдык** (же индивидуалдык-стилистикалык) **неологизмдер** деп аталат. Эгерде алар бара-бара жалпы элдик мүнөзгө ээ болуп кетпесе, ошол чыгармаларды окуганда гана кездешет да, ар дайым жаңы жасалган сөз сыяктуу сезилет. Мына ушул өзгөчөлүгүнө карап аларды о к к а з и о н а л д ы к с ө з д ө р катары эсептешип, неологизмдерден өзүнчө бөлүп карашат. Мисалдар: д е т н ы й (М. Горький) п р о з а с е д а в ш и е с я, м о л о т к а с т ы й, г р о м а д ь е, м н о г о п у - д ь е (В. Маяковский), Ч о л п о н с т а н, Н у р л у у с т а н, Б а к т ы л у у с т а н (А. Осмонов) ж. б.

Мындай неологизмдердин айрымдары жалпы элдик неологизмге айланышы да мүмкүн: партийность (В. И. Ленин тарабынап биринчи колдонулган). Ушул сөздүн үлгүсү боюнча кыргыз тилинде п а р т и я л у у л у к деген неологизм пайда болгон.

Термин жана терминология. Өндүрүштүн, илимдин, техниканын, искусствонун, коомдук турмуштун мамилелерине тиешелүү нерселердин, көрүнүштөрдүн ж. б. такталган аталышын билдирген, көбүнчө бир мааниде колдонулуп, жалпы элдик мүнөзгө ээ болбогон сөздөр, туруктуу сөз айкаштары **термин** деп аталат: а в и а ц и я, б о р т м е х а н и к (авиацияда), в е р с т к а, г р а н к а, ш р и ф т (басма ишинде), л и н к о р, м и ч м а н, ш т у р м а н (деңиз ишинде), а у т, т а й м, д е б ю т, м а т (спортто), а с п и р и н, н е в р о п а т о л о г, а к р и х и н (медицинада), а г н о с т и ц и з м, д у а л и з м, м а т е р и я (философияда), м о р ф е - м а, ф о н е м а, с т и л и с т и к а (тил илиминде) ж. б.

Ар бир тармакта колдонулган терминдер белгилүү бир системаны түзүп, жалпысынан **терминология** деп аталат.

Терминдердин сапатын жакшыртуу үчүн атайын түзүлгөн терминологиялык

комиссия иштейт.

Терминдердин такталган мааниси аныкталуучу ошол нерселердин эң маанилүү белгилерин илимий негизде так чагылдырган аныктамалардан, түшүнүктөрдөн билинет. Мындай аныктамалар **дефиниция** деп аталат. Илимде айтылуучу пикирлердин тактыгын камсыз кылууда дефиниция зор роль ойнойт. Бул өзгөчөлүккө өз мезгилинде Ф. Энгельс да олуттуу көңүл бурган.

Терминдин пайда болуу жолдору. Терминдер түрдүү жолдор менен пайда болот жана өнүгөт.

Мисалы, тилде мурунтан колдонулуп келе жаткан бир катар сөздөр түзүлүшү жагынан эч кандай өзгөрүүгө учурабастан, кошумча мааниге ээ болуу аркылуу термин катары колдонулат. Мындай жол, **семантикалык жол** деп аталат.

Семантикалык жол менен жасалган терминдер өзүнүн термин катары колдонулушуна мүмкүнчүлүк түзгөн сөз менен маани жактан таптакыр байланышпай, аны менен омонимдик катышты түзүүгө да жетишет. Мисалы, химияда кобальт термини бар. Алгачкы учурда бул сөз «албарысты», «түрү суук эргежээл» деген маанини билгизген. Мындайча аталуунун белгилүү себеби болгон.

Кобальттын металл сыяктуу көрүнүшкө ээ экендиги мурунку адамдар да байкашкан жана андан металл алууга аракеттенишкен. Бирок ал кезде техника өнүкпөгөндүктөн, кобальттан металл алынган эмес. Ошондуктан аны жек көрүшүп «кобальд» (нем. Kowold — «албарысты», батыш европалык мифология боюнча «жер астындагы кенчтерди коруучу түрү суук эргежээл») деп аташкан. 1735-жылы гана швед химиги Ю. Брандт андан металл алууга жетишкен. (БСЭ, 2-басылышы, 21-т., 488-бет). Азыр бул сөздү, байыркыдай мааниде түшүнбөстөн, «бир аз кызгылты бар көгүш түстүү, темирден катуурак металл» деп түшүнөбүз.

Кошумча, темирдик мааниге ээ болуу аркасында термин катары колдонулуп жүргөн сөздөргө төмөндөгүлөрдү көрсөтсөк да болот: кырг. м у у н, каз. б у ы н, ног. б у в ы н, өзб. б у г и н, уйг. б о г у м, кырг., уйг., каз. с ө з, тат. с ү з, кырг. э э, өзб. э г а, башк. э й э ж. б.

Тилде мурдатан колдонулуп келе жаткан сөздөргө сөз жасоочу мүчөлөрдү жалгоо аркылуу да терминдер жасалат. Бул жол **морфологиялык жол** деп аталат: кырг., тат., басым: кырг. а н ы к т о о ч, каз. а н ы к т а у ы ш, өзб. а н и к л о в ч и, уйг. е н и к л и е у ч и, башк. а н ы к л а у с ы, ног. а й ы р г ы ш, кырг. т о л у к т о о ч, каз. т о л ы к т а у ы ш, өзб. т у л д и р у в ч и, уйг. т о л у к т у р г у ч и, ног. т о л т ы р г ы ш ж. б.

Морфологиялык жол менен жасалган терминдердин ар бир тилдин өзгөчөлүктөрү менен байланышкан бөтөнчөлүктөрү да болот. Маселен, түрк тилдеринин өзүнүн префикстери болбогондуктан, морфологиялык жол менен жасалган терминдердин үлгүсү негизинен төмөнкү схемага багынат: **негиз+сөз жасоочу** мүчө: б а с + ы м, т е г и з + д и к, м е й к и н д и к. Ал эми префикстери жана суффикстери бар тилдерде төмөнкү үлгүлөр болушу ыктымал; а) **негиз+суффикс**: м а р к с + и с т; б) **префикс+негиз**: р а с + х о д; в) **префикс+негиз+суффикс**: н а + к л о н + э н и (э).

Бир нече сөздөрдүн биригип келиши аркылуу да терминдер жасалат. Алар синтаксистик жол менен жасалган терминдер болот: кырг. с ө з т ү р к ү м д ө р, к а з, с ө з т а п т а р ы, өзб. с у з т у р к у м л а р и, уйг. с ө з т ү р к ү м л и р и, башк. п у з - т ө р к ө м д э р е ж. б.

Эгерде илимий-техникалык терминдер өз ара жакын тектеш болбогон эн. кеминде үч тилге таралса, алар **интернационалдык** терминдер деп аталат.

Сөздөрдүн кабыл алынышы. Бир эл экинчи бир эл менен катнашып, саясий, маданий, экономикалык ж. б. жактан тыгыз байланышып турган мезгилдерде,

алардын биринен экинчисине түрдүү нерселер, зарыл түшүнүктөр оошуп отурат. Муну менен алардын аталышы да бир элден экинчи элге тарала берет. Маселен, орус тилине француз тилинен — актёр, бульвар, тротуар, англис тилинен — бокс, клуб, футбол, түрк тилдеринен — арык, балык, изюм, орус тилинен дүйнөдөгү бир катар тилдерге — большевик, колхоз, ленинизм, меньшевизм, совхоз, спутник деген сөздөр кабыл алынган. Демек, түпкү чыгышы жагынан башка тилге тиешелүү болгон сөздөр — **кабыл алынган сөздөр** деп аталат.

Бир тилден экинчи тилге кабыл алынган сөздөрдүн баары эле нерселердин, түшүнүктөрдүн бир элден экинчи элге оошу менен түшүндүрүлө бербейт. Бул үчүн телефон, телеграф, автомобиль сөздөрүнө көңүл буралык. Бул сөздөр байыркы грек жана латын тилдеринин ички каражаттарын пайдалануу менен жасалган: телефон гр. tele (алые, алыска) +phone (тыбыш, үн), телеграф гр. tele+grapho (жазамын), автомобиль гр. autos (өз)+лат. mobilis (жылып турма, кыймылдама).

Эгерде жогорудагы сөздөрдүн байыркы грек жана латын тилдеринен алынгандыгына карап, булар аркылуу туюндурулган түшүнүктөр, аталган нерселер ошол элдерде болгон, башкалар ошолордон үйрөнүп алган деп корутунду чыгарууга болбойт. Чынында ал элдерде телефон, телеграф, автомобиль жана алар жөнүндөгү түшүнүктөр да болгон эмес. Демек, жогорудагы сөздөрдүн жасалышына мүмкүнчүлүк түзгөн элементтер илимий традицияга байланыштуу кабыл алынган, б. а. XIX кылымдын аягындагы ошол табылгаларды атоо үчүн сөздөр талап кылынганда, окумуштуулар ал кезде эл аралык мүнөздөгү терминдерди түзүү үчүн булак катары пайдаланылган байыркы классикалык тилдерге кайрылышкан.

Сөздөрдү кабыл алуунун жолдору бирдей эмес. Бул жагынан анын эки түрүү белгиленет: **тике кабыл алуу** жана **кыйыр кабыл алуу**.

Баштапкы булактан башка тилдин (же тилдердин) жардамы аркылуу оошпостон, тикеден-тике катнашуунун натыйжасында оошкон сөздөр **тике кабыл алынган сөздөр** деп эсептелет. Мисалы, орус тилиндеги большевик, колхоз, совхоз, совет, ленинизм деген сөздөр СССРде жашаган көпчүлүк улуттардын тилдерине тикеден-тике кабыл алынды. Дал ушундай эле тике кабыл алуунун натыйжасында башка тилдерден орус тилине кирген сөздөр да бар. Буга төмөнкүлөр далил болот: англис тилинен вокзал, баскетбол, бойкот, чемпион ж.б.; немец тилинен бутерброд, боцман, галстук ж.б.; түрк тилдеринен сундук, казна ж.б.

Баштапкы булактан башка бир тил (же тилдер) аркылуу оошкон сөздөр кыйыр кабыл алынган сөздөр катары каралат. Мисалы, азыркы мезгилде көпчүлүк түрк тилдеринде колдонулуп жүргөн планета, панорама, атом, атеизм, анатомия сөздөрү түпкү чыгышы жагынан — грек тилине; пионер, баскетбол, бойкот, бокс — англис тилине; аргумент, аспирант, ассистент, ассоциация — латын тилине; ассамблея, демобилизация, десант, дирижёр — француз тилине тиешелүү. Бирок бул сөздөр түрк тилдерине орус тили аркылуу кабыл алынган.

Карым-катыштагы элдерде сөздөрдү кабыл алуу сан жагынан адатта бирдей болбойт. Мунун себеби баарынан мурда алардын конкреттүү тарыхый шарттарынын ар башкалыгы менен байланышат. Эреже катары алганда, илим, маданият, техника, искусство ж.б. жактан көбүрөөк өнүккөнү өзүнөн азыраак өнүккөн элге күчтүү таасир этет.

Сөздөрдүн кабыл алыныш темпи да бирдей эмес. Бул же тигил сөздүн бир кыйла тезирээк же кечеңирээк, болбосо кабыл алынбай калышы кийинки булактын ички мүмкүнчүлүгүнө, кабыл алынуучу сөздөр аркылуу туюндурулган түшүнүктүн

өзгөчөлүгүнө жана күндөлүк турмушта колдонулуш ролуна байланыштуу.

Эгерде кийинки булактын өзүндө кабыл алына турган сөзгө маанилеш сөз болсо, анда ал сөздөр белгилүү мезгилге чейин алмак-салмак колдонулат да, сыноо мезгилинен өтөт. Акыры алардын бири — түшүнүктүү так бергени жеңип чыгат, экинчиси жеңилет.

Мисалы, азыркы мезгилде кыргыз тилинде активдүү колдонулса да, адеп кабыл алына баштаган мезгилдин өздөрүнө маанилеш сөздөр менен сыноо баскычында болгон, акыры аларды жеңип чыккан **р е в о л ю ц и я, с о в е т** сыяктуу кыйла сөздөр бар. Мурда аларды биринчисинин маанисинде **к ө ң т ө р ү ш, т ө ң к ө р ү ш** же **ө з г ө р ү ш**, экинчисинин ордуна **к е ң е ш** сөздөрү колдонулган.

Кабыл алуучу тилде кабыл алына турган сөзгө маанилеш сөз болбосо, ал бир кыйла тезирээк болот. Кечээ эле пайда болгон, советтик илим-техниканын ийгилигин бүткүл дүйнөгө даңазалаган спутник сөзүнүн көпчүлүк тилдерге тез тарап кетиши да мына ушуга айкын далил.

Кабыл алынган сөздөрдүн кийинки булакка ылайыкталышы. Үстүртөдөн караганда башкалардан сөздөрдү өзүнө кабыл алган тил жана ал тилдин ээси болгон эл өтө эле пассивдүү сыяктанып сезилет. Бирок изилдөө тереңдеген сайын мындай пикирдин так эместиги даана билинет. Кабыл алуу өз эне тилинин ички каражаттарын пайдалануу аркылуу жаңы сөздөрдү жасап алганга жакын турат. Кабыл алынган сөздөр кийинки булактын нормасына ылайык иштелип чыгат. Бул болсо сөздөрдү кабыл алган коллективдин ишкердүү аракети аркылуу жүзөгө ашырылат.

Сөздөрдүн фонетикалык жактан ылайыкталышы. Баштапкы булактын фонетикалык түзүлүшүнө толугу менен ылайык келген сөздөр, кийинки булактын фонетикалык закондуулугуна ылайык келбей да калат. Бул шарт кабыл алынган сөздөрдүн фонетикалык жактан өзгөрүшүнө негизги себеп болот.

Мисалы, кабыл алынуучу сөздөрдөгү айрым тыбыштар кийинки булактык тыбыштык системасында жок болуп калат. Мунун натыйжасында андай тыбыштар кийинки булакта сүйлөнгөн коллектив үчүн бөтөн сезилип, артикуляциялык-акустикалык жактан жакын тыбыш менен алмаштырылат (же түшүндүрүлөт).

Орус тилинен кыргыз тилине кирген **ф е р м а, ф а б р и к а** сыяктуу сөздөрдүн (ф) тыбышынын (б) же (п) болуп айтылгандыгы мына ушуну күбөлөйт. Бурят, монгол тилдеринен да ушул абал байкалат (**о. ф а б р и к а, бур. п а б р и к**).

Кабыл алынган сөздөр кийинки тилдин фонетикалык өзгөчөлүгүнө ылайыкташканда, сөз ичиндеги тыбыштардын орду алмаштырылышы, басымдын өзгөрүшү да мүмкүн.

Кабыл алынган сөздөрдүн фонетикалык жактан өзгөрүшү же өзгөрбөй калышы ал сөздөрдүн оозеки же жазуу жүзүндө оошкондугу, сан жагынан аз же көптүгү, эки элдин арасындагы өз ара мамиленин тыгыз жана бекемдиги менен да байланышат. Эгерде эки элдин арасында бекем ширелген достук мамиле болбосо, сөздөр оозеки кабыл алынса жана сан жагынан аз болсо, алар кабыл алган тилдин фонетикалык өзгөчөлүгүнө көбүрөөк ылайыкташат. Анын тескерисинче, эки элдин арасындагы мамиле барган сайын бекемделсе жана ар тараптан өөрчүсө, кабыл алуулар кат жүзүндө ишке ашырылса, бөтөн сыяктанып сезилген тыбыштуу сөздөр биринен экинчисине улам көбүрөөк оошо, алардын фонетикалык жактан өзгөрүүгө учурашы ошончо азая берет. Орус тилинен СССРдеги башка тилдерге кабыл алынган сөздөр ушуну далилдейт.

Сөздөрдүн семантикалык жактан ылайыкталышы. Кабыл алынган сөздүн баштапкы булактагы маанилери менен кабыл алган тилдеги маанилерин салыштыруу, алардын арасындагы өзгөчөлүктөрдү аныктоо да бир кыйла

кызыктуу. Мына ошондо ал сөздөрдүн маани жактан кандайча өздөштүрүлгөндүгү даана байкалат.

Адатта көпчүлүк сөздөр көп маанилүү келет. Бирок ал маанилердин баары эле ошол сөздүн башка тилге кабыл алынышы менен кошо кабыл алынбайт. Ар бир эл кабыл алынуучу сөздү бардык маанилери менен эмес, зарыл болгон маанилерине ылайык кабыл алат. Натыйжада көп маанилүү сөздөр кабыл алган тилге көбүнчө бир мааниси аркылуу кирет. Эгер зарыл болсо, калган маанилери бара-бара кабыл алынат.

Орус тилинде б а г а ж 1) «жолго алып кетүү үчүн даярдалган жүк», 2) «билим, маалымат байлыгы» деген эки мааниде колдонулат. Мунун биринчиси — түз, экинчиси — өтмө мааниси. Бул сөз кырг., өзб., башк., ног., чув., бур. тилдерине биринчи (тике) мааниси боюнча кабыл алынган.

Кабыл алынган сөздөр кийинки булактагы өзгөчөлүгүнө ылайык маани жактан өзгөрүшү, жаңы мааниге ээ болушу же колдонулуш сферасын кеңейтиши да мүмкүн.

Сөздөрдүн грамматикалык жактан ылайыкталышы. Кабыл алынган сөздөрдүн баштапкы жана кийинки булактардагы грамматикалык касиетин салыштыруу, биринчиден, ар бир тилдин грамматикалык түзүлүшүнүн туруктуулугун, экинчиден, кабыл алынган сөздөрдү кийинки тилде сүйлөгөн коллектив грамматикалык жактан өз эне тилине кандайча ылайыкташтыргандыгын байкоого мүмкүндүк берет. Мисалы, бир катар тилдер орус тилинен а т е л ь е, к у п е, ж ю р и, д е п о, п а л ь т о, к и н о сыяктуу сөздөрдү кабыл алган. Бул сөздөр орус тилинде жөндөлбөгөнү менен тилдерде жөндөлүү касиеттерине жетишкен. Ошондуктан түрк тилдеринде алар форма жактан өзгөрүлө берет. Орус тилинде КПСС, МГУ, ООН тибиндеги бир катар кыскартылган сөздөр жөндөлбөйт. Бирок биз бул сөздөрдү жөндөй алабыз.

Бир эле сөз бир тилден экинчи тилге ар башка мезгилде кабыл алынып, семантикалык жана фонетикалык жактан кээ бир өзгөрүүлөргө да учурайт. Мунун натыйжасында этимологиялык дублеттер келип чыгат. Мисалы, кыргыз тилиндеги з о о т жана з а в о д деген сөздөр. Булардын биринчиси (зоот) эки мааниде колдонулат: 1) завод, 2) асыл тукум (мис. зоот уй). Экинчиси (завод) бир гана маанини берет.

ФРАЗЕОЛОГИЯ

Фразеология жөнүндө түшүнүк. Речте, сөз жүрүп жаткан шартта даяр, мурдатан эле бир бүтүн бирдик катары ушул калыбында колдонулуп келе жаткан сөз айкаштары бар. Алардын компоненттери көбүнчө белгилүү бир формада турат, алган орундарын да дээрлик өзгөртпөйт, араларына башка сөздөрдү кошуп айтууга да анча жол бербейт: т ө б ө ч а ч ы т и к т у р у у, м у р д у н б а л т а к е с п ө ө, т и л и о о з у н а б а т п о о. Булардын компоненттери лексикалык маанилеринен алыстап жаңы бир мааниге биригишип, бир сөзгө синоним болуу мүмкүнчүлүгүнө чейин жеткен: т ө б ө ч а ч ы т и к т у р у у — а б д а н, к о р к у у, а я б а й а ч у у л а н у у; м у р д у н б а л т а к е с п ө ө — т а к ы р к е н е б ө ө, т о о т п о о. Орус тилиндеги у ч е р т а н а к у л и ч к а х, з а т р и д е в я т ь з е м е л ь — «о ч е н ь д а л е к о» сөзүнө синоним. Ушундай туруктуу сөз айкаштары фразеологизм болот.

Фразеология (гр. phrasis — туюнтма+logos — сөз, илим) ар түрдүү маанилерде колдонулат. Алардын көбүрөөк белгилүүлөрү: 1) тил илиминин бир тармагы — речтин даяр, туруктуу түрмөгүн үйрөтүүчү тармак; 2) тилдеги сөз айкаштары.

Кыйла окумуштуулар фразеология терминин 1-мааниде колдонушуп, 2-маанини фразеологиялык түрмөк, фразеологиялык бирдик же фразеологизм деген

терминдердин бири менен аташат. Биз ушул пикирлерди жетекчиликке алабыз. Мына ошондо тилдик каражаттардан аны изилдөөчү илимди айырмалап билүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Фразеология кең же тар мааниде колдонулуп жүрөт. Аны кең мааниде түшүнгөн окумуштуулар тилдеги туруктуу сөз айкаштарынын баарын фразеология катары карашат. Мындай учурда «фразеология», «туруктуу сөз айкашы» деген терминдер өз ара синонимдик катышты түзөт. Макал-ылакаптар, учкул сөздөр (афоризмдер), кеңири таралып, көп колдонулган цитаталар ж. б. да фразеологияга кирет.

Фразеологияны тар мааниде түшүнгөндө, ага макал-ылакаптар, учкул сөздөр, кеңири таралган цитаталар кирбейт, анткени мындай туруктуу сөз айкаштарынын тутумундагы ар бир компонент өз маанисин сактайт, өзүнчө сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарууга жөндөмдүү келет.

Жогоркуларды эске алып, туруктуу сөз айкаштарын эки топко бөлөбүз: **1) фразеологиялык эмес туруктуу сөз айкаштары** (макал-ылакаптар, учкул сөздөр ж. б.), **2) фразеологиялык туруктуу сөз айкаштары, б. а. фразеологиялык бирдиктер** (же фразеологиялык түрмөктөр, болбосо фразеологизмдер). Булардын биринчиси өзүнүн составындагы сөздөрдүн баштапкы сапатынан улам обочолонуп, бир бүтүндүккө ширелишкен сайын экинчисине өтүү мүмкүнчүлүгү ошончолук күч алат. Демек, фразеологиялык эмес сөз айкаштарынын бир катары фразеологизмдерге да айланып кетет.

Мына ошентип, речте даяр материал катары колдонулган, компоненттери бүт же жарым-жартылай баштапкы касиетинен өзгөрүлүп, бир бүтүндүктү түзгөн, составы жана түзүлүшү боюнча олуттуу өзгөрүүгө учурабаган **туруктуу сөз айкаштары фразеологизмдер** деп аталат. (Ж. Осмонова)

Фразеологизмдердин пайда болушу, өнүгүшү, табияты жөнүндөгү илимди фразеология дейбиз.

Фразеологизмдердин типтери. Фразеологизмдерди терең изилдөө, классификациялоо боюнча чет элдик окумуштуу Ш. Балли, советтик окумуштуу В. В. Виноградов зор эмгек сиңирди. Ушундан кийин ар түрдүү тилдердин фактылары изилдене баштады.

Акад. В. В. Виноградов орус тилинин фактыларына таянып, фразеологизмдерди, бир бүтүндүк мааниси менен компоненттеринин маанисиндеги өз ара карым-катышты жетекчиликке алып, үч типке бөлүштүргөн: 1) фразеологиялык ширешүү, 2) фразеологиялык бирдик, 3) фразеологиялык тизмек.

1. Фразеологиялык ширешүү. В. В. Виноградов абсолюттук түрдө бөлүнбөгөн, ажырабаган, мааниси тутумундагы сөздөрдүн жеке тургандыгы мааниси менен таптакыр байланышпаган фразеологизмдерди **фразеологиялык ширешүү** катары караган. Мындай туруктуу сөз айкашынын мааниси, келип чыгышы белгилүү болбогон (өзүнөн билинип турбаган) сөздөрдүн маанисине окшоп кетерин белгилеген. Мисалы, орус тилиндеги *б и т ь б а к л у ш и, т о ч и т ь л я с ь, о ч е р т я г о л о в у,* кыргызча *и т а р к а, т ө б ө ч а ч ы т и к т у р у у,* казакча *и т а р к а с ы к ы я н* дегендер — фразеологиялык ширешүүлөр. Булардын фразеологиялык мааниси тутумундагы сөздөрдүн жеке, өз алдынча тургандыгы мааниси менен таптакыр байланышы жоктой сезилет, анткени мындай айкаштар фразеологиялык ширешүүгө айлануу процессинде өздөрүнүн составындагы сөздөрдүн баштапкы касиетин бүт дээрлик жоюп жиберет да жаңы фразеологиялык маанини билгизип калат. Ошентип булардын составындагы элементтер сөз өңдөнүп өзүнчө бөлөк-бөлөк жазылганы менен, чыныгы сөз эмес. Ошондуктан кээ бир илимпоздор фразеологиялык ширешүүнүн тутумундагы элементтерди «*ф о н е т и к а л ы к с ө з д ө р*» деп эсептешет.

Фразеологиялык ширешүүнүн кээ бир компоненттери жеке, өзүнчө сөз катары

колдонулбай калышы да толук мүмкүн. Маселен, орус тилинде л я с ы (точить лясы) өзүнчө сөз эмес.

2. Фразеологиялык бирдик. В. В. Виноградовдун эмгектеринде фразеологизмдердин бул түрүнүн төмөнкүдөй белгилерге ээ экендиги белгиленет: 1) өтмө, образдуу мааниге ээ экендиги, бирок мындай өтмө маанинин «дайыма эле даана, ачык-айкын боло бербестиги»; 2) экспрессивдүү мазмундуулукка ээ экендиги; 3) составындагы элементтердин бирин да синоним менен алмаштырууга болбой тургандыгы; 4) бүт фразеологиялык бирдикти окшош маанидеги сөз же туюнтма менен алмаштырууга боло тургандыгы б. а. фразеологиялык бирдиктин потенциалдуу синониминин боло тургандыгы. Мисалы, мурдунан жетелетүү фразеологизми «б и р ө ө н ү н а й т к а н ы н - д а й б о л у у , д е г е н и н е к ө н ү ү , о ю н а к ө н ө б е р ү ү» маанисин билгизет. Бул маанини ушул сөз тизмегинен өтмө мааниси аркылуу түшүндүрүүгө болот. Анткени баш бербеген малды (уйду, өгүздү, төөнү) элпек баш ийгизүү үчүн алардын мурдун көзөшөт, чүлүк, буйла өткөрүшөт. Мына ушул өзгөчөлүгүнө карап мурдунан жетелетүү фразеологизмин фразеологиялык бирдик катары кароого болот.

Бирок жогорку белгилер фразеологиялык ширешүү менен фразеологиялык бирдикти бири-биринен дайыма эле так айырмалай коюуга мүмкүндүк бербейт. Ошондуктан орус тилиндеги у й т и в с в о ю с к о р л у п у фразеологизмин В. В. Виноградов — фразеологиялык бирдик десе, Е. М. Галкина-Федорук фразеологиялык ширешүү катары эсептейт.

Жогоркудай кырдаалдарды эске алышып фразеологиялык ширешүү менен фразеологиялык бирдикти бир эле тип катары карап, аларды жалпысынан **идиома** деп аташкан окумуштуулар да бар.

3. Фразеологиялык тизмек. Мындай фразеологизмдердин жалпы (бир бүтүндүк же фразеологиялык) маанисинин тутумундагы компоненттердин мааниси менен байланышы бар экендиги ачык сезилип турат. Мисалы, с а р ы м а й д а й с а к т о о фразеологизминдеги сактоо сөзү өзүнүн тике, эркин маанисинде турат. Ушул маани аркылуу ал башка сөздөр менен да айкаша берет: с ы р д ы с а к т о о , т а м а к т ы с а к т о о (булар эркин сөз айкаштары). Ал эми с а р ы м а й д а й «а б д а н б е к е м , а я б а й» деген күчөтүү маанисин берүү аркылуу мүнөздүү түрдө с а к т о о сөзү менен гана айкашат. Мунун өзү — фразеологиялык байланыштуу маани.

Ошентип, фразеологиялык тизмек — фразеологиялык байланыштуу маанидеги сөз менен эркин маанидеги сөздүн айкашынан турат. Ал — фразеологизмдердин ичинен эркин сөз айкашына жакыныраагы. Идиоманын эркин сөз айкашы менен түзүлүш үлгүлөрү (моделдери) боюнча гана окшоштугу болбосо, тутумундагы компоненттердин маанисинин сакталышы жагынан окшоштугу жок.

Төмөнкү фактылар да фразеологиялык бирдикке мисал болот: о . з а к а - д ы ч н ы й д р у г , м е р т в е ц к и п ь я н , с к а л и т ь з у б ы , т р е с к у ч и й м о р о з ; к ы р г . ж о ш о д о й к а н , к а з . ж о с а д а й к а н , к ы р г . ч а л к а р к ө л , к а з . ш а л к а р к ө л ж . б .

Фразеологиялык варианттар. Фразеологиялык варианттар дегенибиз — фразеологизмдердин мааниси, семантикалык бир бүтүндүктү түзүшү боюнча айырмаланбаган, бирок кээ бир тыбышы, же тутумундагы айрым сөздөрдү, болбосо алардын грамматикалык формалары аркылуу айырмаланган түрлөрү. Булар — ар башка фразеологизмдер эмес, бир эле фразеологизмдин бири-биринен анча-мынча айырмаланган көрүнүштөрү. Мисалы, а й - а с м а н г а т ү й ү л ү ү — а с м а н б о ю т ү й ү л ү ү , ж а б ы л у у а я к ж а б ы л у у к а л у у — ж а б ы л у у к а з а н ж а б ы л у у к а л у у , к ө з ү т и р ү ү — э т и т и р ү ү .

Фразеологиялык варианттардын негизги типтери. Фразеологиялык

варианттар бири-биринен кайсы жагынан айырмалангандыгына карай бир нече типке бөлүнөт. Алардын кээ бирлери төмөнкүлөр.

1. Фонетикалык вариант, б. а. тыбыштык түзүлүшү боюнча айырмаланган вариант: ж е т и ө м ү р ү (ж е о м р у) ж е р г е к и р ү ү , ы й м а н ы (ж е ы м а н ы) ж о к .

2. Лексикалык вариант, б. а. тутумундагы айрым сөздөрдүн алмашып колдонулушунан пайда болгон вариант: а л ч ы - т а а с ы н ж е г е н (м ү л ж ү г ө н) , к ү л ү н к ө к к ө (а с м а н г а) с а п ы р у у , ж а н ы к а ш а ю у (к а р а ю у) ; о . (м е д н о г о) л о м а н о г о г р о ш а н е с т о и т , с т р е л ь я н ы й (с т а р ы й) в о р о б е й , д а в а т ь (з а д а в а т ь) ж а р у .

3. Грамматикалык вариант, б. а. кээ бир компоненттери форма жактан айырмаланган же алган орду боюнча алмашылган вариант: м у р д у (м у р д у н) б а л т а к е с п ө ө , т а ш б о о р (б о о р у т а ш) ; о . г р е т ь р у к и (р у к у) , п о л о ж а (п о л о ж и в , п о л о ж и в и ш и) р у к у н а с е р д ц е .

Фразеологизмдердин тутумундагы кээ бир компонент түшүп да, түшпөй да калышы мүмкүн. Ушул өзгөчөлүккө карап фразеологизмдер эки типке бөлүнөт.

1. Толук вариант, б. а. компоненттери толук колдонулган вариант: т ө б ө ч а ч ы т и к т у р у у ; ч е г о и г р е х а т а и т , к а к н о ж о м о т р е з а л о .

2. Толук эмес вариант, б. а. кээ бир компоненти түшүрүлүп калган вариант: ч а ч ы т и к т у р у у , ч е г о г р е х а т а и т , к а к о т р e z a л o . Алгачкы фразеологизмде — т ө б ө , о р т о ñ к у д а и , а к ы р ы н д а н о ж о м түшүрүлдү. Бирде колдонулса, бирде колдонулбай калган мындай компонент факультативдүү компонент деп аталат.

ЛЕКСИКОГРАФИЯ

Лексикография жөнүндө түшүнүк. Лексикография (гр. lexiko—сөздүк+grapho жазамын) сөздүктөрдү түзүүнүн теориясын, практикасын үйрөтүүчү тил илимин түшүндүрөт

Кандайдыр бир тилдеги сөздөрдү (же анын белгилүү бир катмарын) алфавит тартибине же башка бир өзгөчөлүгүнө ылайык системалаштырган, маанилерин ошол эле тилде түшүндүргөн же башка тилге которгон жыйнак **сөздүк** деп аталат.

Сөздүктөр ар бир элдин маданий турмушунда зор роль ойнойт. Туура жазууга, туура сүйлөөгө, сөздөрдүн маанисин ачык-айкын түшүнүүгө, башка тилди үйрөнүүгө ж. б. көмөкчү болот, ошол тилдин лексикасынын өнүгүшүн байкоого материалдар берет.

Россияда сөздүктү түзүү иши, окумуштуулардын пикирине караганда, XIII кылымда башталган. Ал сөздүк «азбуковники» деп аталган.

Орус тилинин сөздүктөрүн түзүү жагынан М. В. Ломоносов, А. Х. Востоков, А. А. Шахматов, И. А. Бодуэн де Куртенэ, Л. В. Щерба, Д. Н. Ушаков, В. И. Даль, В. В. Виноградов, С. И. Ожегов, ж. б. зор эмгек сиңиришти.

Түрк тилдеринин алгачкы сөздүгү катары Махмут Хусайн Кашкаринин 1072-жылы «Девону луготит түрк» (Түрк тилдери сөздөрүнүн жыйнагы) эсептелет. Сөздүктө түрк тилдеринин сөздөрү (айрым учурларда алардын тарыхы, грамматикалык өзгөчөлүктөрү) берилет, ошол кездеги уруулардын, элдердин топонимикасына байланыштуу тарыхый кабарлар да айтылат.

XIX кылымдын экинчи жарымынан тартып түрк тилдеринде салыштырма сөздүктөр пайда боло баштады. Булардын ичинен акад В. В. Радловдун «Опыт словаря тюркских наречий», Л. З. Будаговдун «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий» деген эмгектерин өзгөчө бөлүп көрсөтүүгө болот. Акад. В. В. Радловдун сөздүгү 1888—1891-жылдардын арасында жарыкка чыккан. Ал төрт

томдон турат. Сөздүктө алды менен түрк тилдеринин сөздөрү, андан кийин орусча, немецче котормолору берилген. Зарылдыгына жараша байыркы түрк тилдеринен айрым маалыматтар, сөздөрдүн кээ бир түрк тилдериндеги өзгөчөлөнүп кеткен маанилери орун алган.

Сөздүктөрдүн типтери. Сөздүктөр милдетине, лексиканын кайсы катмарын өз кучагына камтыгандыгына жараша негизинен эки топко бөлүнөт: 1) энциклопедиялык сөздүк, 2) лингвистикалык сөздүк.

Энциклопедиялык сөздүктө буюмдар, заттар, окуялар, көрүнүштөр аныкталып, илимий-техникалык терминдер, сөздүктүн башка типтеринде берүүгө мүмкүн болбогон жер, суу, шаар, адам аттары, алардын тарыхы, сөздөрдүн этимологиясы ж. б. берилет, сүрөттөр менен жабдылат. Мындай сөздүктөрдүн үлгүсү катары «Большая Советская Энциклопедия», «Малая Советская Энциклопедия», «Техническая энциклопедия» «Литературная энциклопедия», «Медицинская энциклопедия», «Энциклопедический словарь» ж. б. эсептелет.

Энциклопедиялык сөздүккө биографиялык сөздүк да кирет. Мында коомдук ишмерлердин, көрүнүктүү акын-жазуучулардын, ири окумуштуулардын, алдыңкы ойчулдардын ж. б. өмүрү, негизги эмгектери жөнүндө маалыматтар берилет.

Лингвистикалык сөздүктө сөздөрдүн, фразеологизмдердин маанилери, колдонулуштары аныкталат. Алардын грамматикалык табияты көрсөтүлөт. Мындай сөздүк өз ичинен бир нече топко бөлүнөт.

1. Котормо сөздүк. Белгилүү бир тилдеги сөздөрдүн, фразеологизмдердин маанилерин башка тилге (же тилдерге) которуу — котормо сөздүктүн негизги милдети. Мындай сөздүк эки же көп тилде болушу мүмкүн. Бир тилдин лексикасын экинчи бир тилге которгон сөздүк **эки тилдеги сөздүк** деп аталат. Эгерде экиден ашык тилге которсо, көп тилдеги сөздүк болот. Эки тилдеги сөздүк азыркы мезгилде өтө кеңири таралган. Буга мисал катары проф. К. К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүн», Х. Карасаев, Ж. Шүкүров, проф. К. К. Юдахин тарабынан түзүлүп, проф. К. К. Юдахин редакциялаган «Орусча-кыргызча сөздүктү» (М., 1944) ж. б. көрсөтүүгө болот.

Проф. К. К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгү» (1965-ж.) кыргыз лексикасынын негизги бөлүгүн (40.000 чамалуу сөздү) камтыган. Буга толуп жаткан туруктуу сөз айкалыштары да (макалдар, ылакаптар, фразеологизмдер) киргизилген. Ушул эмгеги үчүн К. К. Юдахинге СССРдин Мамлекеттик сыйлыгы ыйгарылган.

2. Түшүндүрмө сөздүк. Бир тилдеги сөздөрдүн, фразеологизмдердин маанисин (маанилерин) ошол эле тилде түшүндүрүү — түшүндүрмө сөздүктүн негизги милдети.

Сөздөрдүн маанилерин түшүндүрүү негизинен эки жол менен ишке ашырылат: 1) сыпаттап түшүндүрүү, 2) синонимдер аркылуу түшүндүрүү.

Сөздөрдүн маанисин сыпаттап түшүндүрүүдө алардын ар бир мааниси атайын чечмеленет:

«Гора... 1. Значительная возвышенность, поднимающаяся над окружающей местностью или выделяющаяся среди других возвышенностей...» (Словарь русского языка. В четырех томах, т. 1).

Сөздөрдүн маанисин синонимдер аркылуу аныктоодо атайын түшүндүрмө берилбестен, ал сөздүн тек гана синонимдери төмөнкү сыяктуу берилет:

«Бөгөт... Тосмо, тоскоол» (Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү).

Сөздөрдүн маанилерин сыпаттап түшүндүрүү түзүүчүлөр үчүн көп кыйынчылыктарды пайда кылат, бирок ар бир сөздүн маанисин ачык-айкын түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берет. Экинчи жол түзүүчүлөр үчүн жеңил болгону менен

ар бир сөздүн маанисин даана аныктай албайт, синонимдердин арасындагы өзгөчөлүктөр ачылбай калат.

Түшүндүрмө сөздүктөрдө ар бир сөздүн кайсы сөз түркүмүнө кирери, стилистикалык сапаттары, зарыл учурда өзгөрүш формасы, басымдын түшүшү ж. б. атайын белгиленет.

Түшүндүрмө сөздүккө мисал катары В. И. Дальдын «Толковый словарь живого великорусского языка», Д. Н. Ушаковдун редакциясы астында чыккан «Толковый словарь русского языка», С. И. Ожеговдун «Словарь русского языка» деген эмгектерин көрсөтүүгө болот.

Орус тилиндеги «Словарь современного русского литературного языка» аттуу сөздүк 17 томдон турат. Ал 121 миңден ашуун сөздү өз кучагына камтыйт. Бул эмгек үчүн 1970-жылы Лениндик сыйлык ыйгарылган.

Түшүндүрмө сөздүк түрк тилдеринде да пайда болуп, жарыкка чыгып жатат.

3. Тарыхый сөздүк. Чынында мындай сөздүктү түзүү өтө эле оор, анткени тарыхый сөздүктө сөздөрдүн тарыхы (б. а. пайда болушу, маанилеринин өзгөрүшү жана өнүгүшү, айтылышы жана анын өзгөрүшү, байыркы эстеликтерден азыркы мезгилге чейинки абалы) хронологиялык тартип менен документтер аркылуу берилиши керек.

Орус тил илиминде тарыхый сөздүккө И. И. Срезневскийдин: «Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам» деген эмгеги тиешелүү. Мында сөздөр XI—XIV кылымдардагы жазма эстеликтердин бай фактыларынан цитата алуу менен берилген.

4. Этимологиялык сөздүк. Белгилүү бир тилдеги сөздөрдү жыйнап, алардын түпкү тегин талдап текшерген сөздүк — **этимологиялык сөздүк** деп аталат. Мындай типтеги сөздүк ошол тилдеги сөздөрдүн баарын өз кучагына камтыбастан, көбүнчө уңгу сөздөрдү гана камтыйт.

Сөздөрдүн этимологиясын табуу өтө татаал. Бул үчүн бир тилдеги фактылар жетишсиздик кылат. Ошондуктан жакын жана алыс тектеш тилдердин, тарыхый эстеликтердин, диалектилердин фактыларына кайрылуу, аларды илимий негизде салыштыра билүү талап кылынат.

Сөздөрдүн этимологиясын туура табуу үчүн фонетикалык, морфологиялык жана семантикалык белгилерди туура пайдалануу зарыл. Фонетикалык белги тектеш тилдердеги фонетикалык законго таянат. Морфологиялык белги уңгулаш сөздөрдү туура табуу менен гана чектелбестен, сөз жасоочу мүчөлөрдүн да дал ошондой мааниде башка сөздөрдөн жолуга тургандыгы аркылуу далилдөөнү талап кылат. Семантикалык белги сөздүн маанилеринин арасындагы катыш менен аныкталат. Мындай сөздүк катары А. Преображенскийдин «Этимологический словарь русского языка», М. Фасмердин «Русский этимологический словарь», В. В. Севортяндын «Этимологический словарь тюркских языков» аттуу эмгектерин көрсөтүүгө болот.

5. Орфографиялык сөздүк. Мында сөздөрдүн туура жазылышы берилет. Туура сүйлөй билүү кандай зарыл болсо, туура жаза билүү да ошондой эле зарыл. Ал маданияттын өнүгүшү үчүн зор көмөк болот. Мындай сөздүк катары Д. Н. Ушаков менен С. Е. Крючковдун бир нече жолу кайрадан басылып чыккан «Орфографический словарь», С. И. Ожегов менен А. Б. Шапиронун «Орфографический словарь русского языка», проф. Х. Карасаевдин «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү» ж. б. эсептелет.

6. Орфоэпиялык сөздүк, сөздөрдү туура, так, адабий айтууга үйрөтөт. Мындай сөздүккө Р. И. Аванесов менен С. И. Ожеговдун редакциясы астында жарыяланган «Русское литературное произношение и ударение» сөздүк-справочниги мисал болот.

7. Диалектилик сөздүк бир же бир нече диалектиге тиешелүү сөздөрдү, фразеологизмдерди өз кучагына камтыйт, алардын кайсы аймакта, райондо ж. б.

колдонуларын атайын белгилер аркылуу көрсөтөт. Мындай сөздүккө «Словарь русских народных говоров» (Ф. П. Филиндин редакциясы астында), «Казак тілінің диалектологиялык сөздігі», Ж. Мукамбаев тарабынан түзүлгөн «Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү» ж. б. тиешелүү.

8. Синонимдердин сөздүгү синоним сөздөрдү жыйнап, аларга иллюстративдик материалдарды берип, мүмкүн болушунча синонимдердин бөтөнчөлүктөрүн да аныктайт. Маселен, орус тилиндеги «Словарь синонимов» (Л., 1975. Ред. А. Ш. Евгеньева) сөздүгүндө синонимдердин айырмачылыгы, алардын экспрессивдик-стилистикалык сапаттары ж. б. атайын белгилер менен аныкталган. Аны төмөнкү мисалдардан да байкайбыз.

Глаза, очи приподн., вежды трэд. — поэт., зерницы трад. — поэт., Буркалы разг. (преимущ. о выпуклых глазах), Гляделки прост., презр., Мигалки прост., презр., Бельма груб. — прост., зенки груб., — прост. Жогоруда аталган сөздүк, 102-б.).

Синонимдердин сөздүгүн мындайча түзүүнүн олуттуу мааниси бар. Ал синонимдердин өз ара бөтөнчөлүктөрүн даана, өтө кыска белгилеп, сөз маданиятынын өнүгүшү үчүн олуттуу көмөк көрсөтөт.

9. Терминологиялык сөздүк ар түрдүү илимдердин тармактарында колдонулган терминдердин маанисин (маанилерин) аныктайт да, же котормо, же түшүндүрмө сөздүк тибинде түзүлөт.

Түшүндүрмө сөздүк тибиндеги терминологиялык сөздүктүн үлгүсү катары француз тилчиси Ж. Марузонун орус тилине которулуп чыккан «Словарь лингвистических терминов» (М., 1960), советтик окумуштуулар Д. Э. Розенталь менен М. А. Теленкованын «Справочник лингвистических терминов», Л. И. Тимофеев менен С. В. Тураевдин «Словарь литературоведческих терминов», А. Квятковскийдин «Поэтический словарь» (М., 1966) сыяктуу эмгектерин көрсөтүүгө болот.

Котормо сөздүк тибиндеги терминологиялык сөздүккө Ч. Жаныбеков менен Р. Усубакунов тарабынан түзүлгөн «Математика терминдеринин орусча-кыргызча сөздүгү» (1978) мисал боло алат. Мында өтө сейрек учурларда гана түшүндүрмө берилбесе, орус тилиндеги математикалык терминдер, алардын кыргызча котормосу көрсөтүлөт:

абсолютное дифференцирование — абсолюттук дифференциациялоо.

Терминологиялык сөздүктөрдүн ичинен, бир жагынан, котормо, экинчи жагынан, түшүндүрмө сөздүктөргө окшогон сөздүктөр да бар. Мисалы, О. С. Ахманованын «Словарь лингвистических терминов» (М., 1966) деген эмгегинде терминдер англис тилине которулат; француз, немец жана испан тилдериндеги терминдер менен салыштырылат; андан кийин орус тилинде түшүндүрмө берилет. Б. О. Орузбаеванын «Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгүндө» орусча терминдер, алардын кыргызча котормосу, анан кийин кашаа ичинде кыргызча түшүндүрмөсү көрсөтүлүп, зарылдыгына жараша мисалдар менен жабдылат.

С. Кеңесбаев менен Т. Жанузаковдун «Лингвистикалык терминдердин кыскаша орысша-казакша сөздігі» (1956-ж.), В. В. Решетовдун «Краткий справочник по лингвистической терминологии» (1951-ж.) аттуу сөздүктөрү да терминологиялык сөздүктөрдөн болуп саналат.

10. Фразеологиялык сөздүк фразеологизмдердин маанисин (маанилерин) ошол тилде түшүндүрөт же башка тилге которот. Мындай сөздүктөр дал ушундай аталыш менен кийин, фразеология тил илиминин өзүнчө тармагы катары тааныла баштаган соң пайда болду. Айрым окумуштуулар фразеологизмдерди систем ал аштыруу, мүнөздөө, сөздүк катары иштеп чыгуу жөнүндөгү тил илимин

фразеография деп атай баштады. Бул термин грек тилиндеги *prasis* — туюнтма, түрмөк+*fgrapho* сөздөрүнөн алынып, лексикография терминине окшоштурулуп жасалды.

Фразеологиялык сөздөрдү түзүү жагынан орус окумуштуулары зор эмгек сиңиришти жана сиңирип да жатышат. Бул жагынан А. И. Молотковдун редакциясы астында жарыкка чыккан «Фразеологический словарь русского языка» (1967-ж.) аттуу эмгекти өзгөчө болуп көрсөтүүгө болот. Мында 4000ден ашуун фразеологизм камтылып, алардын маанилери, стилистикалык сапаттары, кээде тарыхый маалыматтар кылдаттык менен белгиленген.

Фразеологиялык сөздүктөр түрк тилдери боюнча да жарыкка чыга баштады. Мисалы: Г. Кеңесбаев, «Казак тилинің фразеологиялык сөздігі» (1977-ж.; он миңден ашуун фраза камтылган); Ш. Рахматулаев «Узбек тилининг изохли фразеологик лугати» (1978-ж.). Бул сөздүктөр түшүндүрмө сөздүктүн тибинде түзүлгөн. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү да ушул типте түзүлүп, басмага берилген. Жакынкы күндөрдө жарыкка чыгууга тийиш. Фразеологиялык сөздүктөрдүн кээ бирлери котормо сөздүктүн тибинде жарыяланды: Я. Ш. Хертек. «Тувинско-русский фразеологический словарь» (1975-ж.); З. Е. Ураксин, Ф. А. Надршина, Х. Е. Йосопов. «Башкортса-русска фразеологик узлек» (1973-ж.) ж. б.

Сөздүктөрдүн мындан башка түрлөрү да бар. Мисалы: «Словарь иностранных слов», бир нече жолу кайра басылган «Краткий словарь иностранных слов» (под ред. И. В. Лехина и Н. Петрова), жазуучулардын тилинин сөздүгү «Словарь языка Пушкина», «Абай тілі сөздігі»), кыскартылган сөздөрдүн сөздүгү (мисалы, «Словарь сокращений русского языка»), сөз жасалышынын сөздүгү (З. А. Потиха. «Школьный словообразотелный словарь») ж. б. у. с.

Мына ошентип, бизде, СССРде, сөздүктөрдү түзүү, ал аркылуу илим-билимди; маданиятты жогорку баскычка көтөрүү май СОНун ийгилик менен ишке ашырылып жатат.

ГРАММАТИКА

Грамматика жөнүндө түшүнүк. Грамматика (гр. *grammatike* < *gramma* — тамга) тил илиминде ар түрдүү маанилерде колдонулуп келди. Маселен, байыркы гректерде ал «тил илими» дегенди билгизип, өтө кеңири мааниге ээ болгон. Бара-бара лексикология өзүнчө бөлүнүп чыгып, фонология менен грамматиканы жалпы жонунан атоо үчүн пайдаланылган. Бирок азыркы учурда бул экөөнү эки башка илим катары эсептөө күчтүү өкүм сүрүп кетти.

Советтик тил илиминде да грамматика көп маанилүү: 1) тилдин грамматикалык түзүлүшү, 2) тилдин грамматикалык түзүлүшүн изилдөөчү илим, 3) грамматикалык түзүлүштөгү эрежелердин жыйындысы (аны камтыган эмгек).

Грамматика, мааниси боюнча сөздөрдүн өзгөрүш, өз ара айкалыш, сүйлөмдөрдүн түзүлүш нормаларын өз кучагына камтыган объективдүү көрүнүш болуп саналат. Ал миңдеген тукумдар тарабынан тил менен бирге пайда болот жана кошо өнүгөт, өз сапатын жакшыртып, нормаларын тактап отурат. Тилдеги сөздөр грамматикалык түзүлүштөгү нормаларга ылайык өз ара тутумдашканда гана пикир алышууга, өз ара түшүнүшүп турууга толук мүмкүнчүлүк берет.

Тилдин грамматикалык түзүлүшүндөгү нормалар бара-бара айрым адамдар тарабынан байкоого, алынып, изилденип, атайын илим түзүлөт. Бул илим да «грамматика» деп аталат. Натыйжада грамматика термининин экинчи мааниси келип чыгат. Эгерде грамматиканы ушул мааниде түшүнсөк, анда грамматика дегенибиз тилдин грамматикалык түзүлүшүндөгү объективдүү нормаларын илимий түрдө чагылдырылышы болот. Бул маанисинде грамматика тилге

нормаларды жазып бербейт, тескерисинче, тилдеги нормаларды улам барган сайын так, терең изилдеп, объективдүү чындыкка жакындап отурат.

Грамматика илими олуттуу мааниге ээ. Мында грамматикалык түзүлүштүн өнүгүшү, пикир алышуудагы ролу үйрөтүлөт. Мунун натыйжасында грамматикалык нормаларды туура өздөштүрүүгө, практикада туура пайдалана билүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт. Тилдин грамматикалык каражаттарын, алардын маанисин, кандай учурларда колдонуларын жакшылап үйрөнсөк, туура жазуу, туура сүйлөө жөндөмдүүлүгүбүз эки-үч эсе артылат.

Грамматиканын бөлүмдөрү. Грамматика эки бөлүмдөн турат: анын бири — морфология, экинчиси — синтаксис.

Морфология (гр. *morhe* форма+*logos*) «форма жөнүндөгү окуу» деген маанини билдирет. Бирок морфология ошол форма аркылуу туюндурулган грамматикалык мааниге да көңүл бурат. Мисалы, ш а а р, ш а а р г а, ш а а р да деген сыяктуу элементтерди морфология бир сөздүн ар түрдүү формасы катары эсептейт жана алардын маанилериндеги өзгөчөлүктөрдү да аныктайт (ш а а р — атооч жөндөмөсүндө заттын аталышын билгизет; ш а а р г а — барыш жөндөмөсүндө, багытты көрсөтөт; ш а а р д а — жатыш жөндөмөсүндө, орунду туюндурат).

Тилдеги сөздөрдүн баары өзгөрүлө бербейт. Өзгөрүү касиетине ээ болгон сөздөрдүн үлгүлөрү, морфологиялык түзүлүшү да бирдей эмес. Ошондуктан бул өзгөчөлүктөрдү изилдөө да морфологиянын милдетине кирет.

Сөздөр морфологияда (лексико-семантикалык) грамматикалык бөтөнчүлүктөрүнө карай жалпылаштырылып, чоң-чоң топторго — сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүлөт, алардын ар биринин мүнөздүү белгилери аныкталат.

Сөздөрдү түркүмдөргө бөлүштүрүүдө сөз жасоо системасынын да белгилүү ролу бар. Айрым учурларда сөз жасоо системасына таянуу аркылуу бир сөз түркүмүн экинчи сөз түркүмүнөн айырмалоого, сөздөрдү бир түркүмдөн экинчи түркүмгө өткөрүүгө ж. б. мүмкүнчүлүк түзүлөт. Ошондуктан бир катар тилдерде сөз жасоо системасы сөз өзгөрүү системасы сыяктуу эле морфологияда каралып жүрөт. Ошентип, сөздөрдүн грамматикалык мааниси менен формасын, жасалышын жана түркүмдөргө бөлүнүшүн үйрөтүүчү илим **морфология** деп аталат.

Бирок бардык эле окумуштуулар морфологияны жогорку мааниде түшүнө беришпейт. Алар жогоркудай аныктаманы кең аныктама катары карашып, сөз жасоону өзүнчө илим катары эсептешет.

Советтик тил илиминен жогоркудай эки түрдүү көз караш тең кезигет. Маселен, СССР илимдер академиясы тарабынан 1953-жылы жарыкка чыккан «Грамматика русского языка, т. I. Фонетика и Морфология» аттуу китепте морфология кең мааниде түшүнүлүп, андан сөз жасоо да орун алса, 1970-жылы жарыкка чыккан «Грамматика современного русского литературного языка» деген эмгекте морфология тар мааниде колдонулуп, сөз жасоо андан чыгарылып ташталган.

Грамматиканын экинчи бөлүгүнүн аты — синтаксис да грек тилинен алынган (гр. *syntaxis* — куруу, түзүү). Бул бөлүмдө сөздөрдүн өз ара байланышы, сөз айкашы, сүйлөмдөрдүн түзүлүшү, сүйлөм мүчөлөрү текшерилет.

Морфологиялык талдоонун эң кичине чеги морфемаларды аныктоо болуп саналат. Анын эң чоң чеги айрым сөздөр (сөз формалары) менен бүтөт. Ошентип, морфология сөздүн чегинен сырткары чыгып кете албайт. Синтаксис үчүн айрым сөз менен чектелүү эң кичине чек болуп эсептелет. Ал өзүнчө синтаксистик милдетти аткарган сөздөрдү **синтаксема** катары карап, сөздөргө келип такталат. Демек, морфологиялык талдоо эң чоң бирдик болгон сөз синтаксис үчүн эң кичине бирдик болот (бул учурда көңүлдүн борборуна өзүнчө синтаксистик милдетти аткара ала турган сөздөр алынып жатат). Сөз айкашы – бир сөздөн чоң бирдик. Ал эки же андан көп негизги сөздүн өз ара тутумдашуусунан түзүлөт. Ошондуктан ал

морфологияда эмес, синтаксисте изилденет. Сүйлөм бир сөздөн да бир нече сөз айкашынан да түзүлөт. Ошол себептен аны да синтаксис изилдейт.

Морфология менен синтаксистин тилдеги ролу ар түрдүү тилде ар башкача болушу мүмкүн. Маселен, кеңири өнүккөн сөз өзгөртүү системасына ээ болгон тилдерде алардын ролу аздыр-көптүр бирдей сыяктанса, сөз өзгөртүү системасы өнүкпөгөн тилдерде морфологияга караганда синтаксис зор роль ойнойт. Мындай өзгөчөлүктөр орус, кыргыз, кытай, Вьетнам тилдерине көңүл буруудан байкалат. Алгачкы эки тилде сөздөр жөндөлөт, жакталат (ар бир сөз түркүмүнүн табиятына жараша ушул касиетке ээ болгон сөздөр эске алынып жатат). Кийинки эки тилде мындай өзгөчөлүктөр жок. Ошондуктан кийинки тилдерде синтаксистик түзүлүш (демек, аны изилдөөчү илим — синтаксис) башкы орунду ээлейт.

Грамматикалык маани жана анын типтери. Сөздөрдө лексикалык маани менен катар грамматикалык маани да болот.

Сөздүн грамматикалык мааниси жалпыланган заттык, сын-сыпаттык кыймыл-аракеттик ж. б. маанилерди, алардын арасындагы карым-катышты, сүйлөөчүнүн ага карата мамилесин билгизет. Мындай маани айрым сөздөрдүн, сөз айкаштарынын же сүйлөмдөрдүн керт башына тиешелүү болбойт, алардын бүтүндөй бир тобуна милдеттүү түрдө тиешелүү болот. Мисалы: *з а в о д, а д а м, с ү р ө т, ж ы л к ы* сөздөрү лексикалык мааниси боюнча эч бир жалпылыкка ээ эмес. Бирок грамматикалык мааниси боюнча бүтүндөй бир жалпылыкка ээ: баары зат жөнүндөгү түшүнүктү берип, атооч жөндөмөсүндө турат. Мындай өзгөчөлүк толуп жаткан сөздөрдөн табылат. Демек, алардагы зат, жөндөмө жөнүндөгү маанилер — **грамматикалык маанилер.**

Грамматикалык маани сөздүн формасы менен ажырагыс түрдө байланышкан. Эгерде сөз форма жактан өзгөрүлсө (мисалы, терезе; терезеге, терезелер), грамматикалык мааниде да өзгөрүү болот. Ал эми лексикалык маани ошол боюнча сакталып кала берет.

Грамматикалык маани менен лексикалык маанинин айырмасы алардын жалпылаштыруу-жыйнактоо, абстракциялоо мүнөзүнөн да байкалат, анткени лексикалык маани бир текке кирүүчү нерселерди, көрүнүштөрдү ж. б. жалпылаштырып, алар жөнүндөгү түшүнүктү билгизсе, алардын аталышы катары колдонулса, грамматикалык маани сөздөрдү, алардын лексикалык маанилерин жалпылаштырат. Мисалы, *к а й ы ң* сөзү жалбырактары жүрөкчө формасында болгон ак кабыктуу дарактарды, *к а р а г а й* сөзү ийне жалбырактуу, дайыма көгөрүп туруучу жыгач өсүмдүктөрүн жалпылаштырып билгизет. Ал эми грамматикалык маани ошол заттарды жалпылаштырбастан, сөздөрдү заттык маанини туюндура тургандыгына ылайык бир топко бириктирилет.

Грамматикалык маани ой-пикирди өз ара тутумдаштырат, тилде уюмдаштыргыч ролду ойнойт. Лексикалык маани түшүнүктү, ички сезимди, алардын аталышын билгизип, ой-пикирди конкреттештирет.

Грамматикалык маанилердин типтери. Грамматикалык маанилери сөз түркүмдөрүн бири-биринен айырмалайт же бир сөз түркүмүнүн чегиндеги сөздөрдүн ар түрдүү формасы аркылуу туюндурулуучу өзгөчөлүктөр катары жашайт. Биринчи учурдагы маани — **жалпы категориялык маани**, экинчи учурдагы маани — **жеке грамматикалык маани** деп аталат. Маселен: зат атоочтун заттык, сын атоочтун белгилик, сан атоочтун сан-өлчөмдүк, этиштин кыймыл-аракеттик маанилери — жалпы категориялык маанилер. Ал эми зат атоочтун жөндөмдүүлүк, сандык, этиштин ыңгайлык, чактык, атооч менен этиштин жактык маанилери — жеке грамматикалык маанилер.

Жалпы категориялык маанилер бир сөздүн ар түрдүү формада өзгөрүлүшү

менен өзгөрүлө бербейт. Демек, алар сөздүн бардык формаларында туруктуу мүнөзгө ээ. Жекече грамматикалык маанилер сөздөрдүн ар түрдүү формада өзгөрүлүшү менен бирге өзгөрүлүп турат: к е л е р (келер чак), к е л г е н (өткөн чак), к е л и п ж а т а т (учур чак), с т у д е н т м и н (I жак, жекелик сан), с т у - д е н т с и н (II жак, жекелик сан).

Бир сөздөр жалпы категориялык мааниден бирөө, жеке грамматикалык мааниден бир нечеси да болот. Мисалы, китепче сөзүндө 1) заттык, 2) атооч жөндөмөлүк, 3) кичине көлөмдүк маанилер бар. Булардын биринчиси — жалпы категориялык, калгандары — жеке грамматикалык маанилер.

Грамматикалык маанилердин жалпысынан бир топко (категорияга) бириккен, бирок өз ич ара формасы жана мааниси боюнча айырмаланган, белгилүү даражада карама-каршы коюлган мүчөлөрү (элементтери) **граммема** деп аталат. Маселен, орус тилинде сан категориясы жекелик жана көптүк сан деп аталган эки граммемадан турат. Ар бир жөндөмө өз-өзүнчө граммема болот. Алар жалпысынан жөндөмөлөр категориясына биригет.

Грамматикалык бир катар маанилери бизди курчап турган айлана-чөйрөдөгү ар кандай нерселердин (көрүнүштөрдүн ж. б.) арасындагы карым-катышты, өзгөчөлүктөрдү билгизет. Ошондуктан аларды объективдүү маани деп атоого болот. Мисалы, аат атоочтун жекелик, же көптүк санда айтылышы заттардын бирөө же бир нече экендиги менен байланышат. Жөндөмөлөрдүн мааниси заттардын арасындагы мамилени (к о л х о з д у н м а л ы, к и ш и н и н и з и), же зат менен кыймыл-аракеттин карым-катышын (э ш и к т и ж а а п, ү й д ө н ч ы к т ы) билгизет. Этиштин чактары кыймыл-аракеттин, ал-абалдын сөз жүрүп жаткан учур менен ар түрдүүчө карым-катышта болушун туюндурат. Сын атоочтун даражалары белгинин өзгөчөлүктөрүнөн келип чыгат ж. б.

Кээ бир грамматикалык маанилер сүйлөөчүнүн чындыкка карата мамилесин, чындыктын кандайча кабыл алынышын, таа;ир этишин ж. б. билгизет. Бул өңдүү маанилерде **объективдүү, субъективдүү маанилер** деп атоого мүмкүн. Мисалы, модалдык маанилер, ыңгайдын, жак категориясынын маанилери, сүйлөмдөрдү актуалдуу мүчөлөштүрүүдөн келип чыккан маанилер (С е н к и т е п о к у — К и т е п т и с е н о к у — О к у к и т е п т и с е н ж. б.), сүйлөмдөрдүн айтылыш максатына, интонациялык өзгөчөлүгүнө байланыштуу маанилер да ушул типтеги маанилерге мисал болот.

Объективдүү дүйнөдөгү карым-катышты же сүйлөөчүнүн ага болгон мамилесин туюндура албаган, тек гана сүйлөмдөгү сөздөрдүн өз ара тутумдашуусуна ылайык пайда болгон маанилер да бар. Мына ушундай маанилерди формалдуу маани же нагыз тилдик маани деп атоого болот. Орус тилиндеги сын атоочтун род, сан, жөндөмөлөр боюнча өзгөрүшүндөгү маанилер мына ушул типке тиешелүү.

Грамматикалык маанилер, тактап айтканда, граммемалар речте өзгөрүүгө учурап, башка маанини билгизүү үчүн колдонулушу мүмкүн. Сөздөр өтмө мааниге ээ болгон сыяктуу, грамматикалык маанилердин — граммемалардын да өтмө мааниде колдонулуп калышын мына ушундан байкайбыз. Маселен, сан категориясы объективдүү маанини билгизгени менен кээде субъективдүү маанини да билгизет. Мындай учурда жекелик сандын граммемасынын ордуна бир эле нерсеге карата көптүк сандын граммемасы колдонулат (Бир эле адамга карата, ошондуктан, силер деген көптүк сандагы ат атооч пайдаланылат.). Муну менен көптүк маани туюндурулбастан, сыйлоо мааниси берилет. Демек, көптүк сандын граммемасы тике өтмө мааниге өтөт. Мындай учурлар башкалардан байкалышы да ыктымал.

Грамматикалык маанилер сөздөрдү өз ара тутумдаштыра алышына же ал сапатка ээ боло албастыгына карата экиге бөлүнөт: анын бири — **синтаксистик маани**, экинчиси — **атама (же синтаксистик эмес) маани**.

Сүйлөм ичиндеги сөздөрдүн синтаксистик жактан белгилүү бир формада туруу аркылуу гана башка сөздөр менен тутумдашуусун билгизген маани синтаксистик маани деп аталат. Буга жөндөмөлөр, жак, таандык мүчөлөр аркылуу туюндурулган маанилер мисал болот.

Сөздөрдүн өз ара тутумдашуусуна таасирин тийгизе албаган, сырткы дүйнө менен болгон карым-катышты гана чагылдырган маанилерди **атама (синтаксистик эмес) маани** дейбиз. Бул типке зат атоочтун — сан, этиштин — чак, сын атоочтун — даража жагынан болгон өзгөчөлүктөрүн туюндурган маанилер кирет.

Грамматикалык категория. **Грамматикалык категория** деген термин лингвистикалык бир катар эмгектерде төмөнкүдөй эки мааниде колдонулуп жүрөт: 1) тилдин грамматикалык түзүлүшүнө мүнөздүү болгон жалпы түшүнүктөр, мисалы, жөндөмө, сан, чак ж. б. жөнүндөгү түшүнүктөр, 2) бир өңчөй грамматикалык касиеттери боюнча өз ара бириккен сөздөрдүн эң чоң топтору, б. а. сөз түркүмдөрү.

Тил илимине арналган экинчи бир эмгектерде грамматикалык категория термини биринчи мааниде гана колдонулат. Экинчи мааниде «класс» деген термин пайдаланылат (мисалы, сөздөрдүн классы).

Ар бир тилдин грамматикалык категориясы грамматикалык маани менен грамматикалык форманын эң тыгыз байланышына, бир бүтүндүктүн түзүлүшүнө ылайык аныкталат, анткени грамматикалык категория дегенибиз жалпы эле лингвистикалык бирдиктердин же алардын айрым класстарынын атайын грамматикалык формалар аркылуу туюндурулган касиети болуп саналат. Мисалы, т о о л о р, ш а а р л а р деген сөздөрдө жөндөмөлүк, сандык маанилер бар. Алардын жөндөмөлүк мааниси ноль формасы (т о о л о р г о, т о о л о р д у, ш а а р л а р д ы н, ш а а р л а р г а сыяктуу формалардан өзүнө тиешелүү атайын мүчөсүнүн жоктугу) менен көптүк мааниси **-лар** мүчөсү аркылуу туюндурулган. Эгерде ал сөздөрдү т о о, ш а а р деп формаласак, анда сандык маани да өзгөрүлөт.

Жеке грамматикалык маанилер (граммемалар) өздөрүнчө жалпылыкты түзүп, ошондой эле экинчи бир сөз формаларына жана алардын маанилерине белгилүү даражада каршы коюлат. Ошол себептен ар кандай грамматикалык категория эң кеминде эки граммемадан түзүлөт. Буга сан категориясынын — ж е к е л и к жана к ө п т ү к; ырай (вид) категориясынын — б ү т к ө н жана б ү т п ө г ө н, орус тилиндеги залог категориясынын — д е й с т в и т е л ь н ы й жана с т р а д а т е л ь н ы й болуп бөлүнүшү далил. Кээ бир грамматикалык категория көп граммемалуу болот. Маселен, ж ө н д ө м ө, ж а к, ч а к, ы ң г а й ж. б. категориялар түрк, угрофин, авказ ж. б. тилдерде дал ушундай.

Тилдин грамматикалык түзүлүшү сөз, сөз айкашы жана сүйлөм аркылуу аныкталгандыктан, грамматикалык категориялар да мына ушул бирдиктерге байланыштуу каралат. Мына ошондо морфология — сөзгө, синтаксис — сөз айкашы менен сүйлөмгө тиешелүү грамматикалык категорияларды изилдейт. Демек, морфологиялык категорияга род, сан, жөндөмө, чак, ыңгай, залог ж. б. тиешелүү. Синтаксисттик категорияга сүйлөм мүчөлөрү сүйлөмдөрдүн типтери, сөз айкашы кирет.

Мына ошентип, грамматикалык категория белгилүү даражада бири-бирине карама-каршы коюлган, өз ич ара айырмаланган бир типтеги грамматикалык маанилерди жалпылаштырат. Мына ошондой маанилик жалпылыктар грамматикалык категориянын мазмунун түзөт. Алардын өз ич ара өзгөчөлүктөрү грамматикалык маанинин жекече көрүнүшү болуп саналат. Грамматикалык маанилерди туюндурган грамматикалык формалар белгилүү бир катарды, системаны (парадигманы) түзөт.

Грамматикалык категориялар милдетине карай эки топко бөлүнөт. Алардын бири — **сөз өзгөртүүчү категория**, экинчиси — **классификациялоочу категория** деп аталат.

Сөз өзгөртүүчү категория бир сөздүн ар түрдүү формаларын (сан, жөндөмө, чак, жак, ыңгай ж. б.) бири-биринен айырмалайт, ал сөздүн башка сөздөр менен синтаксистик байланышын жөнгө салат.

Классификациялоочу категория сөздүн грамматикалык белгиси катары анын мазмунунда берилген. Ошондуктан сөздөр ушул өзгөчөлүктөрүнө карай топ-топко бөлүнөт (мисалы, зат атоочтун род категориясы, этиштин ырай категориясы).

Грамматикалык категориянын табияты менен тереңирээк таанышуу үчүн көбүрөөк белгилүү болгон кээ бир грамматикалык категорияларга токтололук.

1. Род категориясы. Бир катар тилдерде сөздөр грамматикалык жактан бул же тигил родго тиешелүү болот же башка сөздөр менен байланышына карай ушул өзгөчөлүк боюнча өзгөрүлүп турат.

Мисалы, орус тилинде *м у ж ч и н а, с ы н, п р е д м е т* деген сыяктуу толуп жаткан сөздөр — мужской родго, *ж е н щ и н а, д е в о ч к а, р е к а* — женский родго, *д и т я, м о р е, с т р е м л е н и е*, *о к н о* — средний родго тиешелүү.

Орус тилинде род категориясы кеңири өөрчүгөн. Бул категория зат атоочтон, сын атоочтон, иреттик сан атоочтон, өткөн чак формасындагы этиштерден ж. б. байкалат. Бирок булардын род категориясын туюндурушунан кээ бир өзгөчөлүк сезилет. Маселен, род категориясы зат атоочтун предметтик маанисин туюндуруучу каражаттардан болуп саналат. Ошондуктан сан атоочтордун басымдуу көпчүлүгү сүйлөм тизмегинде турбастан, жекече айтылса да, белгилүү бир родду билгизет. Демек, зат атоочтук род категориясына ээ болушу башка сөздөргө багыныңкы мүнөздө эмес. Мына ушунун өзү зат атоочтордун род категориясы боюнча өзгөрүлбөстүгүн көрсөтөт.

Ал эми сын атоочтун, иреттик сан атоочтун, өткөн чак этиштеринин ж. б. род категориясы боюнча өзгөрүшү сүйлөмдүн составында гана болот, анткени булар род категориясы аркылуу өзгөрүлүү менен башка сөздөрдү ээрчийт: *н о в ы й д о м, н о в а я к в а р т и р а, н о в о е п л а т ь е*.

Дүйнөдө роддук категорияга ээ болбогон же орус тилиндеги сыяктуу род категориясы кеңири өнүкпөгөн тилдер да бар. Буга фин, грузин, түрк тилдери ж. б. далил. Бул тилдерде род категориясы атайын грамматикалык белгилер аркылуу берилбейт.

Роддук категорияга ээ болгон тилдерде роддук өзгөчөлүктөр ар түрдүү жолдор менен түшүндүрүлүшү ыктымал. Алардын кээ бирлери төмөнкүлөр:

1. Атайын көрсөткүчтөр аркылуу берилет: *г о с т ь — г о с т ь я, у ч и т е л ь — у ч и т е л ь н и ц а, с т у д е н т — с т у д е н т к а, с т а р и к — с т а р у х а, п о э т — п о э т е с с а, с у п р у г — с у п р у г а* ж. б. Мындай учурлар түрк тилдеринде орус тилинин таасири менен кийинки кездерде орун ала баштады. Бул фамилиядан, кандайдыр бир уюмдун мүчөсү экендигин билгизген сөздөрдөн ж. б. байкалат: *к о м с о м о л — к о м с о м о л к а, с т у д е н т — с т у д е н т к а, О р о з о в — О р о з о в а* ж. б.

2. Ар түрдүү сөздөр аркылуу (гетеронимиялыкжол менен): *о т е ц — м а т ь, м у ж — ж е н а, б р а т — с е с т р а, б ы к — к о р о в а*, нем. *Vater — Mutter*.

2. Сан категориясы — заттардын, кыймыл-аракеттин ж. б. жалгыз же андан көп экендигин туюндуруу үчүн кызмат кылат. Көпчүлүк тилдерде ал жекелик жана көптүк сан деген эки граммемадан турат. Кээ бир тилдерде сан категориясы мындан көпкө да бөлүнөт. Мисалы, байыркы грек, араб ж. б. тилдерде жекелик, экилик жана көптүк сан болуп үч граммемага бөлүнгөн. Жекелик сан бир текке, бир класска кирүүчү нерселердин ичинен кандайдыр бирөөнү туюндурат (*с т о л, г р а ж д а н и н*). Көптүк сандын жардамы менен бир өңчөй нерселердин сан жагынан так

белгиленбеген көптүгү (с т о л ы, г р а ж д а н е).

Сандык идеяны туюндуруу мүмкүнчүлүгүнө дүйнөдөгү бардык элдер ээ. Бирок аны туюндуруунун жолдору ар бир тилдин өзгөчөлүгү менен байланышкан.

Кээ бир тилдерди салыштырып көрөлүк.

Орус тилинде зат атоочтун баары эле, жогоруда көрсөтүлгөн сыяктуу, жекелик же көптүк санда атайын формалар аркылуу өзгөрө бербейт.

У ч и т е л ь с т в о, к р е с ь т ь я н с т в о, с т у д е н т ч е с т в о сыяктуу сөздөр форма жагынан жекелик санга туура келет, бирок маани жактан бир гана затты, бир гана нерсени көрсөтпөстөн, алардын бирдигин көрсөтөт. Мунун тескерисинче, о ч к и, б р ю к и, ш а х м а т ы, н о ж н и ц ы, ш и п ц ы, с а н и сыяктуу эки же андан көп бирдей составдык бөлүктөн турган нерселерди көрсөтүүчү сөздөр форма жагынан көптүк гана санда турат. Кыргыз тилинде дайыма көптүк, санда колдонулуучу сөздөр жок.

Сандык маанини берүү бир эле тилдин түрдүү доордогу абалына байланыштуу түрдүүчө болушу да мүмкүн. Мисалы, байыркы орус тилинде экилик сан болгон, бирок, ал азыр жоюлуп көптүк санга кошулуп кеткен.

Сан категориясына ээ эмес тилдер да бар. Мисалы, **кытай-тибет, Вьетнам, япон тилдери.**

3. Жөндөмө категориясы. Көпчүлүк тилдерде атооч сөздөрдүн сүйлөм тизмегиндеги башка сөздөр менен болгон мамилеси, өз ара тутумдашуусу жөндөмөлөр аркылуу ишке ашырылат. Ошондуктан көпчүлүк изилдөөчүлөр жөндөмөнү атооч сөздөрдүн формасы катарында карашат.

Жөндөмөлөрдү атооч сөздөрдүн формасы катары кароо менен ар бир тилдин өзгөчөлүгүн эске алуу зарыл.

Көпчүлүк роман тилдерде ат атооч гана жөндөлүп, зат атооч менен сын атооч жөндөлбөйт. Түрк тилдеринде зат атооч менен заттык мааниде колдонулуучу сөздөр жөндөлсө, сын атооч менен сан атооч нагыз өз маанисинде турганда жөндөлбөйт, заттык мааниге ээ болсо гана жөндөлөт.

Жөндөмөлөр аркылуу өзгөрүлбөгөн атоочтордун башка сөздөр менен болгон байланышы, өз ара мамилеси кызматчы сөздөр (предлог, жандооч же грамматикалык башка каражаттар) аркылуу ишке ашырылат. Ар түрдүү тилдерде жөндөмөлөрдүн саны да бирдей эмес. Мисалы, англис тилинде эки жөндөмө бар. Анын биринин атайын көрсөткүчү жок, экинчисиники — S. Бул тилде жөндөмөлөргө караганда предлогдор басымдуу колдонулуп, сөздөр көбүнчө өзгөрүүсүз сакталат. Орус жана кыргыз тилинде жөндөмөлөрдүн саны бирдей болгону менен алардын арасында олуттуу айырма бар. Орус тилиндеги творительный, предложный падеждер кыргыз тилинде жок. Анын тескерисинче, кыргыз тилиндеги жатыш, чыгыш жөндөмөлөрү орус тилинде жок. Орус тилинде п а л ь т о, к и н о, к у п е, а т е л ь е деген сыяктуу сөздөр (көбүнчө башка тилден оошкон) жөндөмөлөр менен өзгөрбөсө, кыргыз тилинде кадимкидей жөндөлөт.

4. Ыңгай категориясы кыймыл-аракеттин, ал-абалдын сүйлөөчү тарабынан белгиленген чындыкка карата катышын, мамилесин көрсөтөт, бирок бул өзгөчөлүккө карап ыңгай категориясын нагыз субъективдүү категория деп эсептөөгө болбойт. Чынында ыңгай категориясы адамдардын аң-сезимине көз каранды болбой жашаган катышты сүйлөөчүнүн пикирине ылайыктуу берет. Бул болсо ыңгай категориясынын негизине субъективдүү катыш алынарын көрсөтөт.

Ыңгай категориясынын өз ара бөлүнүшү ар бир тилде ар башкача. Мисалы, орус тилинде үч түрү бар: *изъявительное наклонение*, *повелительное наклонение*, *сослагательное (условное) наклонение*. Ал эми түрк тилдеринде андан көп: *буйрук ыңгай*, *баянчы ыңгай*, *шарттуу ыңгай*, *каалоо ыңгай*, *тилек ыңгай* ж.б.

5. **Чак категориясы** кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурга карата мамилесин көрсөтөт. Грамматикада кыймыл-аракеттин, ал-абалдын болуп жаткан мезгилин аныктоо үчүн сүйлөп жаткан момент эсепке алынат. Мына ошого ылайык чак категориясы жалпысынан өткөн чак, учур чак, келер чак болуп үчкө бөлүнөт. Бирок булардын өз ичинен бөлүнүшү ар түрдүү тилдерде ар түрдүүчө боло берет.

Жогоруда аталгандардан тышкары төмөнкүдөй грамматикалык категориялар да бар: жак категориясы, таандык категориясы, белгилүүлүк, белгисиздик категориясы ж. б.

Морфема. Сөздөрдүн материалдык жактан бир же бир нече бөлүктөргө бөлүнүшү же бөлүнбөй калышы тилдин ар түрдүү баскычтарында ар түрдүү максатта, ар башка планда жүргүзүлөт. Синтаксисте сөздөр өз ичинен майда бөлүктөргө ажыратылбайт. Ал эми фонетика менен морфологияда сөздөрдүн эң кичине бөлүктөргө бөлүнүшү толук мүмкүн. Бирок алардын табияты бири-биринен айырмаланып турат. Тыбыш (фонема), морфема деген түшүнүктөр жана терминдер ошол өзгөчөлүктөргө байланыштуу.

Морфема жөнүндөгү түшүнүк жана ушул терминдин өзү да орус элинин көрүнүктүү тилчилеринин бири И. А. Бодуэн де Куртенэ тарабынан сунуш кылынган. Бул окумуштуу сүйлөмдөрдүн маанилүү сөздөргө, сөздөрдүн морфологиялык муундарга же морфемаларга, морфемалардын фонемаларына бөлүнөрүн белгилеген. Мына ушул пикирлерден морфеманын төмөнкүдөй белгилерин байкоого болот:

1) Морфема — сөздүн бөлүгү. Ушул белги аркылуу морфема (бир нече морфемадан турган) сөздөн айырмаланат. Мисалы, билимди элден изде, алтынды жерден изде деген макалда алты сөз бар. Мындан билимди үч морфемадан (бил-им-ди), калгандарынын ар бири эки морфемадан (эл-ден, из-де, алтын-ды, жерден) түзүлгөн. Морфема сөзгө дал келип калышы да мүмкүн. Бул учурда андай сөз өз ичинен маанилүү бөлүктөргө бөлүнбөйт: **пальто, стол** ж. б.

2) Морфема — сөздүн ар кандай бөлүгү эмес, өзүнчө мааниси жана өзүнчө формасы бар бөлүгү. Мына ушул белги аркылуу ал фонемадан айырмаланат, анткени фонема өзүнчө мазмунга ээ эмес. Демек, морфема — кош пландуу, фонема — бир пландуу бирдик. Мисалы, китептерди деген сөздө 10 фонема (к, и, т, е, и, т, е, р, д, и), үч морфема (китеп — заттын атын билгизген бөлүк, -тер көптүк маанисин билгизген бөлүк, дитике объектини билгизген бөлүк) бар.

3) Морфема — сөздүн морфологиялык түзүлүшүндөгү эң кичине (өзүнчө мааниси жана формасы бар бөлүккө дагы бөлүштүрүүгө мүмкүн болбогон) бөлүк. Ушул белги морфеманы туунду негизден, кээде жасалышына карай бөлүнүштөн өзгөчөлөп турат. Мисалы, дыйканчылык деген сөздө морфологиялык жактан дыйкан-чылык деген 3 морфема, жасалышы жактан дыйкан-чылык деген эки бөлүк бар. Бул сөздүн туунду негизи – дыйканчылык.

Эскертүү. Тил илиминин тарыхында туунду негизги да морфема катары эсептеген пикирлер болгон. Бирок аны кубаттоого болбойт, себеби туунду негиз эң кеминде эки морфемадан түзүлөт. Морфема ушул белги аркылуу фонемадан да айырмаланат; морфологиялык фонема — фонологиялык эң кичине бирдик. Мына ошондуктан морфеманын тыбыштык түзүлүшү жактан төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрдүн бирине дал келе берет:

1) бир тыбышка: ыр – да - т, кел – е - м, оо - да р, а - ны;

2) бир нече тыбышка: иш - те, жаз - дыр, ырыс - туулук;

3) бир муунга: ал - ба, жет - кир, көл - чүк, кес - кич;

4) бир нече муунга: таалай - луу, кызмат - чы, дый - кан - чы - лык.

Жогорку фактылардан кээ бир морфемалардын муунга дал келбей калгандыгын

да байкайбыз: ыр-да-т сөзүндөгү -т, кел-е-м сөзүндөгү -е, -м; ы р ы с т у у л у к, т а а л а й - л у у, к ы з м а т - ч ы сөздөрүндөгү алгачкы морфемалар.

Морфеманын мааниси жана формасы ар түрдүү карым-катышта болгондуктан, аларды тактап изилдөө максатында тил илиминде дагы эки термин келип чыкты. Анын бири — **морф** же **морфа** (америкалык тилчи Ч. Хоккет тарабынан сунуш кылынган), экинчиси — **сема** (чех тилчиси В. Скаличка тарабынан сунуш этилген).

Морфеманын конкреттүү фонетикалык варианты морф же морфа деп аталат. Мисалы, орус тилиндеги раз-префиксинин [рлз], [рлс], [р'ыз], [р'ьс], [роз], [раз] жана [рас] деген морфалары бар: р а з б е г, р а с х о д, р а з б и в а т ь, р а с п и с а - н и е, р о з ы с к, р о с п и с ь, р а з в и т о с т ь, р а з у м, р а с п р я (В. И. Кодухов). Кыргыз тилинде илик жөндөмө төмөнкүдөй морфаларга ээ: **-нын, -нин, -нун, -нүн, -дын, -дин, -дун, -дүн, -тын, -тин, -тун, -түн, -(д)ын, -(д)ин, -(д)ун, -(д)үн.**

Морфеманын эн, кичине семантикалык бирдиги сема деп аталат. Мисалы, супруга сөзүндөгү **-а** 1) женский родду, 2) атооч жөндөмөнү, 3) жекелик санды билгизет. Демек, ал үч семага ээ. Иштеймин сөзүндөгү **-мин** 1) 1-жакты, 2) жекелик санды туюндурат. Демек, бул мүчөнүн эки семасы бар.

Демек, морфема морфалар менен семаларды бир бүтүндүккө бириктирүүчү касиетке ээ.

Морфемалардын өз ара карым-катышына карай бөлүнүшү (түрлөрү). Морфемалардын өз ара карым-катышы алардын семалары менен морфаларынын өз ара мамилесине ылайык аныкталат. Мына ошондо алардын төмөнкүдөй түрлөрү белгиленет.

1. **Омоним морфемалар**, б. а. морфалары бирдей, бирок семалары өз ара байланышта болбогон морфемалар: а т к а (жылкыга) — а т к а н (мылтыкты), б и й л е т (мамиле категориясынын мүчөсү) — к е л е т (жак мүчө).

2. **Синоним морфемалар**, б. а. семалары бирдей, окшош, бирок морфалары ар башка морфемалар: б и л г и з - б и л д и р, к ө й н ө к ч ө н - к ө й н ө к т ү ү.

3. **Антоним морфемалар**, б. а. семалары өз ара карама-каршы келген морфемалар: а к ы л д у у - а к ы л с ы з.

Морфемалардын классификациясы. Морфемалар милдети (функциясы), өз алдынча колдонулушу, сөздүн тутумундагы орду, көп сөздүн же бирин-экин, тактап айтканда, жалгыз сөздүн составынан кезигиши бирдей эмес. Ушул өзгөчөлүктөргө ылайык алар бир нече топко ажырайт.

Морфемалар функциясына карай эки топко бөлүнөт. Алардын бири — **уңгу**, экинчиси — **мүчө** деп аталат.

Уңгу жана анын мүнөздүү белгилери. Уңгу — сөздүн морфологиялык түзүлүшүндөгү негизги морфема. Ал сөздүн маани жактан өзөгүн түзөт. Ансыз бир да сөздүн болушу мүмкүн эмес: **келди, барат, жазды, өткөр, жетет, түндө, ээрге ж. б.**

Уңгу — бир нече сөздүн (сөз формасынын), кээде бир эле сөздүн составынан кезигүүчү морфема.

Бир нече сөздүн тутумунан орун алган уңгулар сан жагынан көп. Мунун өзү тилге үнөмдүү мүнөз берүүчү мүмкүнчүлүктөрдүн бири. Бул аркылуу бир эле уңгудан бир сөздүн ар түрдүү формалары (б а с, б а с т ы, б а с а т, б а с к а н) же ар башка сөздөр (б а с ы к, б а с м а, б а с к ы ч, б а с т ы р ы к; х о д, х о д и т ь, у х о д и т ь, приход) жасалат.

Ушул өзгөчөлүктү эске алсак, **уңгу** дегенибиз — тыбыштык түзүлүшү, лексикалык мааниси боюнча жалпылыгы бар сөздөрдүн (сөз формаларынын) андан ары дагы мүчөлөштүрүүгө болбой турган, дээрлик өзгөрбөс, орток бөлүгү. Мындай бөлүк ар бир тилдин өзгөчөлүгүнө ылайык сөз формаларынын баш жагынан,

ортосунан, аягынан орун алат.

Бул типтеги уңгуларды табуу үчүн а) тыбыштык түзүлүшү, лексикалык мааниси жагынан жалпылыкты түзгөн жогорку сыяктуу сөз формаларын өз ара салыштыруу, б) алардын составындагы кошумча бөлүктөрдү (мүчөлөрдү) алып таштоо, в) андан ары дагы мүчөлөштүрүүгө мүмкүн болбогон эң кичине орток бөлүктү табуу, анан ошону уңгу деп эсептөө керек. Бул үчүн төмөнкү мисалдарды байкаңыздар:

Үйдөгүлөрдүн	ишмерлердин	жумушчуларга
үйдөгүлөр	ишмерлер	жумушчулар
үйлөрдөгү	ишмер	жумушчу
үйлөрдө	иш (уңгу)	жумуш (уңгу)
үй (уңгу)		

Уңгуга берилген жогоркудай аныктама жана уңгуну табуунун жогоркудай ыкмасы орус тилиндеги малина, буженина тибиндеги сөздөрдүн тутумундагы уңгуга толугу менен туура келе бербейт, анткени мындагы уңгулар: **мал-, бужен-** бир нече сөздүн составынан кезикпейт. Ошондуктан алар **«сейрекчил уңгу» (унифема)** деп аталат. Мындай уңгуларды табуу үчүн уңгулаш сөздөрдү, сөз формаларын табууга аракеттенүүдөн эч натыйжа чыкпайт. Бул учурда көңүлдүн борбору көмөкчү морфемаларга (мүчөлөргө) бурулат.

Эгерде көмөкчү морфемалардын мааниси жана формасы ушул калыбындагы сыяктуу болуп (же анча-мынча өзгөрүүлөр менен) башка сөз формаларынын тутумунан да билинип турса, анда башкы уңгусу айрым гана сөздүн тутумунан кезиккен бул өңдүү каражаттарды да морфологиялык жактан мүчөлөштүрүү керек: малина(с а л: р я б и н а, к о н и н а). Мунун өзү морфологиялык талдоо болот. Бирок ал жасалышы жагынан талдоо болуп саналбайт.

Уңгу — тыбыштык жактан бир кыйла туруктуу бөлүк. Ал башка сөздөрдүн, морфемалардын таасири менен бир нече фонетикалык вариантта өзгөрүлө бербейт. Мындай өзгөчөлүк, айрыкча, түрк тилдерине мүнөздүү. Муну менен уңгунун, аз да болсо өзгөрүүгө учурашы мүмкүн экендиги жокко чыкпайт. Ал эми орус тилинде уңгулар сөздөгү башка морфемалардын таасири менен фонетикалык өзгөрүүгө же тарыхый алмашууларга учурай алат. Х о д деген уңгу д о х о д ы, д о х о д, в ы х о д, х о д и т, х о д и т ь сыяктуу сөздөрдө тыбыштык жактан өзгөрүп айтылат. К н и г а, к н и ж н ы й, б р а т ь, б е р у деген сөздөрдө уңгулар **книг** — (книж; бр-) бер- түрүндөгү варианттарга ээ болот. Демек, уңгулардын фонетикалык жактан туруктуулугу дүйнөдөгү бардык тилдерде эле бирдей эмес.

Татаал сөздөрдө бир нече уңгу болот.

Уңгу тыбыштык түзүлүшү жактан көмөкчү морфемага караганда адатта узунураак келет. Мисалы, кыргыз тилинде бир гана үнсүздөн турган уңгу жок, бирок мүчөлөр бар.

Уңгулардын бир кыйласы өз алдынча сөз катары колдонулууга жөндөмдүү болгондуктан, алардын толук тизмесин берүү өтө эле кыйын. Бирок бардык эле уңгулар өз алдынча колдонуш касиетине ээ болгондуктан, уңгунун санына караганда сөздүн саны кыйла көп. Ошондуктан текстте сөзгө салыштырганда уңгу көп кайталанып колдонулат.

Уңгулардын структуралык классификациясы. Уңгулар речте кошумча морфеманын (мүчөнүн) жардамысыз, өз алдынча колдонула алабы (сөзгө материалдык жактан дал келе алабы) же кошумча морфеманын (мүчөнүн) жардамысыз, өз алдынча колдонулабы? деген суроого ылайык өз ич ара эки топко бөлүнөт: 1) **эркин уңгу**, 2) **байланышма уңгу**.

Кошумча морфеманын жардамысыз эле, өз алдынча сөз катары колдонулууга жарамдуу уңгу эркин уңгу деп аталат. Мындай уңгулар мүчө уланган түрдө да,

уланбаган түрдө да кезиге берет: к е л (к е л д и, к е л б е), көл (к ө л д ү н, к ө л д ө), т у р (т у р г а н, т у р ч у), о н, алты, тез, кагаз (кагазга): стол (сто - л о в а я), кино.

Бул типтеги тил каражаттары, бир жагынан, уңгу, экинчи жагынан өз алдынча сөз катары колдонула алгандыктан, **уңгу сөз** деп да аталат.

Речте жеке, өз алдынча колдонулбастан, мүнөздүү түрдө кошумча морфеманын жалганып турушу аркылуу гана колдонулган уңгулар да бар. Мындай уңгуларды **байланышма уңгу** деп аташат. Ага төмөнкү сөздөрдүн составындагы уңгулар далил болот: ж о й ч у, ж о й л о; ч о л о к, ч о л т о й, ч о л т о ñ, ч о л т о к; т ү т ө, т ү т ү н; к у т у л, к у т к а р, к у т к а з; ү й р ө н, ү й - р ө т; ж ө т ө л, ж ө т к ү р; к ы з а р, к ы з а л а ñ д а, к ы з а к т а, к ы з г ы л т ы м, к ы з г ы л т ж. б.

Орус тилиндеги байланышма уңгу **-ул** – төмөнкүлөрдөн кезигет: у л и ц а, п е р е у л о к, у л и ч н ы й.

Бардык тилдерде эле эркин уңгу менен байланышма уңгунун басымдуулугу бирдей эмес. Мисалы, флективдик тилдерде — байланышма уңгу, түрк тилдеринде эркин уңгу басымдуулук кылат.

Мүчө жана анын мүнөздүү белгилери. Мүчө жеке, өз алдынча туруп кандайдыр бир лексикалык маанини билгизе албайт. Ошол себептүү **-ең, -ся, -ик, -а, -у** сыяктуу ар кандай мүчөлөр жекече колдонулбайт.

Мүчөлөр уңгуга жалгануу аркылуу олуттуу мааниге ээ болот: уңгудан жаңы (башка) сөз жасап чыгарууга, сөздүк составды байытууга, сүйлөм ичиндеги сөздөрдү өз ара байланыштырууга, тилге ырааттуу, маанилүү мүнөз берүүгө, уңгу аркылуу берилген жалпы түшүнүктү конкреттештирүүгө катышат.

Фактыларды келтирелик. Көпчүлүк түрк тилинде **-чы** мүчөсү бар (бир нече вариантта). Бул мүчөнү кабыл алган сөздөр кесипти билгизет: б а ш ч ы, к а т ч ы, ы р ч ы, ж а т а к ч ы, ө т ү к ч ү, л е н и н ч и. Ушундай эле жалпы мааниге **-ең** суффиксинин жардамы менен орус тилиндеги төмөнкү сөздөр да жетишкен п е е ц, б о р е ц ж. б.

Кимдир бирөө бизге «Коммунизм эң улуу имарат совет эл — жумушчу тап, дыйкан, интеллигенция кайрат эмгек менен кур» десе, мында толугураак эч нерсе түшүнө албайбыз, себеби бул сөздөр грамматикалык жактан өз ара байланышкан эмес, тиешелүү мүчөлөр негизги морфемага жалганган эмес. Эгер аларды жалгасак, төмөнкүдөй пикир толугу менен жеткиликтүү болот: «Коммунизмдин эң улуу имараты совет элинин — жумушчу табынын, дыйкандарынын, интеллигенциянын кайраттуу эмгеги менен курулат». Демек, бул учурда мүчөлөр айтылуучу ойду өз ара тутумдаштыруучу, тилге ырааттуу мүнөз берүүчү ролду ойноп жатат.

Мүчөлөрдүн жардамы аркылуу уңгунун маанисинин тактала тургандыгына мындай бир мисал келтирелик. Орус тилиндеги п и с ь м о, п и с а т ь, п и с а н и е деген сыяктуу бир катар сөздөрдө **пис** — уңгусу бар. Бул уңгу жеке өзүнчө туруп такталган маанини түшүндүрө албайт. Жогорку сөздөргө орток болгон гана өтө жалпылыкты туюндурат. Бирок ага мүчөлөр жалганса, сөздүн лексикалык мааниси даана билинет.

Ошентип, жеке, өз алдынча колдонулбаган, уңгуга уланып, анын маанисин тактаган, өзгөрткөн, башка сөздөр менен тутумдашуусун жөнгө салган же маанисин экинчи бир мааниге өткөргөн морфема — **мүчө** деп аталат.

Бир катар тилдерде мүчөлөр уңгунун тыбыштык түзүлүшүнө ылайыкташып колдонулат, бир нече вариантка ээ болот. Мындай тилдердин катарына, мисалы, **түрк** тилдери кирет: ш а а р - л а р, к и ш и - л е р, т ө ө - л ө р, т о о - л о р ж. б.

Мүчөлөрдүн функциясына карай бөлүнүшү. Сөздөргө жалганган мүчөлөрдүн бардыгы эле бирдей функцияда колдонулбайт. Бул өңдүү өзгөчөлүктөрүнө карап,

мүчөлөрдү өз ичинен үч топко бөлөбүз: 1) сөз өзгөртүүчү мүчө, 2) сөз жасоочу мүчө, 3) форма жасоочу мүчө.

Жалганган сөзүнүн лексикалык маанисин өзгөртпөстөн, грамматикалык маанисин, формасын гана өзгөрткөн мүчөлөрдү **сөз өзгөртүүчү мүчөлөр** дейбиз. Мындай мүчөлөрдүн катарына, мисалы жөндөмө, таандык жана жак категориясына тиешелүү мүчөлөр кирет.

Жалганган сөзүнүн лексикалык маанисин да, формасын да өзгөртүп, андан жаңы (башка) сөздөрдү жасоочу мүчөлөрдү **сөз жасоочу мүчөлөр** дейбиз.

Сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен сөз жасоочу мүчөлөрдүн айырмасы бир катар тилдерде төмөнкү өзгөчөлүктөр менен да аныкталышы мүмкүн: а) грамматикалык бирдей касиеттеги сөздөргө жалганышы жагынан, б) сөз ичиндеги алган орду жагынан. Бул пикирди ачыгыраак түшүнүү үчүн түрк тилдериндеги сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен сөз жасоочу мүчөлөрдү салыштырып көрөлүк.

Түрк тилдериндеги ар кандай зат атоочтор (заттык маанидеги башка сөздөр, тыбышта да) жөндөмөлөр аркылуу толугу менен жөндөлөт. Ал эми чак категориясы этиш сөздөр үчүн мүнөздүү.

Демек, ар бир сөз түркүмүнө тиешелүү болгон сөз өзгөртүүчү мүчөлөр ошол түркүмдөгү сөздөргө жалгануу мүмкүнчүлүгү жактан чектелүүгө дээрлик учурабаса, сөз жасоочу мүчөлөр ошол түркүмдөгү сөздөрдүн баарына эле жалгана бербейт, алардын лексикалык-семантикалык өзгөчөлүгүнө ылайык жалганат. Ошондуктан сөз жасоочу мүчөлөрдүн саны сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдүн санына караганда көптүк кылат.

Сөз жасоочу мүчө менен сөз өзгөртүүчү мүчөнүн алган орду да айырмаланып, адатта сөз жасоочу мүчө мурда, сөз өзгөртүүчү мүчө андан кийин келет: и ш+ м е р+г е, а к+т а+д ы, б а ш+к а р+д ы.

Мүчөлөрдүн өз ичинен алган ордунун мындайча өзгөчөлөнүшү төмөнкү шарт менен түшүндүрүлөт. Биз адегенде айта турган сөзүбүздүн маанисин тактайбыз да, андан кийин ал сөздү башка сөздөр менен грамматикалык жактан байланыштырабыз. Бул үчүн сөз жасоочу мүчөнүн мурда колдонулушу, ал сөздүн лексикалык маанисинин өзгөртүлүшү, андан кийин сөз өзгөртүүчү мүчө аркылуу анын башка сөздөр менен байланыштырылышы талап кылынат.

Сөз өзгөртүүчү мүчөлөр сөз жасоочу мүчөлөрдүн жогоркудай өзгөчөлүгү башка сөздөрдүн жасалып чыгышына карата алардын шарт түзүшүн айырмалап жиберген. Адатта, сөз жасоочу мүчөлөр уланып турган сөздөн экинчи бир сөздү жасап чыгарууга мүмкүн болсо, сөз өзгөртүүчү мүчө уланып турган сөздөн мүмкүн болбой калган.

Сөз өзгөртүүчү жана сөз жасоочу мүчөлөрдүн бир тилден экинчи тилге кабыл алынышы да бирдей эмес. Адатта, сөз өзгөртүүчү мүчөлөр бир тилден экинчи тилге дээрлик кабыл алынбаса, сөз жасоочу мүчөлөр кабыл алынып да кетет. Мындай өзгөчөлүк көбүнчө төмөнкү шарт менен түшүндүрүлөт.

Дүйнөдөгү көп түрдүү нерселердин, көрүнүштөрдүн өз ара мамилесин ар бир эле эл адегенде байкай башташат. Аларды өз тилинин ички каражаттары аркылуу туюндурушат. Мунун натыйжасында башка бир тилдин сөз өзгөртүүчү мүчөлөрүн нагыз өз маанисинде кабыл алууга муктаж болбой калышат.

Сөз жасоочу мүчөлөр заттарда, көрүнүштөрдө, кыймыл-аракетте болгон ар кандай өзгөчөлүктү туюндуруу үчүн кызмат кылат да, жалганган сөзүнүн лексикалык маанилери менен ажырагыс түрдө байланышат, ошол маанилердин берилиши үчүн зор роль ойнойт. Ошондуктан алар бир тилден экинчи тилге ошол сөздөр менен кошо кирет, айрым учурларда кабыл алынып да кетет.

Түпкү чыгышы жагынан башка тилге тиешелүү болгон мүчөлөр аз сандагы сөздөрдүн составында туруу аркылуу экинчи тилге кирсе, бирок экинчи тилдин

сөздөрүнө жалганбаса, андай мүчөлөр кабыл алынган мүчө деп эсептелбейт. Алар кийинки тилдегилер үчүн мүчө катары сезилбестен, морфемаларга бөлүүгө мүмкүн болбогон сөздүн белгилүү бир тыбыштары катары сезилет.

Эгерде башка тилдеги мүчөлөр кийинки тилдеги сөздөргө да жалгануу касиетине ээ болсо, кабыл алынган катары эсептелет. Мисалы, орус тилинде төмөнкүдөй мүчөлөр ошондой сапатка ээ: **-ист** (значкист, баянист, связист); **-изм** (ленинизм, социализм, туризм); **-тор; -итор** директор, агитатор, экспедитор) ж. б.

Сөз жасоочу мүчөлөр эки топко бөлүнөт: **лексикалык функциядагы сөз жасоочу мүчөлөр, лексикалык-грамматикалык Функциядагы сөз жасоочу мүчөлөр.**

Жалганган сөзүнүн лексикалык маанисин, формасын өзгөрткөн, бирок сөз түркүмүнө болгон катышын өзгөртө албаган мүчөлөр лексикалык функциядагы сөз жасоочу мүчөлөр болот, алар кайсы сөз түркүмүнүн чегинде колдонулгандыгына байланыштуу зат атоочтон зат атоочту жасоочу мүчөлөр, сын атоочтон сын атоочту жасоочу мүчөлөр деген сыяктуу бир нече топко бөлүнүшү толук мүмкүн.

Жалганган сөздөрүнүн лексикалык маанисин, формасын жана сөз түркүмүнө болгон катышын да өзгөрткөн мүчөлөрдү **лексикалык-грамматикалык функциядагы мүчөлөр** дейбиз. Мындай мүчөлөр да зат атоочтон этишти жасоочу мүчөлөр, этиштен зат атоочу атоочту жасоочу мүчөлөр, зат атоочтон сын атоочту жасоочу мүчөлөр ж. б. болуп бир нече топко бөлүнөт.

Бир катар мүчөлөр лексикалык функцияда жана лексикалык-грамматикалык функцияда да колдонулары байкалат. Буга мисал катары -ла мүчөсүн келтирүү мүмкүн.

Бул мүчөнүн жардамы менен мисалы, зат атоочтон, сын атоочтон, тактоочтон, сырдык сөздөн ж. б. этиш жасалат.

Мүчөлөрдүн сөз ичиндеги ордуна карай бөлүнүшү. Мүчөлөр сөз ичинен алган ордуна карай жалпысынан үч топко бөлүнөт: 1) **суффикстер**, 2) **префикстер** жана 3) **инфикстер**.

Суффикстер уңгудан кийин колдонулат. Айрым окумуштуулар (мисалы, Бордуэн де Куртенэ) ушул өзгөчөлүккө ылайык аны **постфикс** (лат. postfixum — кийин жалганган, артынан жалганган) деп атаган. Суффикске орустилиндеги төмөнкү фактыларды келтирүүгө болот: **-ик** (старик), **-щик** (угольщик), **-ец** (комсомолец), **-ист** (марксист) ж. б.

Префикстер (лат. praefixum — алдынан жалганган) уңгудан мурда келет. Бир катар эмгектерде анын ордуна приставка терминин колдонулуп жүрөт. Орус тилинде, мисалы, төмөнкүдөй префикстер бар: **без-** (без душе), **не-** (неслух), **со-** (соучастник), **най-** (найлучший), **не-** (несмелый) ж. б.

Суффикстер жалганган сөздөрүнүн бир катарынын сөз түркүмүнө болгон катышын өзгөртүп, бир катарыныкын өзгөртпөй да калса, префикстер дээрлик өзгөртө албайт.

Инфикс (лат. infixus — арасына коюлган) уңгунун ичине келет. Мисалы, латын тилинде **visi** (победил) — **pinco** (побеждаю) болуп өзгөрүлүп, **«п»** инфикс катары эсептелет.

Ар бир тилдин грамматикалык түзүлүшүнө ылайык алардагы мүчөлөрдүн сөз ичинен алган орду да бирдей эмес. Ошондуктан префикс, суффикс жана инфикс деп өз ара бөлүнүшү бардык тилдер үчүн алгылыктуу боло бербейт. Мисалы, инфикс орус тили, түрк тилдери үчүн мүнөздүү эмес. Бирок орус тилинде татаал сөздөгү негиздердин ортосуна келип, аларды бир бүтүндүккө бириктирип турган **интерфикс** (лат. intefixus — арасына бекилген, коюлган) бар. Аны **байланыштыргыч үндүү** деп да аташат: **ж и з н е р а д о с т н ы й, л е с о з а в о д.** Түрк тилдеринде бул жок.

Инфикс менен интерфиксти өз ара чаташтырууга болбойт, анткени инфикс бир бүтүн морфеманын арасына кыстарылса, интерфикс ар башка морфеманын ортосуна келет жана ал морфемаларды татаал сөзгө бириктирет.

Негиз жана формант (форматив). Негиз — сөздүн сөз өзгөртүүчү мүчөсүн (мүчөлөрүн) алып таштагандан кийинки, лексикалык жана жалпы грамматикалык маанисин билгизүүчү бөлүгү. Ал бир сөздүн ар түрдүү формаларын жана алар аркылуу туюндурулган жеке грамматикалык маанилерин өз ара бир борборго баш коштуруп турат. Сөз өзгөртүүчү мүчөлөр негиздин маанисине жеке грамматикалык маанилерди кошумчалайт.

Негизди туура табуу үчүн а) сөздү сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөртүү, б) анан ошолордун баарына орток, жалпы болгон бөлүктүү табуу керек. Мына ошо жалпы бөлүк негиз болуп саналат: н о в - ы й, н о в - о г о, н о в - о м у, н о в - о е, н о в - а я.

Негиз морфологиялык түзүлүшү жактан бир эле морфемага (уңгуга) же бир нече морфемага туура келе алат: р у к - а, ю н - ы й (бир морфемага туура келген негиз), б е р е з - о в (ы й), пол-ев (о й), в а г о н о - р е м о н т - н (ы й) (бир нече морфемага туура келген негиз).

Негиз тилдеги ар түрдүү каражаттарды бириктирүүнүн натыйжасында жасалган, жасалбагандыгына карай экиге бөлүнөт: 1) тубаса негиз, 2) туунду негиз.

Тилдин азыркы этабында уңгуга туура келген, ар түрдүү тил каражаттарын бир бүтүндүккө бириктирүү аркылуу жасалбаган негиз **тубаса негиз** деп аталат: кырг., каз. сөз, ө з, о. скот, сад, окн(о).

Тилдин азыркы этабында негизге сөз жасоочу башка каражаттарды бириктирүү аркылуу жасалган негиз **туунду негиз** болот: д о м + и к, с т о л + и к, з н а т + о к. Татаал сөз эки же андан көп негизден жасалат. Мисалы, п е р в-о-и с т о ч н и к сөзүнүн негиздер — п е р в-о-и с т о ч н и к (-о- интерфикс).

Туунду негиздин жасалышына уютку болгон негизди **түзүүчү негиз** дешет. Жогорку мисалдардагы д о м, с т о л, п е р в-, и с т о ч н и к — ошол сөздөрдүн түзүүчү негиздери.

Туунду негиз жана түзүүчү негиз өз ара эн, тыгыз байланышкан. Эгерде түзүүчү негизи болбосо, туунду негиздин пайда болушу мүмкүн эмес. Анын тескерисинче, туунду негиз үчүн уютку боло албаган негиз түзүүчү негиз болуп эсептелбейт. Демек, негиздердин туунду жана түзүүчү экендиги бири-бирине салыштырмалуу аныкталат.

Түзүүчү негиз катары тубаса негиз да пайдаланылышы мүмкүн. Мисалы, бил-т у **б а с а** негиз (башка негизден жасалып чыккан эмес), бирок билим, билгичнегиздери үчүн түзүүчү негиз, анткени кийинкилер ошол негизден (бил) сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен жасалган. Демек, б и л и м, б и л г и ч — т у у н д у негиздер. Бирок булар өз учурунда башка сөздөрдүн жасалышы үчүн түзүүчү негиз да боло алган: б и л и м негизинен — б и л и м д ү ү, б и л и м - с и з б и л и м п о з; б и л г и ч негизинен б и л г и ч т и к жасалган. Мына ушундан улам түзүү негизге салыштырганда туунду негиздин структурасы татаалдашып кеткен. Тил илиминдеги тике түзүүчү негиз жана кыйыр түзүүчү негиз деген түшүнүктөр жана терминдер ушуга байланыштуу келип, ал эми н а у ш н и к, п о д о к о н н и к, с о к у р с н и к сөздөрүндөгү форманттардын ар бири эки морфемадан (на-+-ник; под-+-ник, со-+-ник) турат. Мындай учурда ар бир морфема өзүнчө сөз жасоо касиетине ээ боло албай, өз ара бирдикте колдонулуу менен гана сөз жасай алат. Орус тилинде н а у ш ж е у ш н и к, п о д о к о н ж е о к о н н и к, с о к у р с ж е к у р с н и к сөздөрүнүн жоктугу, бирок жогорку морфемалардын бирдикте колдонулушу менен н а у ш н и к, п о д о к о н н и к, с о к у р с н и к сөздөрүнүн жасалгандыгы ал морфемаларды

бир формант катары кароого мүмкүндүк берет.

Сөз жасоочу мүчөлөрдүн жеке, өзүнчө сөз жасоо касиетине ээ болбой, өз ара бирдикте колдонуу менен гана бул милдетин ишке ашыра алган учурларын башка тилдердин (анын ичинен кыргыз тилинин) фактылары да кубаттайт. Мисалы, өндүрүмдүү сөзүндөгү акыркы эки морфема (-үн, -луу) сөз жасоочу мүчөлөр болгону менен, бул учурда өз-өзүнчө сөз жасоо касиетине жетишкен эмес (кыргыз тилинде өндүрүм, өндүрүү сөздөрү жок). Бирок акыркы эки мүчө биригип, бир формант катары колдонулуп, өндүр негизинен өндүрүмдүү сөзүн жасаган.

Ошентип, сөз жасалышында тике түзүүчүлөр эки компонент тең турат. Анын бири — **тике түзүүчү негиз**, экинчиси **формант** болуп саналат.

Сөз түркүмдөрү. Сөздөрдүн грамматикалык маанилеринин өзгөрүү (өзгөрбөө) касиеттеринин, синтаксистик табиятынын бирдей эместиги аларды эң чоң топторго бөлүштүрүүгө негиз болгон. Сөз түркүмдөрү жөнүндө түшүнүк ушуга байланыштуу келип чыккан.

Тил илиминде сөздөрдү түркүмдөргө бөлүштүрүү негизден чыккан. Бул өзгөчөлүктөрдү төмөнкү таблицадан байкоого болот.

туунду негиз	тике түзүүчү негиз	кыйыр түзүүчү негиз
билимдүү	билим	бил
билимсиз	билим	бил
билгич	бил	-

Тике түзүүчү негиз форма жактан да, маани жактан да кыйыр түзүүчүгө Караганда туунду негизге эң жакын турат. Ошондуктан туунду негиздин маанисин жана формасын түшүндүрүүгө тике түзүүчү негиз ачкыч катары колдонулат.

Сөз жасоодо тике түзүүчү негиз зор роль ойнойт. Бирок толуп жаткан жаңы сөздөр тике түзүүчү негизге кошумча каражатты пайдалануу аркылуу жасалат. Ошентип, туунду негиз тике түзүүчү негизден ошол кошумча каражаттын (мүчөнүн) жардамы аркылуу маани жана форма жактан айырмаланат. Андай кошумча каражаттар **формант** же **форматив** деп аталат. Мисалы, р ы б (а) негизинен р ы б а к жасалган. Буларды айырмалап турган мүчө, демек, формант (же форматив) -ак. Бул мааниде алганда суффикс, префикс, инфикс, интерфикс да формант (форматив) катары эсептеле берет.

Тил илиминде формант термини суффикс менен окончаниенин биригип кетишин да билгизет: **-ение** (учение, деление), **-ство** (братство, богатство).

Сөз жасоочу формант — сөз жасалышындагы эң кичине каражат. Ал бир же бир нече морфемадан (мүчөдөн) турушу мүмкүн. Мисалы, р а б о т н и к (р а б о т -а), к о н т р у д а р (у д а р), п о д в и д (в и д) сөздөрүндөгү форманттар (-н и к, к о н т р-, под-) бир морфемага туура келет. Анын үч түрдүү принциби бар. Алардын бири — **логикалык-семантикалык**, экинчиси — **формалдык-морфологиялык**, үчүнчүсү — **синтаксистик принцип**.

Жогорудагы принциптер, биринчиден, ар түрдүү тилдердин грамматикалык табиятына ылайык ар түрдүү даражадагы ролду ойносо, экинчиден, ар бир ири окумуштуулардын көз караштарына, изилдөө методикаларындагы өзгөчөлүктөрүнө жараша ар башкача колдонулган. Натыйжада сөз түркүмдөрү жөнүндөгү ар түрдүүчө пикирлер келип чыккан.

XVII—XVIII кылымдарда көпчүлүк окумуштуулар логикалык түшүнүктөрдүн жалпы адамзаттык мүнөздө экендигин жетекчиликке алышып, рационалдык грамматиканы түзүүгө аракеттер жасашкан. Сөз түркүмдөрүн ой жүгүртүүнүн мүчөлөрү менен окшоштурушкан. Көңүлдүн борбору сөз түркүмдөрүнүн

логикасына, мазмунуна бурулган.

Сөз түркүмдөрү логикалык категориялар менен эң тыгыз байланышкандыктан, дүйнөдөгү ар түрдүү заттарды, көрүнүштөрдү, белгилерди (сын-сыпатты, сан-өлчөмдү) кыймыл-аракетти ж. б. чагылдыруу жана туюндуруу үчүн кызмат кылат. Мына ушунун өзү дүйнөдөгү тилдерде окшош сөз түркүмдөрүнүн категориялык маанилеринин бирдей типте болушуна алып келген. Маселен, зат атооч бардык тилде заттык (предметтик) маанини билгизет. Мындай маани зат атоочко кирген сөздөргө милдеттүү түрдө тиешелүү болот. Грамматикада заттык маанидеги сөз катары чыныгы заттарды (китеп, стол, карандаш, киши, кой, уй ж. б.) билгизген сөздөр да, чыныгы заттарды билгизе албаган сөздөр да (актык, кыймыл, тазалык, мелдеш, ондук, жүздүк ж. б.) каралат.

Этиштин категориялык мааниси — кыймыл-аракетти билгизүү. Мындай кыймыл-аракет процесс катары мезгил ж. б. менен байланышта берилет. Башка сөз түркүмдөрү да өздөрүнө тиешелүү категориялык маанилерди туюндурат.

Ошентип, сөз түркүмдөрүнүн категориялык маанилери ар бир тилде сөз түркүмдөрүнүн составын аныктоодо чоң роль ойнойт. Бир тилде зат атоочтун — заттык, экинчи бир тилде — белгилик, үчүнчү бир тилде — кыймыл-аракеттик ж. б. маанилерди билгизбестиги ошого байланыштуу түшүндүрүлөт. Ошондой болсо да, логикалык-семантикалык принципке ашыра баа берүү, морфологиялык жана синтаксистик принциптерди эске албай коюу олуттуу жаңылыштыктарга алып келет. Логикалык категориялар жалпы адамзаттык мүнөзгө ээ болгондуктан, сөз түркүмдөрү (алардын табияты да, саны да) бардык тилдерде бирдей болууга тийиш деген жаңылыш ой корутундусун чыгарууга түртмөлөйт. Мындай абалда калбоо үчүн бир катар окумуштуулар сөздөрдүн өзгөрүш формасына, жасалышына таянуу зарыл экендигин белгилешип, сөз түркүмдөрүн ошол өзгөчөлүктөргө ылайык классификациялоого умтулушту. Бул жагынан Ф. Ф. Фортунатовдун (1848—1914), анын шакирттери Д. Н. Ушаков менен М. Н. Петерсондун эмгектери өзгөчө роль ойноду. Ушундай эле аракеттер чет өлкөлүк кээ бир окумуштуулардын, алардын ичинде даниялык грамматист Луи Ельмслевдин да эмгектеринен орун алды. Ошентип, сөздөрдү түркүмдөргө бөлүштүрүүнүн **формалдык-морфологиялык принциби** пайда болду.

Башка принциптерди эске албай, жалаң гана сөз өзгөртүүчү формаларга жана сөз жасалышындагы бөтөнчөлүктөргө негизделип, сөздөрдү түркүмдөргө бөлүштүрүү да оң натыйжаларды бере койбойт. Үстүртөдөн караганда, бул принцип ырааттуу сыяктанып сезилгени менен бир эле сөз түркүмүнө кирүүчү сөздөрдү — ар башка сөз түркүмүнө же анын тескерисинче, ар башка сөз түркүмүндөгү сөздөрдү бир сөз түркүмүнө топтоштуруп да салат. Муну байкоо үчүн проф. Д. Н. Ушаковдун «Краткое введение в науку о языке» (7-басылышы М., 1925) деген эмгегиндеги классификацияга токтололук.

Проф. Д. Н. Ушаков орус тилиндеги сөздөрдүн төмөнкүдөй формалык класстарын белгилеген:

1. Эч кандай формасы жок сөздөр: **предлогдор, байламталар, где, здесь, куда** тибиндеги тубаса тактоочтор, эй! ой! сыяктуу сырдык сөздөр, депо, кенгуру өңдүү жөндөлбөс зат атоочтор.

2. Сөз жасоо формалары гана бар сөздөр: **справа** тибиндеги туунду тактоочтор, сын атоочтун салыштырма даражаларынын, чакчылдардын жана инфинитивдердин формалары.

3. Сөз жасоо жана сөз өзгөртүү формалары бар сөздөр. Булар өз ичинен бир нече майда топчолорго бөлүштүрүлгөн. Алардын кээ бирлери төмөнкүлөр: а) жөндөлүш формалары бар, бирок род боюнча өзгөрүү формалары жок сөздөр: зат атоочтор, кээ бир атоочтор (я, ты, кто, что), эсептик сан атоочтор (один, два деген

сөздөрдөн башкалары), б) жөндөлүш жана роддук формалары бар сөздөр: толук сын атоочтор (полные прилагательные), атоочтуктар, көпчүлүк ат атоочтор, иреттик сан атоочтор менен **один, два** деген эсептик сан атоочтор.

Жогоруда келтирилген фактылардан эле жалан морфологиялык принципке таянуу кыйла баш аламандыкка алып келерин көрөбүз: инфинитив, чакчылдар этиштерден ажыратылып, 2-топко, атоочтуктар менен өткөн чак этиштери да этиштерден бөтөнчөлөнүп, өзүнчө бир топчого киргизилген. Кийинки экөө сын атооч менен бир катарга коюлган; сын атоочтор, тактоочтор, сан атоочтор, ат атоочтор да ар кайсы топчолорго бытыраган; **д е п о, к е н г у р у** тибиндеги жөндөлбөс сөздөр зат атоочтон ажыратылып, бир катар тактоочтор, байламталар, сырдык сөздөр менен бир топко киргизилген ж. б.

Сөздөрдү жалаң гана формалдык белгилерине ылайыктап, ушул сыяктуу классификациялоо Н. М. Петерсондун «Современный русский язык» (М., 1929) деген эмгегинен да орун алган.

Формалдык-морфологиялык принципти дүйнөдөгү бардык тилдерге карата дал жогоркудай мүнөздө колдоно берүү мүмкүн да эмес, анткени тилдердин баары эле сөз өзгөртүү системасына ээ болуу жагынан бир кылка эмес. Маселен, бир катар тилдерде (кытай, бирма ж. б.) сөз түркүмдөрү формалдык жактан бири-биринен дээрлик айырмаланбайт. Демек, кеңири өнүккөн сөз өзгөртүү системасына ээ болбогон андай тилдерде формалдык-морфологиялык принцип негизги ролду ойной албайт.

Сөз өзгөртүү системасына ээ болгон тилдер да бул жагынан өз ара айырмаланат. Буга мындай бир фактыны келтирелик. Орус тилинде сын атоочтор жөндөмө, род, сан категориялары боюнча өзгөрүлсө, бир катар тилдерде (алардын ичинде түрк тилдеринде) сын атоочтор ал категориялар боюнча өзгөрүлбөйт (субстантивацияланган учуру эске алынган жок).

Ошентип, жалаң гана формалдык-морфологиялык белгиге таянып, бардык тилдеги сөздөрдү түркүмдөргө бөлүштүрүү мүмкүн эмес. Анын үстүнө бул принципке ашыра баа берүү форма менен мазмунду бири-биринен ажыратып таштап, форманы өзүнчө бир күчкө айландырып жиберет.

Жогорудагы принциптер сөз түркүмдөрүн классификациялоодо анчалык оң натыйжалар берилбегендиктен, тил илиминде синтаксистик принцип иштелип чыккан. Бул жагынан А. А. Шахматовдун ж. б. эмгектери өзгөчө роль ойноду. Бул окумуштуу орус тили сыяктуу флективдик тилдерде сөздөр морфологиялык каражаттары боюнча да айырмаланганы менен андай өзгөчөлүктөр жеке, өзүнчө сөз түркүмдөрүнүн маңызын ачып, аныктап бере албайт деп эсептеген. Анткени зат атоочту жөндөмөлөөчү сөз түркүмү катары караган менен жөндөлбөй турган зат атоочтордун бар экендигин жокко чыгарууга болбостугун айткан. Форма жактан ар түрдүүлүктү жалпысынан этиш катары эсептелген сөздөрдөн табууга да боло тургандыгын көрсөткөн. Мына ушундай фактыларга таянып, грамматикалык категориялар «синтаксисте билинет» деген көз карашта болгон. Сөз түркүмдөрү ушул сөзгө ылайык аныкталган. Буга «Синтаксис русского языка» (Л., 1941) деген эмгеги далил болот.

Чынында жалаң гана синтаксистик принципке таянып сөздөрдү түркүмдөргө бөлүштүрүүгө да мүмкүн эмес. А. А. Шахматов тарабынан берилген аныктамалар да бардык тилдер үчүн туура келе бербейт. Зат атооч ар бир тилдин грамматикалык табиятына жараша ээлик, толуктоочтук милдеттерди гана эмес, аныктоочтук, бышыктоочтук жана баяндоочтук милдеттерди да аткара алат. Буга түрк, монгол тилдери сыяктуу тилдерден гана эмес, орус тилинен да далилдөөчү фактылар табылат. Анын үстүнө ар башка сөз түркүмү синтаксистик жактан бирдей милдетти аткарган учурлар да көп. Мисалы, сын-сыпат бышыктоочтук милдетти тактоочтор

гана эмес, зат атоочтор, да бир катар тилдерде сын атоочтор да аткарат. Изилдөөчүлөрдүн (В. М. Солнцев) пикирине Караганда, кытай тилиндеги сын атоочтор синтаксистик функциясы жагынан «этиштер менен, ошондой эле зат атоочтор жана айрыкча сан атоочтор менен» окшош келет.

Синтаксистик принципте сөздөрдүн башка сөздөп менен айкашуу мүмкүнчүлүгү, андай айкашуунун формалары (синтаксистик байланыштын типтери), алган орду да эске алынат. Мына ушул белгилер сөздөрдүн синтаксистик функциясына Караганда сөз түркүмдөрүн бөлүштүрүүдө көбүрөөк маанилүү ролду ойнойт. Маселен, бир катар тилдерде тактооч менен сын атоочтун өзгөчөлүгү дал ушул белгилер менен айырмаланат, анткени сын атооч мүнөздүү түрдө зат атоочко багынып, аны менен форма жактан окшошуп (ээрчишүү аркылуу байланышып) турса, тактоочтор этишке багынып, этиш менен форма жактан өзгөрбөй (ыкташуу аркылуу) тизмектешет.

Сөз түркүмдөрүн туура классификациялоо үчүн жогоркудагы принциптердин бирөөнү гана өзгөчө жогору баалап, калгандарын эске албай коюу бир жактуулукка алып келет. Мындай абалдан кутулуу үчүн, биринчиден, ар бир тилдин табиятына кайсы принциптерди жетекчи принцип катары пайдалануу зарыл экендигин аныктоо, андан кийин изилдөөнү ошого ылайык жүргүзүү оң. Бул жагынан акад. Л. В. Щерба, акад. В. Виноградовдун эмгектери өзгөчө зор роль ойноду.

Сөз түркүмдөрүнүн кыскача мүнөздөмөлөрү. Сөз түркүмдөрү өз ара шартташып, бири-бири менен эң тыгыз байланышып, бүтүндөй бир системаны түзөт. Ошондуктан алардын табияты ар бир тилдин спецификалык бөтөнчөлүктөрү менен шартташат. Бул болсо ар бир тилдеги сөз түркүмдөрүнүн арасындагы карым-катыштын ар түрдүүчө болушуна мүмкүнчүлүк берет. Муну байкоо үчүн төмөнкүлөргө көңүл буралык.

Зат атооч, жогоруда айтылгандай, зат жөнүндөгү маанини билгизет, жөндөмө, сан (орус тили сыяктуу кээ бир тилдерде род, түрк тилдеринде таандык, жак) категорияларынын формаларына ээ болот, сүйлөм ичинде көбүнчө ээлик же толуктоочтук милдетти аткарат. Ээлик милдетти аткарганда баяндоочту багындырып, аны өзүнө ээрчитет. Толуктооч катары колдонулса, этиштик баяндоочко багынып, аны менен башкаруу аркылуу тутумдашат.

Сын атооч заттардын белгилерин туюндуруп, орус тилинде род, сан жана жөндөмө категориялары менен өзгөрсө, түрк тилдеринде бул категориялар аркылуу өзгөрүлбөйт. Демек, орус тилинде сын атооч, зат атооч — аныкталгыч менен ээрчишүү аркылуу тутумдашса, түрк тилдеринде ыкташуу аркылуу байланышат. Сапаттык сын атоочтор даражалар боюнча өзгөрөт. Орус тилинде алар кыска жана толук формада айтылса, түрк тилдеринде мындай өзгөчөлүктөр болбойт. Орус тилиндеги кыска формалар жөндөмөлөр менен жөндөлбөйт.

Сан атооч заттардын санын, иретин билгизет. Сүйлөм ичинде көбүнчө зат атооч менен айкашат. Орус тилинде бир учурда зат атооч менен башкаруу, экинчи бир учурда ээрчишүү аркылуу тутумдашат. Түрк тилдеринде аныктоочтук милдетти аткарган сан атоочтор зат атооч менен ыкташуу аркылуу байланышат.

Жогорудагы сөз түркүмдөрү тил илиминде жалпысынан атооч сөздөр катары каралат. О. С. Ахманованын «Словарь лингвистических терминов» деген эмгегинде да атооч термини ушул мааниде көрсөтүлгөн. Бирок түркологияда бул термин бир кыйла кеңири мааниде пайдаланылып, ат атоочторду гана эмес, кээ бир эмгектерде тууранды сөздөр менен тактоочторду да өз кучагына камтыйт.

Атоочтор этиштерге карама-каршы коюлат. Мындай ыкма байыркы замандардан бери келе жатат.

Этиш маани жагынан заттардын кыймыл-аракетин билгизип, жак, чак, ыңгай, ырай (вид), мамиле категориялары боюнча өзгөрүп, сүйлөм ичинде мүнөздүү түрдө

баяндоочтук милдетти аткарат. Ал атооч сөздөрдү өзүнө багындырып, белгилүү жөндөмөдө турушун талап кылат. Бирок бул белгилер нагыз этиштерге таандык.

Ал эми чакчылдар, кыймыл атоочтуктар жана аларга жакын турган формалар (орус тилиндеги инфинитив, латын тилиндеги супин, араб тилиндеги масдар ж. б.), бир жагынан, этиштик, экинчи жагынан, башка сөз түркүмдөрүнө тиешелүү белгилерге ээ. Ошондуктан булар **этиштин өзгөчө формалары** (кээ бир эмгектерде **вербоиддер**) деп аталат. Вербоид дегенибиз «этишке окшош», «этиш сыяктуу» деген маанини берет.

Тактооч кыймыл-аракеттин ар түрдүү кырдаалын көрсөтүп, мүнөздүү түрдө бир калыпта турат (өзгөрүлбөйт). Сүйлөм ичинде бышыктоочтук милдетти аткарып, этиштик баяндооч менен ыкташуу аркылуу тутумдашат.

Жогорудагы сөз түркүмдөрү атоо маанисиндеги сөз түркүмдөрү болуп эсептелет да, белгилүү даражада ат атоочко карама-каршы коюлат.

Ат атооч заттардын, көрүнүштөрдүн, белгилердин аттарын атап көрсөтө албайт. Алардын көпчүлүгү атоо маанисиндеги сөздөрдүн ордуна колдонулуп, алардын «орун басары» катары кызмат кылат. Орус тилиндеги «местоимение» татар тилиндеги «алмашлык», уйгур тилиндеги «алмаш» деген сыяктуу терминдер ат атоочтун ушул өзгөчөлүгүнө байланыштуу келип чыккан.

Жогорудагы сөз түркүмдөрү өз алдынча суроого жооп берип, сүйлөм ичинде өзүнчө синтаксистик милдет аткарып, жеке өз алдынча толук маанини берет. Ошондуктан алар жалпысынан маани берүүчү сөз түркүмдөрү катары каралат.

Аларга кызматчы сөз түркүмдөрү карты коюлат. Анткени кийинкилер жогорку белгилердин баарына терс жооп берет, б. а. өз алдынча толук маанини билгизбейт, суроо да берилбейт, өзүнчө сүйлөм мүчөсү да боло албайт. Мындай сөз түркүмдөрүнө байламта, орус тилиндеги предлог, түрк тилдериндеги жандоочтор, кээ бир тилдердеги артиклдер, бөлүкчөлөр кирет. Кызматчы сөз түркүмдөрү морфологиялык жактан дээрлик өзгөрүлбөйт.

Сырдык сөздөр ички сезимди, көңүл күүсүн, эрктик мамилени билгизет. Алардын көпчүлүгүнүн мааниси интонация жана жаңдоо-ымдоо аркылуу аныкталат. Сүйлөм ичиндеги башка сөздөр менен да синтаксистик байланыштын кандайдыр бир формасы аркылуу тутумдашып тура албайт (заттык мааниде колдонулган учуру эске алынган жок). Ошондуктан сырдык сөздөр маани берүүчү сөз түркүмүнө да, кызматчы сөз түркүмүнө да кошулбайт.

Кыйла тилде өзүнчө өнүгүп кетпеген, ошондуктан өзүнчө сөз түркүмү катары көрсөтүлбөгөн, бирок башка бир тилдерде кеңири өнүгүп, өзүнчө сөз түркүмү катары каралып жүргөн сөздөр да бар. Мисалы, түрк тилдериндеги тууранды сөздөр. Булар тилдин элестүү каражаты болуп саналат.

Ошентип, жогорудагы сөз түркүмдөрү көбүнчө орус тили менен түрк тилдеринин фактыларына ылайык мүнөздөлдү. Ошондуктан бардык тилдердеги сөз түркүмдөрүнүн табияты дал ушундай боло берет деп ойлоо мүмкүн эмес. Буга мындай бир фактыны келтирели.

Орус жана түрк тилдеринде сын атоочтор зат атооч, сан атооч ж. б. менен бирдикте атооч түркүмү катары каралса, кытай тилинде ал атоочторго Караганда этиштерге жакын турат. Ошондуктан этиш менен биригип, жалпысынан предикатив катары каралат. (А. А. Драгунов). Мындай өзгөчөлүктөрдүн башка сөз түркүмдөрүнөн байкалышы да мүмкүн.

Сөз түркүмдөрүнүн биринен экинчисине өтүшү. Сөз түркүмдөрү дайыма эле бир калыпта туруп албайт. Алар зарылдыгына жараша биринен экинчисине өтөт. Сөздөр өздөрүнө мүнөздүү мурунку белгилерден канчалык ажырай берген сайын, ошончолук даражада жаңы белгилерге ээ болот. Бул белгилер ар дайым ажырагыс түрдө байланышат, бирисиз экинчиси өкүм сүрө албайт.

Тил илиминде сөздөрдүн кайсы сөз түркүмүнө өткөндүгүнө байланышкан атайын түшүнүктөр (жана терминдер) бар. Алардын негизгилери төмөнкүлөр:

1. **Субстантивация**, б. а. башка сөз түркүмдөрүндөгү сөздөрдүн зат атоочко өтүшү. Кыргыз тил илиминде бул терминдин маанисинде «заттануу», «заттаныш» деген терминдер колдонулуп жүрөт.

Сөздөр биротоло же белгилүү бир контекстке ылайык субстантивацияланышы мүмкүн. Биротоло субстантивацияланган сөз баштапкы грамматикалык касиетин бүт бойдон жоюп, заттын туруктуу аты катары колдонулуп кетет: **Кызыл** (Тува АССРинин борбору), **Жаңыл**, **Токтосун** (адам аттары) **капкан**, **чагылган** (этиштен зат атоочко өткөн) ж. б. Белгилүү контекстке ылайык субстантивацияланган сөздөр зат атоочтун кээ бир белгилерине ээ болсо да заттын туруктуу аты катары колдонулбайт. Ошондуктан булар ошол учур үчүн гана заттанган сөз катары каралат: **Жакшынын сөзүкыска**, **айтасалсануска** (макал); **без всяких «но»** ж. б.

2. **Адъективация же адъективизация**, б. а. башка сөз түркүмүндөгү сөздөрдүн сын атоочко өтүшү. Муну кыргыз тилинде «сын атоочтошуу» деп айтуу мүмкүн. Мисалы, кыргызча **биринчи**, орусча **первый** иреттик сан атоочту билгизүүчү маанисинен обочолонуп, «мыкты» деген сын атоочтун маанисин билгизе алат: биринчи (эң мыкты) күлүк түр. **birinci мал** (перво (сортный) товар) ж. б.

Фразеологизмдер, анын ичинде айрыкча идиомалар (көбүрөөк адъективацияланат: **кежигеси жок** (абдан кыйык), **өпкөсү жок** (өтө көйрөң), **ээги түшкөн** (абдан кары), **жүрөгү таш** ж. б.

3. **Проминализация**, б. а. башка сөз түркүмүндөгү сөздөрдүн ат атоочко өтүшү. Мындай сөздөр конкреттүү маанисинен обочолонуп, ото жалпыланган (абстракттуу) маанини билгизип калат. Ошондуктан аны «ат атоочтошуу» деп айтуу ыктымал.

Мисалы, бир сан атоочту **оз** (б. а. санды билгизүүчү) маанисин алда канча басаңдатып, тааныш эместикти, белгилүү болгондукту билгизип калат. **Үйгө бир киши келип, сизди чакырып жатат**. Бир сөзүнүн **-дыр** мүчөсү уланган **кандайдыр бир**, **кимдир**, **качандыр** сөздөрү менен эч, ар сөздөрүнөн кийин колдонулушу да мүмкүн, анын ат атоочтук функцияда экенин көрсөтөт: **качандыр бир**, **эч бир** ж. б.

Кыргыз тилиндеги белгилүү, орус тилиндеги **определенный, известный** сыяктуу сын атоочтор да «кээ бир», «кандайдыр бир», «кайсы бир» маанисинде ат атооч катары колдонулат: **белгилүү бир учурда**, (кээ бир кезде), **во определенных случаях, на определенном этапе**.

4. **Адвербиализация**, б. а. башка сөз түркүмдөрүндөгү сөздөрдүн тактоочко өтүшү. Муну кыргыз тил илиминде «тактоочтошуу» дейбиз.

Тактоочко көбүнчө мейкиндик (барыш, жатыш, чыгыш) жөндөмөлөрүндөгү сөздөр, чакчылдар өтүшөт. Алар мурунку маанилеринен айырмаланып, сөз өзгөртүү системасы менен өзгөрүү мүмкүнчүлүгүн дээрлик жоготушат: **алга**, **артка**, **мурунтан**, **эмитен**, **түштө**, **башта**, **аябай**, **жана** ж. б. Орус тилинде тыбыш, илик жөндөмөлөрүндөгү сөздөр **да**, **в**, **на**, **без**, **до** сыяктуу предлогдордун жардамы менен тактоочко айланат: **вниз**, **назло**.

5. **Конъюнкционализация** – башка сөз түркүмдөрүндөгү сөздөрдүн кызматчы сөздөргө, алардын ичинде байламтага да өтө алат же убактылуу байламталык милдетти аткарып калат. Буга кырг. **деп**, **болсо**, **себеби** ж. б. далил болот. Булардын биринчиси (деп) — чакчылдан, экинчиси (болсо) этиштен, үчүнчүсү (себеби) зат атоочтон пайда болгон. Алгачкы экөө этиш катары да, байламта катары да колдонулса, акыркысы дал ушул абалында байламтага толугу менен өтүп кеткен. Орус тилинде байламта катары көбүнчө сөздөр колдонулат: **когда**, **как** **ой**, **кто**, **г**

де, кудаж. б. Ошондуктан булар байламталык сөз катары каралат.

Сөз түркүмдөрүнүн биринен экинчисине өтүшү жогоркулар менен эле бүтпөйт. Бул жерде биз алардын негизгилери менен гана тааныштык.

ТИЛДИН СИНТАКСИСИ ЖӨНҮНДӨ

Грамматикалык илим эки чоң бөлүмдөн башкача айтканда, ал морфология, же сөздөрдүн грамматикасынан жана синтаксис же байланыштуу речтин (сөз айкаштары менен сүйлөмдүн) грамматикасынан турат.

Адамдар өзүнүн ой-пикирин айтып бирөөгө билдирүүдө, ошол айтылуу оюнун жөнөкөйлүгүнө же татаалдыгына жараша сөздөрдү тандап-иргеп топтоштуруп жана аны ырааттуу түрдө тизмектештирип айтары речтик практикадан баарыбызга белгилүү.

Синтаксис — сөз айкашынын синтаксиси жана сүйлөмдүн синтаксиси деген өз ара ажырагыс тыгыз байланыштагы эки бутактан турат. Ошондуктан ал айтылып жаткан сөз айкаштарындагы сүйлөмдөрдөгү, ал турмак, бүтүндөй бир речтеги синтаксистик жактан болгон ар кандай байланыш-катышты караштырып изилдейт. Ал ошону менен бирге сүйлөмдөрдүн тутумундагы сөздөрдүн синтаксистик жактан аткарган милдетин да териштирип, иликтөөгө алат.

Ошентип, тил жөнүндөгү илимдин негиздерин окуп үйрөнүүдө, биз азыркы мезгил талап кылып жаткан синтаксистик жагдайдагы теориялык маселелерди да окуп үйрөнүүбүз керек. Бирок бул жерде синтаксистик проблемалардын бардыгын толугу менен камтып жана аларды бүт бойдон талдоого алууга мүмкүн эмес. Ошондуктан «Тил илимине киришүү» курсунун бул бөлүмүндө синтаксистик грамматикалык категориялардын эң орчундууларына гана токтолууга туура келет.

Сөз айкаштары жана анын сүйлөмдөн айырмасы. Тилдик карым-катнашта сүйлөм сыяктуу эле сөз айкаштары да негизги ролду ойнойт. Ошондуктан ал синтаксистик эң башкы бирдик болуп саналат.

Жамаатташ айтылып, тизмектеше келген сөздөрдүн бардыгы тең эле сөз айкаштарын жасай албайт. Себеби сөз айкашы өзүнүн түзүлүшү жагынан болгон туруктуу бирдикте гана эмес, семантикалык жактан болгон бирдикке да негизделет. Ошондуктан сөз айкашын толук маанилүү экиден кем эмес атооч сөздөр гана жасайт. Мисалы, азыркы кыргыз тилиндеги атооч сөздөр менен жандооч сөздөрдүн (үйдү карай, айылга, чейин кыштактан бери, киши жөнүндө, ат менен, станцияга дейре); атооч сөздөр менен бөлүкчөлөрдүн (мен гана, дал өзүндөй, эртең эле, Асан бейм, жылкы го) өз ара жамаатташып айкаша айтылышы сөз айкашын түзө албайт. Ошондой эле негизги этиш менен көмөкчү этиштин (токтой тур, айта кой, жата бер, бере сал, кайта кел, көрүп тур) өз ара айкаша айтылышынан да сөз айкашы жасалбайт. Бул көрүнүш казак, кыргыз жана башка тектеш түрк тилдерине мүнөздүү нерсе.

Ал эми орус тилинде өз алдынча турганда маани берүүчү атооч сөздөр менен жеке турганда эч кандай маани бере албаган предлогдордун өз ара тиркеше айтылышы (в школе, у озера, на току, за рекой) сөз айкашын жасоо мүмкүнчүлүгүнө ээ эмес. Ошондуктан андай тиркеше айтылган сөздөр тилдин өнүгүү абалынын жүрүшүндө ар кандай өзгөрүүлөргө, тактап айтканда, синтаксистик кайра жылышууларга учурап турушу мүмкүн.

Эки же андан ашык толук маанилүү сөздөрдөн турган сөз айкаштары сүйлөмдүн курулуш материалдарынын негизгилеринин бири болуп саналат да, кубулуштарды, көрүнүштөрдү заттар менен нерселерди, түшүнүктөрдү атайт. Мисалы, с о ц и а л и с т т и к м е л д е ш, т ы н ч т ы к т ы ж а к т о о ч у л а р, с т а - х а н о в д у к к ы й м ы л, с о ц и а л и з м д и н э к о н о м и к а л ы к з а к о н у, э м - г е к

өндүрүмдүүлүгү, Ата Мекенди сүйүү, чарчылап - чөнөк-төп эгүү, оор, өнөр жайы.

Ошентип, толук маанилүү эки же андан ашык сөздөрдүн өз ара айкашынан туруп, кандайдыр бир маанини же түшүнүктү билдирген, бирок сүйлөмдүк касиетке ээ боло албаган сөздөрдүн грамматикалык бирдигин **сөз айкашы** дейбиз.

Сөз заттын, кубулуштун, көрүнүштүн жана ар кандай түшүнүктүн, ошондой эле кыймыл-аракеттин өзүн гана жеке-жеке атайт. Ал эми сөз айкашы болсо, өзү атап жаткан заттын, кубулуштун, түшүнүктүн өзүн да жана алардын сапатын да эриш-аркак байланышта атап белгилейт. Мисалы, кутмандуу, кеч, ээн, талаа, түнт, токой, бото, көз, жылаңач, төө, бучкак, чапкандай, жыргал, заман, темир жол, жылдыздуу, асман, актөө, карды, жарылуу, колтук, суу, бүркүү дегендер жеке-жеке өзүнчө турган сөздөр болуп саналат. Ал эми кутмандуу кеч, ээн талаа, түнт токой, бото көз, жылаңач төөнү бучкакка, чапкандай, жыргал заман, темир жол, жылдыздуу асман, актөөнүн карды жарылуу, колтукка суу бүркүү булар сөз айкаштары болуп эсептелинет.

Сүйлөм сапаттык жактан сөз айкашынан кандай айырмаланса, сөз айкашы да сүйлөмдөн так ошондой эле сапаттык жагынан айырмаланат.

Сүйлөм айрым алынган бир сөздөн да турат. Мисалы, Келдим. Түн. Өрт! Жаз. Бара келде!

Сүйлөм айтылып жаткан ойдон белгилүү бир кабарды билдирет, себеби анда кабардоо интонациясы менен предикативдик катнаш (кабардын айлана-чөйрөдө болуп жаткан чындыкка карата болгон катышы) болот. Ал эми сөз айкашында булар болбойт. Чындыгында, предикативдик катнаштар сүйлөмдүн тутумунда гана, анын ар түрдүү мүчөлөрүнүн өз ара бири-бири менен болгон карым-катышында гана иш жүзүнө ашат.

Сүйлөм кабарды гана билдирбестен, сүйлөөчүнүн ошол айтып жаткан өзүнүн кабардоосуна карата болгон мамилесин да билдирет жана анда сүйлөмдүн бүткөндүгүн билдирүүчү өзгөчө бир интонациялык белги болот. Бул касиет сөз айкашына таандык эмес.

Сүйлөмдө айтылып жаткан кабардын аяктаганын билдирүүчү жак, чак, модалдуулук сыяктуу грамматикалык категориялар бар, ал эми сөз айкашында бул категориялар жок.

Сөз айкаштары тилдин өнүгүү процессинде өз ара ажырагыс тутушкан айкашка айланып фразеологиялык бир бүтүн бирдикти түзүп, лексикалык мааниге өтөт. Мисалы, буга азыркы кыргыз тилинде колдонулуп жүргөн: каныкайноо, көз ачып жумганча, чай кайнамада, атчабым алыс, итөлгөн жерде сыяктуу сөз айкаштары далил боло алат.

Сөз айкаштары кокусунан, же өзүнөн-өзү эле пайда боло калбастан тилдин өнүгүү процессиндеги тарыхый шартта пайда болот жана өнүгөт. Демек, сөз айкаштары да сүйлөм сыяктуу эле тарыхый категория болуп саналат.

Сөз айкашынын тутумундагы сөздөр тилдин ички грамматикалык закону боюнча өз ара бири-бири менен туташышып ал сөздөрдүн (айкашта турган сөздөрдүн) бири экинчисине багыныңкы абалда болот.

Негизги милдетти аткарып, багындыруу абалында турганы да, ага карата багынуу абалында турганы да атооч сөз түркүмүндөгү сөздөрдөн болгон сөз айкашын **атоочтук сөз айкашы** деп атайбыз. Мисалы, темир жол, мейкинта лаа, кутмандуу күн.

Негизги милдетти аткарып, багындыруу абалында турган этиш сөздөрдөн болгон, ал эми калгандары башка сөз түркүмдөрүнөн турган сөз айкашын **этиштик сөз айкашы** дейбиз. Мисалы, ыргыткан ташы өйдө кулоо, актөөнүн ка

рды жарылган, узун жолду кыскартуу.

Сөз айкаштарынын **жөнөкөй сөз айкашы** жана **тутумдаш сөз айкашы** деген түрлөрү да тилдерде жолугат.

Жөнөкөй сөз айкашы толук маанилүү эки сөздө жасалат да, заттын сапатын, белгисин, иш-аракетин билдирет. Буга социалисттик мелдеш, адал эмгек, тапкүрөшү сыяктуу сөз айкаштары кирет.

Үчтөн кем эмес толук маанилүү сөздөрдөн туруп, окуянын, же кубулуштун, заттын же нерсенин жана иш-аракеттин кандайдыр бир сапаты, белгиси жөнүндөгү түшүнүктү, маанини билдирип турса, **тутумдаш сөз айкашы** деп аталат. Мисалы, узун жолду кыскартуу, камыр данкыл суурган-дай, желкеси кер тартуу, ээр качкы болуу.

Жөнөкөй сөз айкаштары гана эмес, тутумдаш сөз айкаштары да дүйнөдөгү калган башка тилдердин сөздүк составынан кеңири жолугат да, алардын оозеки жана жазма речтеринде кеңири колдонулат. Мисалы, орус тилинде тутумдаш сөз айкаштары способный студент университета, участвовать в товарищеском соревновании, убеждение в своей правоте, наш близкий друг, быстро идти по улице тибинде жолукса, казак тилинде төрт кабат үй, жылы жүзбөн карсы алу, тың жерге аттану тибинде жолугат.

Айкашта турган сөздөрдүн байланышуу жолдору менен формалары. Кайсы гана тилдеги сөздөр болбосун, алар речь тизмегинде өз ара бири-бири менен айкалыша келип, синтаксистик байланыштын белгилүү бир тибинде турат.

Дүйнөдөгү тилдердеги сөз айкашы менен сүйлөмдүн тутумунда келген сөздөрдүн синтаксистик жактан болгон байланышынын ар түрдүү типтери жана формалары бар.

Сөз айкашынын жана сүйлөмдүн тутумунда турган сөздөрдүн өз ара карым-катышы, адатта, синтаксистик байланыштын **тең жана багыныңкы байланыш** деген эки тиби аркылуу иш жүзүнө ашырылат.

Синтаксистик тең байланыштагы тибине сүйлөмдүн тутумундагы элементтердин сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткарып турган сөздөрдүн бирдей милдетти аткарышы, бирдей суроого жооп болуп түшүшү жана ал айтылып жаткан сүйлөмдүн тутумундагы сөздөрдү биринин ордуна экинчисин ооштуруп алмаштырганда, анын (сүйлөмдүн) баштапкы маанисинин олуттуу өзгөрүүлөргө учурабастыгы мүнөздүү нерсе.

Грамматикалык формасы жана лексикалык мааниси жагынан бирин экинчиси өзүнө багындыра ээрчиге албаган, бирдей суроого жооп берип, окшош милдетти аткарып, тең укукка ээ болуп турган сөздөрдүн сүйлөмдүн тутумундагы өз ара байланышы **синтаксистик тең байланыш** деп аталат.

Синтаксистик байланыштын тең байланыш тиби сөз айкаштарын жасай албайт, себеби мындагы сөздөр бирине экинчиси багыныңкы абалда эмес, тең укуктагы абалда турат.

Кыргыз жана башка көптөгөн тилдерде сөз айкашынын же сүйлөмдүн тизмегинде турган башкаруучу сөздүн грамматикалык формасы багыныңкы сөздүн тигил же бул грамматикалык форманы кабыл алышын талап кылат жана аны ишке ашырат.

Сөз айкаштары менен сүйлөмдүн тизмегинде тутумдаша келген сөздөр грамматикалык форма жана маани жагынан бири-бирине таасир тийгизүү аркылуу, бири башкаруу, экинчиси багыныңкы абалында турса, синтаксистик **багыныңкы байланыш** дейбиз.

Багыныңкы байланыштын дүйнө жүзүндөгү көптөгөн тилдерге таандык **ээрчишүү, башкаруу, ыкташуу** деген түрлөрү бар. Ал эми азыркы кыргыз жана аны менен тектеш түрк тилдеринде булардан тышкары таандык байланыш (изафетное сочетание) деген төртүнчү түрү да кездешет.

Ээрчишүү байланышы. Грамматикалык түзүлүшү жагынан өз ара байланышта келген сөздөрдүн багыныңкы сөзү (баш ийүү абалындагысы) башкаруучу сөздүн (баш ийдириүүчү абалындагы сөздүн) грамматикалык формаларын кабыл алуу аркылуу анын ыңгайына карай ээрчишсе, **ээрчишүү байланышы** болот.

Ээрчишүү байланышы дүйнөдөгү тилдердин көпчүлүгүндө жолугат. Бирок ар бир тилдин грамматикалык ички түзүлүшүнүн закон-ченемдүүлүгүнө ылайык, тилдердеги ээрчишүүнүн табияты окшош эмес, ар башка.

Ээрчишүү байланышы орус тилинде төмөнкүдөй тартипте жолугат. Аныктала турган сөз кайсы грамматикалык формада турса, аныктооч сөз да (багыныңкы сөз да) так ошол грамматикалык форманы кабыл алып өзгөрөт. Мисалы, «б е л о м у х л е б у» сөз айкашынын тутумундагы «б е л о м у» деген багыныңкы абалдагы сөз «х л е б у» деген башкаруучу сөздүн грамматикалык формаларына ыңгайлашып, аны ээрчип, барыш жөндөмөсүндө, мужской роддо, жекелик санда турду. Ошентип, бул сөз айкашындагы багыныңкы абалдагы аныктооч сөз «б е л о м у» башкаруучу абалдагы «х л е б у» деген аныкталгыч сөздүн сан, жөндөмө, род сыяктуу грамматикалык формаларын кабыл алып, аны ээрчиди. Ээрчишүү байланышы, ушул эле орус тилиндеги ээ менен баяндоочтун ортосунан да жолугат. Мисалы, «о н а и г р а е т». Мындагы ээ менен баяндоочтун ортосундагы ээрчишүү сан жана жак боюнча гана болду. «О н а и г р а л а» — бул учурдагы ээ менен баяндоочтун ээрчишүүсү сан жана род боюнча гана ишке ашты.

Араб тилинде жак категориясын кабыл алуу менен баяндоочтук милдетти аткарып турган этиш сөз ээни сан жана жак, кээде ошону менен бирге, род категориясы боюнча да ээрчип өзгөрөт. Ал адыгей тилинде сүйлөм тизмегинде турган этиштик баяндооч ээ менен да, тике жана кыйыр толуктооч менен да ээрчишип өзгөрө берет.

Кыргыз тилиндеги сүйлөм тизмегинде турган сөздөрдүн синтаксистик багыныңкы байланышынын ээрчишүү түрүнүн табияты алардан бир аз башкача. Тактап айтканда, кыргыз тилиндеги сүйлөмдүн тутумунда турган сөз жана сөз айкаштары, орус жана араб тилдериндегидей болуп, өз ара бири-бири менен род, жөндөмө категориялары боюнча ээрчишпейт. Ошондой эле кыргыз тилиндеги ээрчишүү орус жана адыгей тилдериндегидей аныктооч менен аныкталгычтын, этиштик баяндооч менен тике жана кыйыр толуктоочтун арасынан жолукпайт.

Демек, тектеш түрк тилдеринде, анын ичинде азыркы кыргыз тилинде, ээрчишүү ээ менен баяндоочтун ортосунда гана сан (жекелик, көптүк) жана жак категориялары боюнча ишке ашырылат. Мисалы, кыргыз тилинде: м е н к е л е м и н, с е н к е л е с и ñ, с и з к е л е с и з, а л к е л е т, б и з к е л е б и з, с и л е р к е л е с и ñ е р, с и з д е р к е л е с и з д е р, а л а р к е л е т. Казак тилинде: м е н к е л е м і н, с е н к е л е с і ñ, с і з к е л е с і з, о л к е л д і, б і з д е р к е л е м і з, с е н д е р к е л е с і ñ д е р, с і з д е р к е л е с і з д е р, о л а р к е л е д і. Бул мисалдардан көрүнүп тургандай, кыргыз жана казак тилдериндеги этиштен болгон баяндооч ээни I, II жакта сан жагынан да (жекелик жана көптүк түрүнүн экөөндө тең) жак жагынан да толук ээрчиди. III жакта болсо бул тилкелерде ээ менен баяндооч жак жагынан гана ээрчишти. Сан жагынан ээрчишкен жок. Ал эми алар менен тектеш өзбек жана татар тилдеринде этиштен болгон баяндооч үчүнчү жакта «укичилар келдилар, укишылар килалар» болуп, ээни сан жагынан да, жак жагынан да толук ээрчип өзгөрөт.

Башкаруу байланышы. Синтаксистик багыныңкы байланыштын экинчи түрү болуп саналган башкарууда сүйлөмдүн тизмегинде турган сөздөрдүн багыныңкы мүнөзү башкаруучу сөздүн грамматикалык формаларына карай эмес, анын лексикалык маанисине жана ага тиешелүү грамматикалык категорияларга карата ыңтайлашып баш иет. Башкача айтканда, башкаруу байланышында турган багыныңкы сөз иш-аракеттин багытын, ордун көрсөтүп ошону менен бирге жөндөмөлөрдүн биринде туруп, башкаруучу сөз менен өз ара байланышат. Мына ушул жагынан башкаруу байланышы ээрчишүү байланышынан айырмаланат.

Демек, сүйлөмдүн тутумунда же сөз айкашында турган башкаруучу сөз багыныңкы сөздү иликтеп, башка жөндөмөлөрдүн биринде туруусун талап кылып жана аны ага дуушар кылса, синтаксистик багыныңкы байланыштын **башкаруу байланышы** дейбиз. Мисалы, м а л д ы к ө р ү ү , М о с к в а д а т у р а т , с а б а к к а к е т т и , к и т е п т и а л д ы , а й ы л д а н к е л ү ү .

Синтаксистик багыныңкы байланыштын башкаруу тибинде турган сөздөрдүн башкаруучу сөзү көпчүлүк учурда, этиш сөздөрдөн, ал эми багыныңкы сөзү атооч сөз түркүмүндөгү сөздөрдөн, заттык мааниде колдонулган сөздөрдөн, тактоочтордон, атоочтуктардан, кыймыл атоочтордон болот. Мисалы, ш а а р д ы а р а л а п ч ы к т ы , а л г а н д ы н б е р г е н и б о л о т , б и р и н ч и г е ж о л у к - т у м , к ы з ы л ы н к о ю п а г ы н а л .

Синтаксистик байланыштын бул тибин башкаруучу сөзү да, багыныңкы сөзү да атооч сөздөрдөн болгон учуру азыркы кыргыз тилинен ото сейрек учурайт. Мисалы, а й ы л с о в е т и н е м ү ч ө , и ш к е ч е б е р , т о о д о н б и й и к , к ө л - д ө н т е р е њ , а й д а н а ч ы к , м е к е м е г е ж е т е к ч и .

Ошентип, синтаксистик багыныңкы байланыштын башкаруусунун тибинде турган сөздөрдүн багыныңкы сөзү аныктоочтон башка айкындооч мүчөлөрдүн биринде туруп, баяндоочтук милдетти аткарып турган этиш сөзгө (башкаруучу сөзгө) баш ийип, аны менен өз ара карым-катышта жана байланышта турат. Мисалы, у н и в е р с и т е т т и б ү т ү р д ү , а г а н ы к ө р ү п и н и ө с ө т , Ө м ү р - б е к к е ж о л у к т у м .

Ыкташуу байланышы. Ыкташуу байланышы ээрчишүү жана башкаруу байланыштарынан айырмаланып, өз ара орун тартиби боюнча жана интонация аркылуу тутумдашат. Мында багыныңкы сөз багындыруучу сөздөн ар дайым мурда келип, лексикалык маани жагынан багынуу абалында туруп, аны менен орун тартиби боюнча ыкташа байланышат.

Ыкташуу байланышынын тибинде турган сөздөрдүн биринин ордун экинчисинин орду менен эркин алмаштырып айтууга болбойт. Эгерде алмаштырсак, анда ыкташууда турган сөздөрдүн мурунку мааниси бузулуп, таптакыр башка мааниге өтүп кетет. Мисалы, д е п т е р ч ө н т ө к , а й н е к к ө з , с у у и ч е р , к ү н к ө р ө р ; с у у к к а р а н д а й .

Демек, ыкташуу байланышынын грамматикалык ыгы — сөздөрдүн түз орун тартибин сактоо.

Синтаксистик багыныңкы байланыштын бул тиби кыргыз жана башка түрк тилдеринин оозеки жана жазуу речтеринде ото кеңири колдонулат. Ошондой эле ыкташуу калган башка тилдерде, анын ичинде орус тилинде да кеңири колдонулуп жүрөт. Мисалы, г о в о р и т ь г р о м к о , б ы с т р о б е г а т ь , п о ч т и ю н о ш а , о ч е н ь т о ч н ы й , в е с ь м а р е ш и т е л ь н ы й , у ч и т ь р и с о в а т ь .

Кыргыз тилиндеги синтаксистик багыныңкы байланыштын ыкташуу тиби зат атооч менен зат атоочтун (чөнтөк дептер, бал каймак, таш жол, көз айнек), сын атооч менен зат атоочтун (ак дасторкон, кызыл жоолук, ак жол): сан атооч менен зат атоочтун (биринчи орун, жыйырмака

бат, үч курма, жетимиш жаш), ат атооч менен зат атоочтун (бардык эл, бүткүл аалам, ошол киши, тигил ат), тактооч менен кыймыл атоочтун (тез жүрүү, өйдө чыгуу, ылдый түшүү, эрте туруу, кеч жатуу), тууранды сөздөр менен кыймыл атоочтун (шак-шак басуу, карс-карс күлүү, борк-борк кайноо, корс-корс сүйлөө), атоочтук менен зат атоочтун (окуган жигит, барар киши, жаңылбас жаак, мүдүрүлбөс туяк, болор бала, сыйлоочу адам) орун тартиби боюнча ыкташа жана ырааттуу байланыша айтылышынан жасалат.

Ошентип сүйлөмдүн тизмегиндеги же сөз айкашынын тутумундагы бай ийүү абалында турган сөз башкаруучу (баш ийдирүүчү) сөз менен орун тартиби боюнча ырааттуу түрдө; ыкташа байланышып айтылса, синтаксистик багыныңкы байланыштын **ыкташуу жолу** дейбиз.

Таандык байланыш. Синтаксистик багыныңкы байланыштын бул тиби, айрыкча, түрк тилдерине мүнөздүү нерсе. Ал илик жөндөмөсүндө турган атооч сөздөр менен үч жактын бирине болгон таандыкты көрсөтүүчү мүчөнүн бирин кабыл алып турган атооч сөздөрдүн өз ара байланыш-катышынан жолугат. Мисалы, азаматтын акылы, аргымактын жалы, сенин китебиң, анын агасы.

Кыргыз тилиндеги сөз айкаштарынын жана сүйлөмдөрдүн тутумунан жолугуучу синтаксистик багыныңкы байланыштын бул тиби түрк тилдеринен башка перси жана араб тилдеринен да жолугат.

Таандык байланыш азыркы кыргыз тилинде эки түрдүү жол менен ишке ашырылат. Анын биринчиси таандык байланышта турган сөздөрдө жөндөмөнүн **«нын»** мүчөсүнүн түшпөй, толук сакталып айтылышы аркылуу жасалат. Мисалы, айдын бети, окуучунун китеби, көлдүн кылаасы ж. б. Экинчисинде тоо этеги, күн нуру, кыргыз ырлары, жер бети, ат жалы, айучугу түрүндө илик жөндөмөнүн мүчөсүнүн түшүп (көмүскөдө) калып айтылышынын натыйжасында ишке ашат.

Синтаксистик багыныңкы байланыштын бул тиби жөнүндө түркологиялык тил илиминде ар түрдүү көз. караш, али күнгө чейин өкүм сүрүп келүүдө. Кээ бир түркологдор синтаксистик багыныңкы байланыштын бул жолун ээрчишүү байланышынын гана бир түрү деп эсептесе, айрым түркологдор башкаруу байланышына кошуп караштырып жүрүшөт. Ал эми үчүнчү топтогу окумуштуулар таандык байланышты жогоркулардын экөөнө тең кошпой тектеш түрк тилдериндеги сөз айкаштарынын тутумунда, сүйлөмдөрдүн тизмегинде баш ийүүчү жана башкаруучу абалда келген сөздөрдүн синтаксистик багыныңкы байланышынын формаларынын айрыкча бир түрү (таандык байланыш изафетное сочетание) деп, аны өз алдынча бөлүп карап жүрүшөт.

Чындыгында синтаксистик багыныңкы байланыштын ээрчишүү, башкаруу, ыкташуу типтеринен айырмаланып, таандык байланыштын табияты таптакыр башка.

Таандык байланыштын тутумунда турган сөздөрдүн багыныңкы сөзү илик жөндөмөсүндө, башкаруучу сөзү таандык мүчөлөрдүн үчөөнүн биринде турат. Мындагы таандык маанинин эки жакка тең, башкача айтканда, башкаруучу сөзгө да, багыныңкы сөзгө да катышы бар. Бул өзгөчөлүк аны синтаксистик багыныңкы байланыштын калган түрлөрүнөн айырмалап турат.

Ошентип, илик жөндөмөсүн кабыл алган багыныңкы сөз менен таандык мүчөнүн үч жагынын биринде турган багындыруучу сөздөн туруп грамматикалык жактан таандык маанини билдирип турса, **таандык байланыш** деп аталат. Мисалы, билимдин кени окууда, эрдин көркү эл менен, сенин чыгарм

аң, сиздин иниңиз, силердин үйүңөр.

Сүйлөм. Сүйлөмдүн табиятына аныктама берүүгө окумуштуулар тарабынан көптөгөн аракеттердин болгондугу тил илиминин тарыхынан бизге белгилүү. Сүйлөмгө аныктама берүүгө байыркы гректик жана римдик филологдор алгач аракет кылышкан. Алар өздөрүнүн берген аныктамаларында сүйлөмдүн маани жагына гана көңүл бурушуп, ага «сүйлөм — сөз аркылуу билдирилген ой», «сүйлөм — толук бүткөн ойду билдирүүчү сөздөрдүн бирикмеси» — деген далилдерди берип келишти. Сүйлөм жөнүндөгү бул аныктамалардын негизги өзөгү азыркы мектеп грамматикаларынын бардыгында: «толук бир бүткөн ойду билдирүүчү сөз же сөз тизмектерин сүйлөм дейбиз, «айрым бир бүткөн ойду билдирип турган сөз же сөз тизмегин сүйлөм дейбиз» деген мазмунда берилип, азыркы күнгө чейин сакталып келе жатат. Сүйлөм жөнүндөгү мындай маанидеги аныктамалар жеке эле кыргыз же аны менен тектеш түрк тилдерине тиешелүү мектеп грамматикаларында гана эмес, орус тилинин мектеп грамматикаларында да кеңири колдонулуп жүрөт.

XIX кылымдын башталышында окумуштуулар сүйлөмдүн нагыз гана логикалык жагына көңүл бурушуп, ага «сүйлөм логикалык жактан ой жүгүртүүнүн (суждениенин) сөз аркылуу берилиши» деген бүдөмүк жана так эмес аныктаманы беришти. Чындыгында, мындай аныктама сүйлөмдүн табиятына теп келе бербейт. Анткени логикалык ой жүгүртүүдө кандайдыр бир нерсени ырастоо же жокко чыгаруу, бир нерсеге макул болуу же болбоо сыяктуу белгинин болушу зарыл шарт. Ал эми: «С е н к а ч а н к е л е с и ң?, Б ү г ү н к а й - с ы с а б а к? О п - е й, б у л э м н е!» — деген сыяктуу толуп жаткан суроолуу жана илептүү сүйлөмдөрдө, ал турмак «Э ш и к т и ж а а п к о й. Т е р е з е л е р д и а ч ы п ж и б е р. Ж а а н ж а а п ж а т а т» сыяктуу көптөгөн жай сүйлөмдөрдө да ой жүгүртүүгө (суждениеге) түздөн-түз тиешелүү ырастоо, жокко чыгаруу сыяктуу логикалык белгилер жок. Андай логикалык ой жүгүртүү мазмундагы сүйлөмдөргө «Ж ы л к ы с ү т э м ү ү ч ү ж а н ы б а р», «Т а м е к и т а р т у у — з ы я н д у у» сыяктуу накай ырастоо же жокко чыгаруу маанисинде айтылган сүйлөмдөр гана кириши мүмкүн.

XIX кылымдын акырында XX кылымдын башында Батыш Европада жана Россияда сүйлөмдүн табиятына аныктама берүүнүн психологиялык концепциясы пайда болот. Бул концепциянын өкүлдөрү: «сүйлөм — психологиялык ой жүгүртүү», «сүйлөм — психологиялык жактан кабар берүү» — деген аныктамаларды беришти. Сүйлөмдүн табиятын аныктоого карата берилген бул «психологиялык» аныктамалар да жогорудагы «логикалык» аныктамалар сыяктуу бир жактуу келип, сүйлөмдүн ролун, маңызын толук камтыган жалпыга бирдей жана алгылыктуу аныктамалардан боло алган жок. Ошондой болсо да, бул багыттын өкүлдөрү (мунун биздин өлкөдөгү көрүнүктүү өкүлү академик А. А. Шахматов болгон) сүйлөмдүн табиятын окуп үйрөнүүгө Өзүлөрүнүн баалуу салымдарын кошушту.

Ошентип, сүйлөм адамдын акыл-оюн бир бүтүнгө бириктирип грамматикалык жактан уюштуруунун жана аны билдирүүнүн негизги каражаты. Ошондуктан ал синтаксис илиминде борбордук орунду ээлеп, тилдеги синтаксистик башкы бирдик жана синтаксистик башкы категория болуп саналат.

Тилдин коомдогу башкы милдети — адамдардын өз ара пикир алмашуусу үчүн кызмат кылуу, ал эми анын башкы функциясы — коммуникативдүүлүк, башкача айтканда, кабардоо, кабар берүүчүлүк. Бул коммуникативдик функцияны тил грамматикалык жактан уюшулган сүйлөмдөр аркылуу гана иш жүзүнө ашырат. Демек, сүйлөм коммуникативдүү болот. Башкача айтканда, кабардоо, кабар берүүчүлүк касиетке сүйлөмдөр гана ээ боло алат. Ошондуктан сүйлөмдүн тутумунан тышкары турган бир дагы сөз, бир дагы фонема, бир даты морфема бул кызматты аткара албайт Сүйлөм коммуникативдик, модалдуулук, предикативдик

категорияларга ээ жана анда (сүйлөмдө) кабардоо интонациясы да болот.

Сүйлөмдүн табиятын аныктоого толук мүмкүнчүлүк түзүүчү бул категориялардын ар бири грамматикалык жактан өздөрүнө гана тиешелүү ички маанилик өзгөчөлүктөргө жана сырткы формалдык көрсөткүчтөргө ээ. Алып айтсак, сүйлөмдүн коммуникативдик категориясы автордун (сүйлөөчүнүн) тигил же бул нерсе, окуя жөнүндөгү оюн, пикирин, сезимин башка адамдарга кабардап билдирүүнү ишке ашырат. Тилде коммуникативдик категория катышпаган бир дагы сүйлөм болбойт. Бул категориянын сырткы көрсөткүчү болуп кабардоо интонациясы кызмат кылат. Ал интонация аркылуу сүйлөөчү тарабынан айтуунун болгондугу же болбогондугу, автордун речи аркылуу берилүүчү кабардоонун ишке ашкандыгы же ашпагандыгы белгилүү болот.

Сүйлөмдүн модалдуулук категориясынын мааниси аркылуу айтылып жаткан речтин мазмунундагы чындыкка карата болгон адамдын аң-сезиминдеги мамиленин айырмачылыктары чагылдырылып берилет. Себеби мында бир нерсеге макул болуу, кубаттоо же жокко чыгаруу, талап кылуу бирөөнүн пикирин билүү сыяктуу маани болот.

Мына ушул модалдуулук категориясынын (речтин мазмунунун чындыкка карата болгон мамилесин билдирүүчү категориянын) негизинде биз сүйлөмдү айтылышына карата **жай, илептүү, суроолуу сүйлөмдөр** деп бөлүштүрөбүз. Мисалы, Түштөн кийинки элпек жел дарактардын башын болор-болбос диридетти. Кечээ күүгүмдөн жааган жаантаң ата басылды. Бул сүйлөмдөр — ырастоо маанисиндеги жай сүйлөмдөр. Беш экиге калдыксыз бөлүнбөйт. Ал ишти бүтүргөн жок. Булар — төгүндөө маанисиндеги жай сүйлөмдөр. Ой, тирүү экен! Ой, ко-куй, ой, бул эмне дегениң! Булар — илептүү сүйлөмдөр. Окуучулар кайда кетишкен? Сен даярдандыңбы? Булар — суроолуу сүйлөмдөр.

Советтик тил илиминде сүйлөмдүн предикативдик катнаш категориясы жөнүндө көп сөз козголуп жүрөт. Бирок бул жөнүндө тил илиминде бирдиктүү бир көз караш али күнгө чейин жок.

Айрым эмгектерде сүйлөмдүн предикативдик катнаш категориясын ээ менен, баяндоочтун ортосундагы байланыш-катышты билдирүүчү категория деп түшүндүрүп, аны баяндоочтук категория же тек гана баяндоочтун ээ менен болгон катышын билдирүүчү категория,— деп да атап жүрүшөт. Экинчи бир эмгекте аны чак жана ыңгай этиштердин биринин катышуусу менен айтылып өз ара багынычтуу келген сүйлөм мүчөлөрүнүн экөөнүн гана ортосундагы (мисалы, мен жазамын. Кыр аакы киши сүйлөсүн. Волга дарыясы Каспий деңизине куюп турат ж. б.) мамилени билдирет,— деп түшүндүрөт. Ал эми дагы бир айрым эмгектерде предикативдик катнаш айтылып жаткан сүйлөмдүн тутумундагы кабардын чындыкка болгон катышын билдирет,— деп көрсөтүлөт, Чындыгында, кандай гана ээ, баяндооч болбосун, алар өз ара ажырагыс байланышта келип, айтылып жаткан сүйлөмдүн негизин түзөт да, айлана-чөйрөдө болуп жаткан чындыктан кабар берет. Демек, алар кабардын чындыкка болгон катышын да билдирет. Мисалы, Ай Күндү айланат. Бул сүйлөмдө Айдын Күндү айланары жөнүндөгү кабар да жана ал кабардын чындыкка болгон катышы да бар. Анткени Айдын Күндү айланары чындык. Ошондой эле «Акмат келе жатат» десек Акматтын келе жаткандыгы тууралуу кабар жана ал кабардын чындыкка болгон катышы бар. Себеби, Акматтын келе жаткандыгы чындык.

Ошентип, сүйлөмдүн предикативдик катнаш категориясын, биздин оюбузча дагы айтылып жаткан кабардын чындыкка болгон катышын билдирүүчү категория,—деп атоо максатка ылайыктуу. Себеби кандай гана сүйлөм болбосун, анда кабардын чындыкка болгон катышы болбой койбойт.

Предикативдик катнаш категориясынын сырткы көрсөткүчү болуп, баяндоочтун ээ менен болгон байланышы кызмат кылат.

Сүйлөмдүн табиятын аныктоого мүмкүнчүлүк түзүүчү бул категорияларды (коммуникативдик, модалдуулук, предикативдик жана кабардоо интонациясы) бири-биринен теориялык жактан гана айырмалоого болот. Ал эми турмуштук чындыкта болуп жаткан окуялардан, түшүнүктөрдөн, көрүнүштөрдөн жана кабар берүүчү сүйлөмдөрдүн тутумунда алар өз ара бири-бири менен байланышкан ажырагыс бирдикте турат. Себеби алар айтууда (өз оюн айтууда) же болбосо айтылып жаткан сүйлөмдүн тутумунда бири-биринен обочолонуп, жеке-жеке келбестен, белгилүү бир гана интонацияга биригип, тутумдаш айтылат.

Ошентип, жогорку категорияларды эске алуу менен сүйлөмдүн табиятына төмөнкүдөй аныктама берүүгө болот.

Ой-сезимди кабардап билдирүүнүн башкы курал-каражаты катарында ошол өзү кызмат кылып жаткан тилдин ички законченемдүүлүгүнө ылайык грамматикалык жактан уюмдашкан речтин бирдигин **сүйлөм** дейбиз.

Сүйлөм мүчөлөрү. Тил илиминде көптөн бери сүйлөм мүчөлөрү баш жана айкындооч мүчөлөр деген эки чоң топко бөлүштүрүлүп жүрөт.

Баш мүчө ээ жана баяндоочтон, айкындооч мүчө аныктооч, толуктооч жана бышыктоочтон турат.

Сүйлөм мүчөлөрү синтаксистин изилдөө объектисинин — бири. Ошону менен бирге ал морфология менен карым-катышта жана байланышта турат. Морфология ар бир конкреттүү сөздүн грамматикалык белгилерин (жөндөмө, сан, чак, жак, ыңгай ж. б.) эсепке алып, аларды абстракциялайт жана түркүмдөргө бөлүштүрөт. Синтаксис болсо ал сөздөрдү абстракциялоону андан ары улантат. Бирок ал өзүнүн абстракциялоо ишин морфология сыяктуу ар бир конкреттүү сөздүн берген мааниси жана белгиси боюнча эмес, аларга тиешелүү морфологиялык категориялардын сөздөрдүн ортосундагы грамматикалык жактан болгон байланыштын жана сөздөрдүн морфологиялык класстарынын негизинде алып барат.

Синтаксис үчүн башкы нерсе — сүйлөмдүн тутумундагы сөздөрдүн арасындагы грамматикалык жактан болгон байланыш-катыш жана мамиле. Мына ушул негизге таянып, синтаксис сүйлөмдүн тутумунда турган сөздөр кандайча грамматикалык байланышта туруп, сүйлөм мүчөлөрүнүн кайсынысынын милдетин аткарып тургандыгын аныктоого аракет кылат. Мисалы, сүйлөмдүн тутумундагы башка сөздөргө багынбай, атооч жөндөмөсүндө туруп, грамматикалык жактан баяндоочту сан, жак жагынан өзүнчө баш ийдире ээрчиткен сөз ээлик милдетти аткарат. Табыш жөндөмөсүндө туруп, кыймыл-аракет багытталган тике объектини көрсөтүп, грамматикалык мамиле жагынан баяндоочко багыныңкы абалда турган сөз, сүйлөм тизмегинде толуктоочтук милдетти аткарат.

Иликтен башка жөндөмөлөрдүн биринде туруп, кыймыл-аракеттин кайсы тарапка багытталгандыгын көрсөтүп, грамматикалык байланыш жагынан баяндоочко баш ийип турган сөздөр сүйлөмдө бышыктоочтун милдетин аткарат. Ал эми, көпчүлүк учурда таандык мүчөнүн үч жагынын биринде турган сөздү аныктоо менен илик жөндөмөсүн кабыл алып, грамматикалык жактан ошол аныкталгыч сөзгө багынып турган сөз сүйлөмдүн тутумунда аныктоочтун милдетин аткарат.

Ошентип, сүйлөм мүчөлөрү — сүйлөмдө жолугуучу жана айда өз ара карым-катыштык байланышта туруп, ошол өзүлөрү катышып турган сүйлөмдүн тутумундагы грамматикалык мамилени билдирүүчү синтаксистик категория.

Демек, сүйлөм мүчөлөрүнүн ар бирин табиятына аныктама берүүдө, алардын ар биринин сүйлөмдө аткарган милдетине башка сөздөр менен болгон грамматикалык байланышы менен мамилесине көңүл буруубуз керек.

Сүйлөмдүн тутумунда башка сөздөргө грамматикалык жактан багынбай, баяндооч менен өз ара предикативдик катнашта келип, аны сан, жак боюнча өзүнө баш ийдире ээрчитүүчү атооч жөндөмөсүндө турган сүйлөмдүн баш мүчөсү **ээ** деп аталат. Мисалы, Токтогулдун жаш **жүрөгү** уядан талпынган бал апандын канатындай дирилдеди. Бүлкүлдөгөн жумшак жел беттерин аймалайт.

Грамматикалык байланышта ээге багыныңкы абалда келип ээрчише байланышып турган баш мүчө **баяндооч** деп аталат. Мисалы, Сопол куйрук, сыйда жал, жайдак, кара кашка аргымак жолоочуларды тайгандай ээрчип, бош келатат, жолоочулардын сөзү ошолат жөндө баратат.

Грамматикалык жагынан өзүнөн кийинки келген зат атооч же заттык мааниде айтылган аныкталгыч сөздө багыныңкы келип, анын сапатын, белгисин, касиетин, сан-иретин жана бир жакка таандык экенин билдирип турган айкындооч мүчөнү **аныктооч** дейбиз. Мисалы, **Белгисиз** жигит **Ток-тогулдун** башын сол колу менен бапестеп көтөрүп, оң колу менен **кичинекей кара** көнөчөктү оозуна алып барды.

Грамматикалык мамиле жагынан баяндоочко багынып кыймыл-аракет багытталган тике же кыйыр объектини көрсөтүп турса **толуктооч** дейбиз. Мисалы, **Кандайдыр тез-тез согулган темирчинин балкасы калайды** какшатат.

Баяндоочтук милдетти аткарып турган ар кандай сөз менен грамматикалык жактан башкарыла байланышып, кыймыл-аракеттин ордун, багытын, мезгилин, себебин, максатын, сан-өлчөмүн жана белгинин сапатын көрсөтө бышыктап турган айкындооч мүчө **бышыктооч** деп аталат.

Ошентип, сүйлөм мүчөлөрүнүн бардыгын топтоштуруп, адаттагыдай эле аларды өз ара **баш** жана **айкындооч мүчөлөр** — деп, эки чоң топко, ал эми ич ара, ээ, баяндооч, аныктооч, толуктооч, бышыктооч — деп бешке, бөлүштүрүп берүү акыйкат.

Айлана-чөйрөдө, турмушта болуп жаткан окуяларга, кубулушка, түшүнүккө ж. б. нерселерге байланыштуу айтылып жаткан кабардын чындыкка болгон мамилесин билдирүүдө, баш мүчө менен айкындооч мүчөлөрдүн аткарган милдеттеринин ортосунда сапаттык жактан болгон олуттуу айырмачылыктар бар. Алсак ээ менен баяндоочтун жанаша айтылышынан сүйлөм түзүлүп, натыйжада турмушта болуп жаткан чындыктан кабар берилет. Мисалы, **Учуп бараткан** — ителги. **Окуучулар келишти. Майрам болду.** Ал эми айкындооч мүчөлөрдүн өз ара биригип айтылышынан сүйлөм түзүлбөйт. Ошондуктан алар дүйнөдө болуп жаткан көрүнүштөн толук кабар бере албайт. Мисалы, **сунун жээгинде, бийик аскадан, күндүн жылуусунан.**

Бул жерде жалаң гана айкындооч мүчөлөрдөн турган сөз тизмектерин речибиздеги кемтик сүйлөмдөр менен аралаштырып жана чаташтырып албообуз керек.

Кемтик сүйлөм өзүнөн мурун же кийин келүүчү толук сүйлөм менен мазмун жагынан тутумдаша байланышып сөз тизмегиндеги баш же айкындооч мүчөнүн биринин кемип калгандыгы сүйлөмдүн кырдаалынан белгилүү болуп турат. Мисалы, **Түлкүбек байгеге сайылган кул баласын бермек болду** (толук сүйлөм).

— **Кимге** (кемтик сүйлөм).

— **Зуннахунга** (кемтик сүйлөм).

Демек, кемтик сүйлөмдүн табияты монологдук жана диалогдук речке мүнөздүү келет. Ал эми айкындооч мүчөлөрдүн тобунан турган сөздөрдө бул өзгөчөлүк

байкалбайт.

Ошентип айтылып жаткан ой жеткиликтүү болуусу үчүн сүйлөмдө ээ менен баяндоочтун катышуусунан турган мазмундун болушу зарыл. Себеби ээ менен баяндооч — сүйлөмдүн грамматикалык түзүлүшүнүн негизи.

Грамматиканын ажырагыс эки бөлүгү катарында морфология менен синтаксис кандай байланышта турса, сөз түркүмдөрү менен сүйлөм мүчөлөрү да так эле ошондой байланышта турат. Андыктан, сүйлөм мүчөлөрүн сөз түркүмдөрү менен байланыштырып кароо максатка ылайыктуу. Анткени сүйлөм мүчөлөрү тигил же бул сөз түркүмүнө тиешелүү сөздөрдүн, сөз айкаштарынын грамматиканын (синтаксистин) карамагына толук өтүүсүнүн натыйжасында сүйлөм ичинде гана пайда болот. Ошондуктан сүйлөм мүчөлөрү — сүйлөмдүн курулуш элементтеринин ортосундагы мамилени билдирүүчү синтаксистик категория.

Сүйлөм мүчөлөрү менен сөз түркүмдөрүнүн ортосундагы байланыш-катышты жеткиликтүү түшүнүү үчүн биз төмөн жакта бир нече конкреттүү тилдик фактыларга кайрылып көрөлү. «Күн, бала, аял, таш, тоо, жер, суу» деген сөздөр — сөз түркүмүнүн системасында атооч жөндөмөсүндө турган зат атоочтор. Ал эми сүйлөм мүчөлөрүнүн системасында алар ээге туура келет, тактап айтканда, алар синтаксистин карамагына өтүп, сүйлөмдүн тутумунда тургандай, ээлик милдетти аткарат. Мисалы, Бүгүн күн чайыттай ачык. Бала — өмүрүңдүн уландысы.

Ээлик милдетти жеке эле зат атооч сөздөр аткарбастан, ат атооч (**Мен** келдим), сын атооч (Гүлдүн сарысынан **кызылы** жакшы болот), сан атооч (**Он беш** экиге калдыксыз бөлүнбөйт), атоочтук формасындагы этиш сөздөр да (**Башкаруучу** ордунан турду. **Сүйлөп жаткан** трибуна дан түштү) аткара берет.

Сөз түркүмдөрүнүн системасында турган этиш сөздөр сүйлөм мүчөсүнүн системасында баяндоочко, сын атооч сөздөр аныктоочко туура келет. Мисалы, Абдулла аттуу **жаш, өзбек** жигит өзүнүн кезеги менен бир **сонун** аңгеме **сүйлөдү**. Закымдаган коюу абадан жаңы көтөрүлгөн дандын жыты **келип, бийик** асманда бүркүт **айланат**.

Баяндоочтук жана аныктоочтук милдетти сөз түркүмүнүн системасында жалаң эле этиш сөздөр менен сын атооч сөздөр гана аткарбастан, калган башка сөз түркүмүнө тиешелүү сөздөр да аткара берет. Мисалы, баяндоочтук милдетти зат атоочтор аткарат: Торуатка эки чоң ак куржунду кабаттай салып, бастыра албай келе жаткан — **Сансыз**. Алысты жакын кылган — **кыз**, ачууну таттуу кылган — **туз**. Сын атоочтор аткарат: Бирок, көмүрдүн казылышы дагы эле **начар**. Айдын бир бети **жарык**, бир бети **караңгы**. Тууранды сөздөр аткарат: Жээк **ызың-кызың, уу-дуу**. Ат атоочтор аткарат. Сүйлөгөн — **мен**. Жайлоонун өзү — **тетигил**.

Сөз түркүмүндөгү сөздөр сүйлөм мүчөлөрүнүн системасына өткөндө, сөз түркүмдөрүндөгү өздөрүнүн баштапкы абалын тек гана кайталабастан, ошол өздөрү катышып турган сүйлөмдүн ички өзгөчөлүгүнө ылайык ал сөздөр форма жагынан да, маани жагынан да белгилүү өлчөмдөгү өзгөрүүгө учурайт. (трансформацияланат).

Сөз түркүмдөрү менен сүйлөм мүчөлөрүнүн ортосундагы байланыштын тамыры өтө эле терең. Бирок, сүйлөм мүчөлөрү менен сөз түркүмдөрү жөнүндөгү түшүнүк бири-бирине окшош эмес. Себеби сөздөр морфологиянын изилдөө объектиси болуп саналат да, сөз түркүмдөрүнүн системасында өз ара байланыш-катышта туруп, алар нагыз морфологиянын талабына ылайык гана милдеттерди аткарышат. Ал эми сүйлөм мүчөлөрү синтаксистин изилдөө объектиси болуп

эсептелет да, сүйлөм мүчөлөрүнүн системасында өз ара байланыш-катышта туруп, нагыз синтаксистик милдетти гана аткарат. Мындан сөз түркүмдөрү менен сүйлөм мүчөлөрү бири-биринен обочолонуп бөлүнүп турат деген жыйынтык келип чыкпайт. Тескерисинче, алар ар дайым карым-катышта жана өз ара тыгыз байланышта келишип бири-бирин шарттап турушат.

Сүйлөмдүн түрлөрү. Кайсы гана тилдеги сүйлөм болбосун, ал өзүнүн синтаксистик түзүлүшү жана грамматикалык маанилери жагынан бирдей болбойт. Мунун өзү сүйлөмдүн түрлөрүн мындан ары да илимий багытта тереңдетип изилдеп, үйрөнүүнү талап кылбай койбойт. Себеби сүйлөмдүн түрлөрүнүн ар биринин табиятын ар тараптан териштирип, илимий жактан аны терең изилдөөнүн берген натыйжалары, бизге, өз эне тилибизди баштагыдан да толук үйрөнүүгө, ал боюнча окуу китептерин түзүүгө жана чет элдик тилдерди ийгиликтүү өздөштүрүүгө түрткү берет.

Тилдеги сүйлөмдөр синтаксистик түзүлүшүнө карай **жөнөкөй** жана **кошмо сүйлөм** деп, жалпы жонунан эки чоң топко бөлүнөт,

Сүйлөмдүн синтаксистик түзүлүшүнө карай бөлүштүрүүнүн бул эки түрү тилдин курулуш материалы катарында колдонулуп жүргөн сүйлөмдөрдүн ар биринин ички табиятынан, башкача айтканда, ички грамматикалык түзүлүшүнүн закон ченемдүүлүгүнөн келип чыгуучу тилдеги синтаксистик кубулуш.

Тилдеги жөнөкөй сүйлөмдөр синтаксистик жактан болгон түзүлүш белгилерине карай бир составдуу жана эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдөргө ажыратылат.

Бир составдуу жөнөкөй сүйлөмдөр синтаксистик түзүлүшү жана грамматикалык маанилерине ылайык төмөнкүдөй бөлүштүрүлөт.

Атама сүйлөм: Кыштын толугу. Түндүн бир убактысы. Эң же р.

Жактуу сүйлөм: Сууну сиңген жерге төк, кепти уккан кишиге айт. Мойнун созо «күш - күш, кырылгырлар!» — деп тоокторункууга болуп, өзүнүн ошерде экенин алда кайдан туйду - рат.

Жаксыз сүйлөм: Жайлоодо ар дайым салкын болот. Алардын мында экенин билүүгө болот.

Ал эми эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдүн түрлөрүнө төмөнкү жөнөкөй сүйлөмдөр кирет.

Жалаң сүйлөм: Уйлар токтобойт. Каныбектер келет. Окуучулар келишти.

Жайылма сүйлөм: Күлүк ат чапкан сайын арбытат. Түштүк жактан калдайган кара булуттар көтөрүлүп келе жатат.

Толук сүйлөм: Тор жорго Толубай менен Асылхандын эң артык көргөн малы. Быйыл беш асый, мамыктай тынч, катуужорго. Алдына жорго салып көргөн эмес. Бул бүтүн Курамыш айылына маалым.

Кемтик сүйлөм:

—Колуңуз дагы эмне?

—Сиз билесизби?

—Билем.

Ошентип, бир составдуу жана эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдөр бири-биринен төмөнкү белгилери менен айырмаланат.

Бир составдуу сүйлөмдөрдө баяндоочтун болушу мүмкүн. Ал эми ээси таптакыр жок же белгисиз болот. Ал турмак, кээде андагы баш мүчөлөрдүн экөөнүн тең кемип калган учурлары да кездешет.

Эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдө баш мүчөлөр толук катышат. Көпчүлүк

учурда андагы баш мүчөлөр менен бирге айкындооч мүчөлөр да толук катыша берет. Айрым гана учурда, башкача айтканда, кемтик сүйлөмдөрдө гана баш мүчөлөрдүн бирөө же айкындооч мүчөлөрдүн бардыгы кемип айтылат. Бирок андагы кемип калган мүчөлөр андан мурун же кийин айтылган сүйлөмдөрдүн кырдаалынан белгилүү болуп турат. Себеби, кемтик сүйлөмдөр өздөрүнүн мазмуну жагынан толук сүйлөмдөр менен ар дайым тутумдаша айтылат.

Грамматикалык маанилери менен синтаксистик түзүлүш өзгөчөлүктөрүнө ылайык тилдеги кошмо сүйлөмдөрдү **жөнөкөй кошмо сүйлөм** жана **татаал кошмо сүйлөм** деп, эки топко бөлүштүрүп классификациялайбыз.

Кошмо сүйлөмдүн мындай түрлөрү жеке эле кыргыз тилинде гана эмес, калган тектеш түрк тилдеринде, орус тилинде да жолугат.

Тилдеги кошмо сүйлөмдүн тутумунда келген айрым жөнөкөй сүйлөмдөр маани жана синтаксистик түзүлүшү жагынан бири-бирине көз каранды болушпай, тең укукта турушуп, өз ара байланышышат. Себеби, булардын ар бири өз алдынча туруп, айтылып жаткан ойдон кабар берүү мүмкүнчүлүгүнө ээ. Ошондуктан кошмо сүйлөмдүн тутумунда турган мындай жөнөкөй сүйлөмдөрдү биринен экинчисин бөлүп ажыратып жиберүүгө да болот. Мисалы, **З а к ы м д а - г а н к о ю у а б а д а н ж а ң ы к ө т ө р ү л г ө н д а н д ы н ж ы т ы к е л и п , б и й и к а с м а н д а б ү р к ү т а й л а н а т . Э к и т о о к ө р ү ш п ө й т , э к и а д а м к ө р ү ш ө т .**

Демек тилдеги мындай кошмо сүйлөмдөр **жөнөкөй кошмо сүйлөмдөр** деп аталат. Булар байламтасыз **жөнөкөй кошмо сүйлөм** жана **байламталуу жөнөкөй кошмо сүйлөм** болуп, өз ара дагы экиге бөлүнөт.

Кошмо сүйлөмдүн тизмегинде турган кээ бир жөнөкөй сүйлөмдөр өзүлөрүнүн синтаксистик түзүлүшү жагынан да, грамматикалык мааниси жагынан да бири экинчисине багыныңкы

абалда келип, өз ара байланышат. Мындай түзүлүштөгү кошмо сүйлөмдөр тил илиминде **татаал кошмо сүйлөмдөр** деп аталат.

Ошентип татаал кошмо сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бири башкаруу абалында туруп андагы айтылып жаткан кабардын чындыкка болгон катышынан келип чыккан натыйжаны билдирет. Кошмо сүйлөмдүн тутумундагы мындай жөнөкөй сүйлөмдөр **баш сүйлөм** деп аталат.

Ал эми татаал кошмо сүйлөмдүн тутумундагы баш сүйлөмгө багыныңкы абалда келип, анын мезгилин, себебин, шартын, максатын, сыпатын жана башка кырдаалын билдирип турган жөнөкөй сүйлөмдөр багыныңкы сүйлөмдөр деп аталат. Мисалы, **А т а с ы а н ы к у р ж у н д а й а л ы п ж е р г е к о ё к о й г о н д о , б а л а т е м т е ң д е п б ү р ү ш ү п б а р ы п о т у р а к а л д ы . Э р к а й ы м ү й ү - н ө к и р и п к е т е р и м е н е н , Ч о ң к о й ч у А р т ы к т ы э э р ч и т и п к е л д и .**

Бул келтирилген мисалдардагы татаал кошмо сүйлөмдөрдүн тутумунда турган багыныңкы сүйлөмдөр, андагы баш сүйлөмдөрдүн мезгилин, максатын жана шартын билдирди.

Мына ошентип, кошмо сүйлөмдөр жөнөкөй сүйлөмдөрдөн синтаксистик жактан болгон түзүлүшү жана грамматикалык мааниси жагынан айырмаланат.

Тилдин пайда болушунун жана андан ары миңдеген жылдар бою анын өнүгүш тарыхынын жүрүшүндө тилдеги сүйлөмдөр да өнүгүп, ар тараптан калыптанып жетилип жүрүп отурат. Натыйжада, тилдеги жөнөкөй сүйлөмдөр улам барган сайын өз ара чиеленишип, белгилүү бир ырааттуулуктагы синтаксистик татаал түзүлүшкө ээ болот да, бара-бара кошмо сүйлөмдөргө айланат.

Эгерде тилдеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн курулуш материалдары сөз же сөз тизмектеринен турса, кошмо сүйлөмдүн курулуш материалдары эки же андан ашык жөнөкөй сүйлөмдөрдөн турат. Мына бул жагынан да жөнөкөй сүйлөмдөрдөн кошмо сүйлөмдөр түп тамырынан бери айырмаланат.

Речте айтылып жаткан сүйлөмдөрдүн модалдуулук белгилерине, чындыкка карата болгон мамилесин билдирүү максатына карай сүйлөмдөр **жай, суроолуу жана илептүү** болуп бөлүнөт.

Жай сүйлөм сүйлөөчүнүн айлана-чөйрөдө, турмушта болуп жаткан окуяларга, түшүнүккө жана ар кандай нерселерге карата болгон оюн жайынча баяндап, кабар берүү максатында айтылат. Мисалы, Э к ө ө т ең а л д ы д а к е л е ж а т ы ш т ы. А к и я б а ш т а г ы д а й э л е ш а й ы р.

Суроолуу сүйлөм сүйлөөчүнүн угуучудан же жалпы эле ошол чөйрөдө катышып отурган экинчи, үчүнчү тараптагы адамдардын кандайдыр бир окуянын, нерсенин же бир иштин ал-жайынан кабар билүү максатында айтылат. Мындай сүйлөмдөр угуучуга (экинчи жана үчүнчү тарапка) тике багыттала кайрыла айтылып, суроолуу жана жооп күтүү мүнөздө болгондуктан, **суроолуу сүйлөм** деп аталат. Мисалы, П у л е м ё т т у н б а а р ы б ү т ү н б ү ? — деп Чапаев чаап бара жатып сурады. Ц е п т и н и ч и н е н б и р ө ө : — Б ү т ү н ! — деп кыйкырды. — К а н ч а а р а б а з а м б и р е к т и н о г у б а р ?

Илептүү сүйлөм түшүнүктөр менен нерселер жөнүндө адамдын чын көңүлүнөн жана ички сезиминен (ички эмоциясынан) чыккан кабарды билдирүү максатында айтылат. Ошондуктан мындай сүйлөмдөр тил илиминде **илептүү сүйлөм** деп аталат.

Адамдардын ар кандай абалдагы сезимине байланыштуу айтылуучу илептүү сүйлөмдөрдү (кубануу, кайгыруу, сүйүнүү ж. б. ички эмоциялык сүйлөмдөрдү) ар түрдүү интонация ар дайым коштой жүрөт. Мисалы, Ж а ш а с ы н С С С Р э л д е р и н и н б у з у л б а с д о с т у г у ! О о , у з у н д у у - к ы с к а л у у б о л г о н к а й - р а н д а р д е с е ! И з д е ш п е й т а б ы ш к а н э к е н с и ñ е р г о ! О й , б а л и , ч е р - т е т э к е н д а !

Кээ бир илептүү сүйлөмдөр жандоо-ымдоонун ажырагыс коштоосу менен айтылгандыгында байкалат. Бул учурда айтуучунун болуп жаткан окуяга, нерселерге, карата болгон ички сезимдик мамилесинин мааниси мурункудан да ачык-айкын жана так болот. Мисалы, О о — д е д и Ш е к е р б е к З у у р а н ы н с ө з ү н ж а к т ы р б а й к о л у н с е р п и ц , к а й д а г ы б и р б о л б о г о н и ш - т и а й т а с ы ñ !

Речибиздеги сүйлөмдөр өзүлөрүнүн айтылыш максатындагы модалдуулук белгилерине карай үчтөн көп мааниде колдонуларын адамдардын күндөлүк жашоо-турмушундагы өз ара пикир алмашуу речинен жолугуучу кыргыз тилинин тилдик факты материалдары кубаттайт.

Ошондуктан тилдеги сүйлөмдөрдүн синтаксистик түзүлүшү боюнча бөлүнүш түрлөрүнүн санына да, анын модалдуулук белгилерине карата бөлүнүш түрлөрүнүн санына да так кесер өлчөм коюп чектөө тилдин коомдук табиятына карты келер эле.

ТИЛДЕРДИН ТАРЫХЫЙ ӨНҮГҮШҮ

Коомдук өнүгүүлөргө карата тилдердин өнүгүшү Тил байланыштын өз ара пикир алышуунун жана түшүнүшүп туруунун куралы катарында колдонулат. Бул тилдин коомдук табиятынын далили.

Тарыхый жагынан алганда узак өнүгүү процессинин натыйжасында алгачкы адам баласынын чыгышы жагынан жөнөкөй примитивдүү тилинен грамматикалык түзүлүшү, сөздүн составы өнүккөн ар кандай тилдер пайда болгон. Ошентип, тилдин өнүгүшүнүн негизин коомдук өнүгүү түзөт.

Адамзат коому жөнөкөй таш куралынан тартып азыркы атом заманына чейин дайыма өнүгүүдө болуп келген. Тил өнүкпөстөн бир калыпта сакталган болсо, айталык, таш доорундагы тил ошол эле калыпта сакталып калган болсо, ал азыркы

доордогу өнүккөн коомду тейлей албас эле, азыркы коомдун муктаждыктарын канааттандыра албас эле.

Адам баласынын коллективи жер шарынын түрдүү пункттарына кеңири таралган. Айрым буржуазиялык окумуштуулардын пикирлери боюнча, бардык тилдердин «түпкү атасы» (праязык) бир, бардык тилдер башка бир эле тилден таралып пайда болгон. Чындыгында дүйнө жүзүндөгү тилдердин бардыгы бир эле тилден чыккан эмес. Адам баласынын тыбыштуу речи ар бир жерде ар башка мезгилде пайда болушу мүмкүн.

Коллективде адамдардын саны көбөйүү менен бирге, ал коллективдин адамдары башка жерлерге көчүп отурушкан. Башта бир тилде же бир диалектиде сүйлөп келген коллективдин тилинин өнүгүшүндө баштапкыга Караганда кээ бир жаңы бөтөнчөлүктөрдүн болушу мүмкүн. Ошентип, баштапкы бир уруунун адамдары өз ара майда урууларга бөлүнүшөт, ар бир майда уруунун тилдеринде тилдик өнүгүүлөрдүн натыйжасында ошол коллективге таандык бөтөнчөлүктөр пайда болот. Коллективде адамдардын санынын өсүшү улам жаңы майда уруулардын пайда болушуна алып келет. Тилдердин өнүгүшү тарыхый шартка жараша бирдей болбостон, ар түрдүү болушу мүмкүн.

Тилдердин өнүгүшүнүн негизги эки түрдүү процесси бар: 1) дифференциация жолу менен өнүгүү процесси, 2) интеграция жолу менен өнүгүү процесси. Дифференциация деген термин латындын *aifferentatio* (различание — ажыратуу) деген сөзүнөн алынган. Интеграция деген термин да латындын *integratio* (соединение в целое — бүтүнгө биригүү) деген сөзүнөн алынган. **Дифференциация** дегенибиз — бир тилдин өнүгүшүнүн натыйжасында бир нече тилге бөлүнүш процессинен өз алдынча бир нече тилдин келип чыгышы. Дифференциациянын натыйжасында өз ара бир нече тектеш тилдер пайда болот. Тилдердин дифференциация маселесине салыштырма-тарыхый методунун өкүлдөрү зор маани берип келишкен. Дифференциация процессинин негизинде пайда болгон тектеш тилдердин азыркы өнүгүшүнө Караганда алгачкы өнүгүш мезгилинде алардын арасында окшоштуктар же жакындыктар көбүрөөк болгон. Интеграция процессинин натыйжасында диалектилер же тилдер биригип, алардан бирдиктүү тил пайда болот. Тилдердин өнүгүшүндөгү дифференциация, интеграция процесстери ар түрдүү тарыхый шарттар менен байланыштуу болот.

Алсак, биздин эранын I кылымында бирдиктүү славян уруусунан көп сандаган тектеш уруу диалектилери пайда болуп, дифференциация процессинин натыйжасында ар түрдүү славян тилдери келип чыккан.

Киев мамлекетинин тушунда (IX—XII к.) бирдиктүү, байыркы орус тили түзүлөт. Байыркы орус тили чыгыш славян урууларынын өз ара биригүүлөрүнүн натыйжасында келип чыгат.

Интеграция өз ара биригүү деген түшүнүктү билдирет. Демек, Киев мамлекетинин тушунда өз ара тектеш уруулар негизги диалектиде сүйлөшүп, натыйжада бирдиктүү жалпы элдик тилди (байыркы орус тили) түзөт, кийинчерээк чыгыш славян тилдеринин негизинде орус, украин, белорус тилдери пайда болот. Таптык коомдун шартында тилдердин аргындашуусу (скрещивание) интеграция процессинин бир түрүнө жатат; мындай шартта эки тилдин арасында күрөш жүргүзүлүп, ал тилдердин бири жеңүүчү тил катарында, экинчиси жеңилүүчү тил катарында эсептелет. Ф. Энгельс өзүнүн эмгектеринде дифференциация жолу менен тектеш тилдердин пайда болушун, өнүгүшүн жана илимий жактан терең далилдеген.

Адам коомунун тарыхый өнүгүшүн эске алганда, тилдердин өнүгүшүндө негизги орунду дифференциация процесси ээлеп келген. Алсак, дифференциация процессинин негизинде азыркы кездеги дүйнө жүзүндөгү тектеш тилдер пайда

болгон. Дүйнө жүзүндөгү тилдердин гениологиялык классификациясы тилдердин өнүгүшүнүн дифференциациясына карата түзүлгөн.

Коомдук турмушта урук тилинен уруу тилине, уруу тилинен эл тилине, эл тилинен улут тилине өтүү процесстери болгон.

Урук — эң кичине, эң жөнөкөй жана эң байыркы адамдар тобу (ячейкасы). Урук тилдеринин азыркы мезгилде калдыктары болбосо керек. Адам коомунун тарыхый өнүгүшүндө уруктан уруу, уруудан эл, элден улут түзүлгөн деген пикирлер тил илиминде айтылып келе жатат. Тап пайда болгонго чейинки коомдо адамдар топ-топ болушуп, майда-майда бөлүнүшүп жашашкан. Коомдогу топтошуп жашашкан адамдардын саны да коп болбогон. Мисалы, Ф. Энгельс «үй-бүлөнүн, жеке менчиктин жана мамлекеттин келип чыгышы» аттуу эмгегинде айрым уруулардын адамдарынын саны эки миңден ашпаган деп көрсөтөт. Кийинчерээк саны коп эмес уруулар коп жерлерди ээлеп келишкен. Ошентип, адепки общиналык коомдун негизги единицасы уруулардан (племя) турган Ф. Энгельстин көрсөтүүсү боюнча, ар бир уруунун өзүнчө бирдиктүү тили болгон.

Коомдун өнүгүүсүндө уруулар арасында эки түрдүү процесс орун алган: бөлүнүшү (разделение) жана таралышы (распадение). Уруулардагы адамдардын санынын көбөйүшү, территория жагынан айырмаланышы сыяктуу факторлор оз ара урууларга бөлүнүүгө ыңгайлуу шарттар түзөт. Уруулардын бөлүнүп таралышынын натыйжасында алардын тилдери да бөлүнүп, тектеш жаңы уруу тилдери пайда болуп келген. Уруу коомунун таралышы менен таптык коомдун пайда болушунда мурдагыдай уруу-урууга бөлүнүүнүн ордуна территориясына карата да бөлүнүү башталат. Мындайча территория жагына карата бөлүнүү кийинчерээк элдердин пайда болушуна алып келет. Таптык коомдун өнүгүүсү менен бирге, адам баласынын коллективдери да ириленип, мамлекеттер пайда болот, ар бир элдин территориясы туруктуулукка айланат.

Феодализмден капитализм дооруна өтүү менен бирге, улуттар түзүлө баштайт. Улут болуш үчүн тилдин, территориянын, экономикалык турмуштун, маданияттын жалпылыгы керек болот. Ошентип, улуттар түзүлүү менен бирге, алардын негизги белгилеринин бири болгон жалпы улуттук тилдер түзүлөт. Улут өзүнчө пайда боло калган жөнөкөй көрүнүш эмес. Элдер өсүп-өнүгүп, улуттарга айланат, элдердин тилдери өнүгүү процессинин натыйжасында саясий-экономикалык шартка жараша улуттук тилдерге айланат.

В. И. Лениндин аныктоосу боюнча, улуттардын түзүлүш доору экономикалык жана саясий жактан концентрациялануу (топтолуу) менен мүнөздөлөт. СССР элдеринин тилдеринин өнүгүү практикасына Караганда, өлкөбүздөгү грамматикалык түзүлүшү жана чыгышы жагынан ар башка тилдер өз ара биригишип кетпейт, тескерисинче, ар бир тил өзүнүн элдик, улуттук спецификасын андан ары да өнүктүрөт, бекемдейт. Ырас, улуттардын өз ара жакындашуусунун процессине терминологияга, лексикага, алфавитке, орфографияга, пунктуацияга тиешелүү айрым жалпылыктардын калыптанышы мүмкүн.

Тилдердин келип чыгышы жөнүндөгү маселенин тарыхынан.

Тилдин келип чыгышы жөнүндөгү маселе көп кылымдар бою философ, социолог, психолог, лингвист окумуштуулардын көңүлүн буруп келген. Бул маселе боюнча материалисттик жана идеалисттик эки түрдүү көз караш орун алып келе жатат. Идеализм тил кудайдын кудурети менен пайда болгон деген сыяктуу көз карашты жактайт.

Тилдин келип чыгышын изилдөөдө адам баласынын чыгышы жөнүндөгү татаал

маселелерди эске алуу зарыл. Ошону менен бирге антропология, археология, элдердин материалдык маданиятынын тарыхы, психология, физиология, этнография жана башка илимдердин маалыматтарына да таянуу керек.

Айрым окумуш агуулар тилдин чыгышы жөнүндөгү маселе менен айрым улут тилинин чыгышы жөнүндөгү маселени чаташтырып карап келишкен.

Чындыгында жалпы адам баласынын тилинин чыгышы менен айрым элдин тилинин келип чыгышы эки башка маселеге жатат.

Тилдин келип чыгышын түшүндүрүү деген тилдин пайда болуш шартын, этап айтканда, адам баласынын сүйлөй баштаган шартын аныктоо дегенге жатат. Тилдин келип чыгышын билүүгө адамдар тил илими түзүлгөнгө чейин эле кызыгып келишкен.

Бул маселени чечүүгө байыркы замандын (байыркы Грециянын) окумуштуулары да катышкан. Тилдин чыгышы жөнүндөгү маселе боюнча окумуштуулардын арасында атайын талаш-тартыштар орун алып келген. Натыйжада байыркы Грецияда эки түрдүү көз караш өкүм сүргөн: 1) тилдин тубаса пайда болушу жөнүндөгү көз караш, 2) тил адамдардын өз ара макулдашуусунан келип чыккан деген көз караш.

Мындай эки түрдүү көз караш байыркы Грецияда биздин эрадан мурун V—VI кылымдарда пайда болот. Биринчи көз карашты жактоочулардын ой жүгүртүүлөрү боюнча, заттарга, буюмдарга ат жаратылыштан тубаса берилген, атап айтканда, заттардын, буюмдардын аттары жаратылышына карата мурда эле берилген. Эгерде заттардын, буюмдардын, аттары андай тубаса берилген болсо, эмне үчүн биз заттарды, буюмдарды туш келди атай беребиз деп далилдешкен.

Бул жогорку көз карашка карама-каршы келген экинчи көз караш бар. Ал көз карашты жактоочулардын ой жүгүртүүлөрү боюнча, заттардын, буюмдардын аттары тубаса же жаратылыштан берилбестен, адамдар тарабынан макулдашуу аркылуу кийин берилген.

Мындай көз карашты жактоочулардын далалаттары төмөндөгүдөй: эгерде буюмдардын, заттардын аттары тубаса жаратылыштан коюлган болсо, дүйнө жүзүндөгү ар башка тилдерде айырмачылык болбос эле.

Орто кылымдын адамдары тилдин чыгышы жөнүндөгү маселени жалаң гана дин менен байланыштырып, тилди кудай жараткан деген пикирде болушкан.

Тилдин чыгышы жөнүндөгү илимий көз караштарга айрыкча терең болбосо да, кайра жаралуу доорунан тартып башталат, бул доордун айрым окумуштуулары тилдин чыгышы жөнүндөгү орто кылымдагылардын тил кудайдын кудурети менен жаратылды деген сыяктуу көз караштарына ачыктан-ачык каршы турушат. Мисалы, айрым француз окумуштуулары XVII кылымда эле адамдардын өз ара байланышы тилди түзүүгө мажбур кылды деген сыяктуу пикирлерди орто кылымдык диний көз караштарга каршы айтышкан.

Тилдин чыгышы жөнүндөгү диний көз караштарга айрыкча агартуу доорундагы окумуштуулар каршы турушат. Ж. Ж. Руссо (1712—1778) «Адамдардын арасында теңсиздиктин келип чыгуу себептери» деген эмгегинде тил коомдук керектүүлүктөн пайда болду деген мазмундагы социологиялык теорияны берет.

XIX кылымдын ичинде, тил илими өзүнчө илимге айлангандан кийин, тилдин чыгышы жөнүндөгү маселеге кызыгуу анчалык деле орун алган жок. Анткени бул мезгилде илимпоздор тил илиминдеги салыштырма-тарыхый методдун негизинде тил жөнүндөгү конкреттүү маселелерди изилдөөгө көбүрөөк көңүл бурушат.

Тилдин чыгышы жөнүндөгү маселени туура чечүүнүн теориялык мааниси зор.

Тилдин чыгышы жөнүндөгү маселе боюнча тил илиминде орун алып келген түрдүү-түрдүү теориялар бар. Негизги принциптери боюнча аларды өз ара эки топко

бөлүүгө болот: 1) индивидуалисттик теория; 2) социалдык (коомдук) теория.

Индивидуалисттик теорияны өз ара экиге бөлүп айтууга болот: 1) тыбыш тууроо теориясы (теория звукоподражания) же ономатто поэтикалык теория (же вау-вау теориясы); 2) катуу үн чыгаруу теориясы же сырдык сөз теориясы.

Тыбыш тууроо теориясын жактоочулардын пикири боюнча, алгачкы сөздөр тыбышты тууроодон келип чыккан. Бул теорияны жактоочулар тилдин чыгышын төмөндөгүдөй түшүндүрүшөт: алгачкы адамдар жаратылыштагы дабыштардын, мисалы куштун сайраганын, суунун шылдыраганын жана башка айбанаттардын ар түрдүү дабыштарын угуп, ошолорго жараша тыбыштар чыгарышкан. Мисалы, кукушка (күкүк) деген сөз ку-ку деген боюнча аталган. Тилибиздеги мияу-мияу, маа, мөө, каак-каак деген сыяктуу сөздөрдү атасак болот. Бирок дабышы (үнү) жок заттардын аты кандайча келип чыккан? Эмне үчүн дүйнө жүзүндөгү бардык сөздөр тыбыш тууроодон келип чыкпаган деген сыяктуу суроолорго бул теориянын өкүлдөрү жооп бере алышпайт. Демек, айрым гана сөздөргө карап, адам баласынын тили тыбыш тууроодон келип чыккан деп айтуу кыйын

Жаратылышта дабыш (үн) чыгарбай турган нерселер да аз эмес. К е к и л и к - к е к и л и к, ы ш, ы з, б ы р с, к у р с, д а н деген сыяктуу сөздөр кыргыз тилинен кеп эле кезигет. Тилдин лексикасынын тыбыш тууранды сөздөр кээ бир тилдерде анчалык кеңири орус ээлебейт. Мына ошондуктан айрым окумуштуулар бул теорияны шылдыңдап вау-вау теориясы деп аташкан.

Тилдин чыгышы жөнүндөгү теориялардын бири — **сырдык сөз теориясы**. Сырдык сөз теориясы боюнча, алгачкы сөздөр эркисизден чыккан тыбыштар аркылуу пайда болгон. Бул теорияны жактоочулардын пикирлери боюнча, алгачкы адамдар өзүн курчап турган заттар менен таанышканда өздөрүнүн сезимдерин эркисиз чыгып кеткен тыбыштар менен (сырдык сөздөр менен) билдиришкен. Сырдык сөз теориясы боюнча, ар түрдүү эмоцияны билдире турган эркисизден чыккан тыбыштар заттардын аттарына айланып, мына ошондон келип тил пайда болгон. Мисалы, катуу оору, катуу коркуу, катуу кубануу аркылуу капыстан тыбыштар чыгып, акырында сөздөрдү пайда кылган. Мына ошол капыстан пайда болгон катуу кыйкырыктар сөздөрдү түзүүдө негиз болгон имиш. Чындыгында бул теория катуу кыйкырыктын сөз эмес экендигин эске албайт. Теориянын эн, негизги кемчилиги тилдин коммуникативдик, коомдук ролун эске албагандыгында. Тил пайда болгондо байланыштын, пикир алышып туруунун куралы кызматын аткарган. Сырдык сөз теориясы да окумуштуулар тарабынан сынга алынып, шылдыңдоо түрүндө «фу-фу» теориясы деп аталган.

Кыскасы, бул жогоруда аталган эки теория боюнча, сөздөр жеке кишилер тарабынан пайда болуп, тилдин келип чыгышына, түрткү болгон имиш. Буржуазиялык айрым окумуштуулар тилдин чыгышы жөнүндөгү маселени чечүүдө баш тартышат же бул маселенин чечилишине ишенбестен скептикалык көз карашта болушат. Алсак, Ж. Вандриестин пикири боюнча, тилдин келип чыгышы жөнүндөгү маселени чечүү тил илиминин милдетине жатпайт, аны тил илиминен чыгарып салуу туура. Бирок ошол эле Вандриес өзүнө өзү каршы туруп, тилдин чыгышына байланыштуу коомдук көз караштагы «Тил коомдо пайда болгон» деген теорияны берет.

Марксизм-ленинизм классиктери тилдердин келип чыгышы жөнүндө. Тил илиминдеги тилдин чыгышы жөнүндөгү буржуазиялык мейли индивидуалисттик теория болсун, мейли социалдык теория болсун, марксисттик тил илимине чейин бул маселени илимий жактан туура чечүүгө жетише алган эмес. Ошондуктан тилдин чыгышы жөнүндөгү мурдагы айтылып келген ар түрдүү теорияларды сын көз менен

карай билүү зарыл:

Марксизм-ленинизм классиктери тилдин чыгышын адам баласы коомунун тарыхы, адамдардын-айбандар дүйнөсүнөн бөлүнүшү, эмгек процесси менен тыгыз бирдикте карашып, тил менен ойлоонун өз ара тыгыз байланышын эске алышкан. Ошентип, марксизм-ленинизм классиктери тилдин чыгышы жөнүндөгү орчундуу маселелер боюнча илимий жактан терең жоболорду беришкен.

К. Маркс жана Ф. Энгельс «Немецтик идеология» аттуу эмгегинде ойлоо менен тилдин бир мезгилде пайда болгондугун, бул экөөнүн бири-бирисиз жашай албастыгын, тилдин адамдардын өз ара катташуу зарылдыгынан келип чыккандыгын даана, так негиздешет. Ф. Энгельс «Маймылдын адамга айлануу процессинде эмгектин ролу», «Үй бүлөнүн, жеке менчиктин жана мамлекеттин келип чыгышы» деген эмгектеринде тилдин чыгышы жөнүндөгү маселелерди илимий жактан терең талдаган.

Тил эмгектин процессинде байланыш куралы катарында түзүлгөн Алгачкы тил тыбыштуу тил болгон. Ф. Энгельс тилдин чыгышы жөнүндө социалдык эмгек теориясын негиздейт. Энгельстин болжоосу боюнча, адам баласынын алгачкы тукуму ысык жерде, чоң материкте, мүмкүн, азыр суу басып калган океандын ордуна жашаган болуу керек.

Адам баласынын алгачкы тукуму төрт буттуу жандар эле. Тилдин чыгыш процессинде жана өнүгүшүндө, Энгельстин көрсөтүүсү боюнча, коомдук өнүгүү чоң ролду ойногон. Тилдин өнүгүүсү адам баласынын коллективдүү эмгеги менен тыгыз байланыштуу, алгачкы адам баласынын тукуму топтошуп жашаган маймыл өңдөнгөн жандар эле.

Адамдар жаратылыштагы белгисиз болгон жаңылыктарды акырындап таба билишти. Экинчи жактан, эмгектин өнүгүшү коом мүчөлөрүнүн өз ара биригишине мүмкүнчүлүк түздү.

Мына ошол аркылуу өз ара жардамдашуунун жана биригип эмгек кылуунун пайдалуу экендиги байкалды.

«Кыскача айтканда,— дейт Ф. Энгельс,— формалашкан адамдарда бирине-бири бир персе айтуу зарылдыктары туулган. Ал зарылдыктар өзүнө сүйлөө органын түздү. Маймылдын алкымы акырындык менен, бирок сөзсүз, модуляцияланып өсүп отуруп, тыбыш чыгаруучу аппаратка айланды да, ооз органы бир тыбыштын артынан бир тыбышты кезектештирип айта турган болду».

Марксизм-ленинизм классиктеринин жоболору боюнча, коомдун өнүгүүсү менен бирге тил да өнүгөт. Коомдун өнүгүшү тилдин өнүгүшүнө ыңтайлуу шарттарды түзөт.

Ф. Энгельс мындай дейт: «Эн, мурда эмгек, андан кийин жана аны менен бирге речь — бул экөө маймылдын мээсин акырындык менен адамдын мээсине айландырууга негизги стимул (демилге туудуруучу себеп) болду». Ф. Энгельстин аныктоосу боюнча, мээнин өсүшү менен катар анын эң жакын куралдары — адамдын сезүү органдары да өстү. Речтин акырындык менен бирге, угуу органы да өсүп жетилген. Мээнин өсүшү менен адамдын жалпы сезүү органдары өсүп отурат. Бүркүттүн көзү адамдыкына Караганда өтө ыраактагы нерсени даана тааныйт. Мына ошентип, Ф. Энгельстин көрсөтүүсү боюнча, тилдин пайда болушу адамдардын өз ара байланыш жасашына, эмгек кылуудагы процесске, жалпы эле адам коомунун өнүгүшүнө, тил менен ойлоонун байланышына карата каралууга тийиш. Тил менен ойлоо өз ара тыгыз байланыштуу, тилсиз ойлоо болбогон сыяктуу, ойлоосуз тил болбойт. Мына ошондуктан К. Маркс жана Ф. Энгельс: «Тил да эс сыяктуу байыркылык, тил дегенибиз — практикалык башка адамдар үчүн жашоочу реалдуу эс-акыл, эс-акыл сыяктанып, башка адамдар менен катнашуудагы керектүүлүктөн келип тил пайда болгон», деп белгилешкен.

Ошентип, тил менен ойлоонун чыгышын баштапкы адамдардын пайда болушунан бөлүп кароого болбойт.

Тилдик контактылар. Тилдин өнүгүү процесси адам баласынын ойлоосунун өнүгүшү менен конкреттүүдөн абстрактуулукка карай өтүү аркылуу ишке ашат. Демек, элдин коомдук маданий ал-абалы тил менен ойлоо аркылуу байланышат.

Тилди элдин тарыхы менен байланыштыруу маселеси эки аспектиде болушу мүмкүн.

Тилдин тарыхынан элдин тарыхына өтүү; бул учурда тилдик маалыматтар элдин тарыхын билүү үчүн колдонулат.

Элдин тарыхынан тилдин тарыхына өтүү; бул учурда элдин тарыхы жөнүндөгү маалыматтар тилдин тарыхын, өнүгүш процессин баяндоо үчүн колдонулат.

Тилдик материалдарды ишенимдүү тарыхый материал катарында колдонуу үчүн тилдин өзү тарыхый жактан изилденүүгө тийиш.

Тарыхый жактан изилденбеген тил тарыхый булак катарында чектелген түрдө гана колдонулат.

Элдин тарыхына байланыштуу тил жөнүндөгү маалыматтарды антропологиянын, археологиянын, этнографиянын, тарыхтын маалыматтары менен толуктап, бекемдеп туруунун чоң мааниси бар. Бирок алардын материалдары чечүүчү материалдар эмес жардамчы материалдар. Чечүүчү жана негизги материал — тилдин материалы.

Этникалык белгинин бирдиктүүлүгү биринчи кезекте тил аркылуу белгилүү болот.

Тилдин чыгышы, анын башка тилдер менен байланышы салыштырма-тарыхый тил илиминин маалыматтарынын негизинде аныкталат.

Эгерде тил тарыхый жактан изилденбесе, ал гениологиялык классификация боюнча белгилүү бир тилдердин тобуна кирбеген болсо, мындай тил элдин тарыхы жана анын башка тилдер менен тектештиги жөнүндө тиешелүү маалыматтар бере

Тилдин тарыхый маселелерин үйрөнүүдө, тилди элдин тарыхы менен байланыштырууда ал тилдин диалектологиялык планда текшерилишинин чоң мааниси бар. Элдин тарыхын тааный билүүдө диалектология чоң мааниге ээ болот. Диалектология — чындыгында тилдин географиялык картага түшүрүлгөн тарыхы. Тилдеги диалектилик бөтөнчөлүк белгилүү тарыхый жагдай менен байланышы ачык. Айрыкча уруу диалектилери жөнүндөгү маселе ошол уруунун, элдин тарыхы менен түздөн-түз байланыштуу. Ошондуктан диалектологиялык маалыматтар тилдин жана элдин тарыхы үчүн баалуу материалдардан болуп эсептелет.

Тилдин лексикалык составынын өзгөрүп турушу элдин башынан кечип өткөн тарыхый кырдаалды, ал элдин маданиятынын, экономикасынын өнүгүш жактарын көрсөтөт. Элдердин келип чыгышы байыркы тарыхы, негизинен, тилдик материалдар аркылуу маалым болуп келе жатат.

Кээ бир элдер өзүнүн баштапкы жашап келген жеринен башка жерге которулуп отуруп, территориялык жактан өзүнүн баштапкы родинасынан миңдеген километр алыс кетишкен, араларында нечен-нечен суулар, тоолор, талаалар калып отурган. Буга карабастан ал эл өзүнүн тилин сактап калган, анын башка тилдер менен тектештиги биринчи кезекте тили аркылуу белгилүү болот.

Белгилүү даражада элдин тарыхы үчүн колдонууга болот. Бул айрыкча тилдин лексика жагынан тиешелүү маселе. Тилдин лексикасы өзгөрүшү жагынан төмөндөгүдөй болушу мүмкүн: кээ бир сөздөр эскирип сөздүктөн чыгып калат (архаизмдер); сөздүк состав белгилүү өлчөмдө жаңы сөздөр жана сөз айкаштары менен толукталат; 3) кээ бир сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын мааниси өзгөрөт.

Коомдун өнүгүшүнө тилдин өнүгүшү демилге берүүчү күч же себеп болуп

эсептелет.

Ошентип, тилдин өнүгүшү коомдун өнүгүшү менен байланыштуу. Бирок элдин тарыхы тилдин өнүгүшү закондорун түзбөстөн, тилдин өнүгүшүнө стимул боло алат. Ырас, элдин тарыхы тилде жаңы көрүнүштөрдүн пайда болушуна ыңгайлуу шарттарды түзөт.

Окумуштуулардын болжолдоолору боюнча, СССР элдеринин тилдеринде колдонулуп жүргөн илимий-техникалык, саясий коомдук терминдердин 70—80 проценти орус тилинен же орус тили аркылуу кабыл алынган сөздөр интернационалдык мүнөзгө ээ.

Кээ бир тилдерде башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөр билинбестен, бүт бойдон сиңип кетет. Ал сөздөрдүн башка тилдерден киргендиги белгисиз болуп, эне тилиндеги сөздөрдөй эле тыбыштык жагынан өзгөрүп колдонулуп кетет. Мисалы, орус тилиндеги *с а х а р, т а р е л к а, к а п у с т а, к у л ь т у р а, р е в о л ю - ц и я* деген сыяктуу көп сөздөр чындыгында башка тилдерден кирген.

Түрк тилдеринде араб, парсы тилдеринен кирген сөздөрдүн кыйласы түрк тилдеринин үндөштүк законуна ылайык келип, өзүнүн баштапкы тыбыштык формасынан өзгөрүлүп колдонулуп келе жатат: арабча — *к и т а б*, өзбекче *к и - т о б*, кыргызча *к и т е п*, казакча — *к і т а п*.

Субстраттык көрүнүштөр баштапкы тилге таандык болбогон башка тилдер менен аралашуунун натыйжасынан келип чыгат.

Субстрат теориясын XIX кылымдын 80-жылдарында италиялык тилчи Т. И. Асколи сунуш кылат. Анын пикири боюнча, роман тилдериндеги айырмачылыктар римдиктер тарабынан жеңилген жергиликтүү элдердин тилдеринин айырмалуулуктары менен шартталышкан. Атап айтканда, жеңген латын тилине жеңилген жергиликтүү элдердин тилдер и ар түрдүү жагынан таасир кылган. Натыйжада баштапкы бирдиктүү латын тилинин негизинде ар түрдүү жаңы роман (француз, португал, румын, молдаван ж. б.) тилдери пайда болгон. Ошентип, ар түрдүү этникалык топтор тиешелүү даражада роман тилдеринин ар башка болуп түзүлүшүнө таасирин тийгизген. Айрым окумуштуулар индоевропалык тилдерге мүнөздүү болбогон көрүнүштөрдү башка тилдердин таасиринен деп карашты.

Тил менен элдин тарыхынын байланышы тилдик контактылардан даана көрүнөт.

Тилдик контактылардын төмөндөгүдөй түрлөрү бар. 1) **адстрат** — чектеш райондордогу эки тилдин катар жашап, өз ара карым-катыштан бир-бирине таасир кылышы; 2) **суперстрат** башка жактан келген тилдин жергиликтүү тилге таасир кылышы; 3) **субстрат** — жергиликтүү тилдин башка жактан келген тилге таасир кылышы.

Бул айтылгандан башка, эки тилде сүйлөө (двуязычие), тилдик союздар (балкан тилдеринин союзу) сыяктуу көрүнүштөр бар.

Тилдердин өз ара карым-катышынын натыйжасында бир элдин тилинен экинчи элдин тилине, биринчи кезекте анын лексикасындагы сөздөр алмашат. Тилдердин өз ара карым-катышы бир эл менен экинчи элдин арасындагы карым-катыштын натыйжасында келип чыгат.

Илимдин, техниканын, жалпы эле маданияттын өнүгүшү менен бир эл менен экинчи эл өз ара карым-катышта болуп келет. Натыйжада эл аралык жаңы сөздөр, терминдер пайда болот. Мындай тилдик таасирлер көбүнчө белгилүү тарыхый кырдаал менен же белгилүү мезгил менен байланыштуу. Мисалы, кайра жаралуу доорунда италян тили көпчүлүк европалык тилдерге өзүнүн таасирин тийгизди, анткени ал кезде Италия экономикалык жана маданий жактан бат өнүгүп келе жаткан эле.

Мына ошондой эле Улуу Октябрь социалисттик революциясынан кийин орус

тили Советтер Союзунда жашаган элдердин тилдерине өзүнүн жагымдуу таасирин тийгизүүдө. Совет бийлигинин жылдарында мурда жазуусу болбогон элүүдөн ашык тилдин орус тилинин тикеден-тике жардамы астында улуттук жазуулары пайда болуп, улуттук адабий тилдери түзүлдү. Мисалы, герман тилдериндеги индоевропалык тилдердеги жок көрүнүштөр, Кастреиндин пикири боюнча, фин тилдеринин таасиринен келип чыккан.

Кээде субстрат менен алмашуу (займствование) маселесинин арасына чек коюлбай да келе жатат. Мисалы, азыркы англис тилинин лексикасынын 50 проценти роман тилдеринин лексикасынан алынган. Бул жөн эле алмашуубу же анын рамкасы кеңири маселеби?

Проф. В. Абаевдин пикири боюнча, субстрат менен алмашуу — бири-бирине туура келүүчү көрүнүш эмес. Субстрат — тилге терең сиңип кеткен, тилдин бардык структурасынан орун алуучу көрүнүш, ал эми алмашуу (займствование) — тилдин лексикасына тана тиешелүү көрүнүш. Субстраттык көрүнүш биринчи кезекте тектеш тилдердеги фонетикалык бөтөнчөлүктөрдөн айкын көрүнөт.

Проф. Б. А. Серебрянниковдун пикири боюнча, чуваш, башкыр, татар тилдериндеги тыбыштык бөтөнчөлүктөр субстраттык көрүнүштөргө жатат. Субстраттык көрүнүштөрдү салыштырма-тарыхый метод аркылуу аныктоого мүмкүн.

Мындай талдоону жүргүзүү үчүн, эң мурда ошол тилде сүйлөп келген элдин этногенетикалык процессин аныктоо керек. Мына ошол этногенетикалык процеске карата тилдеги субстраттык көрүнүштөр аныкталат. Азыркы тил илиминде субстрат эки түрдүү мааниде колдонулат. Эгерде жеңилген жергиликтүү тил жеңген тилге таасир кылса, тар мааниде алганда, субстрат болуп аталат. Эгерде башка жактан келген тил жергиликтүү тилге таасирин тийгизсе, **суперстрат** болуп аталат.

Биринчи учурда тилден жергиликтүү тилдин бөтөнчөлүктөрүн орун алса, экинчи учурда келгин тилдин бөтөнчөлүктөрү орун алат.

Орус элинин көрүнүктүү окумуштуулары И. А. Бодуэн де Куртенэ, А. М. Селищев, Д. В. Бубрих ж. б. тилдеги субстраттын келип чыгышына байланыштуу ар түрдүү тарыхый өзгөрүүлөрдүн боло тургандыгы жөнүндө айтып келишкен. Тилдеги субстраттын пайда болушу ар түрдүү тарыхый кырдаал менен шартталышат, белгилүү мезгилдерди ичине алат.

Бир эл менен экинчи эл өз ара карым-катышта болот, ошого жараша бир тил менен экинчи тилге тиешелүү даражада таасирин тийгизет. Мындай маселе жалпы түрдө каралбастан, ар бир тилдин маселеси конкреттүү түрдө каралууга тийиш. Мына ошондой эле тилдин ар түрдүү жагына карата — лексика, фонетика, грамматикага карата каралууга тийиш.

Суперстрат деген термин биринчи жолу (1932-жылы) Римдеги романисттердин конгрессинде В. Вартбург деген окумуштуу тарабынан колдонулат. Анын пикири боюнча «субстрат» деген терминге кошумча киргизүү зарыл. Келгин эл (мисалы, согуштук жагынан күчтүү эл) жергиликтүү элдин (мисалы, жергиликтүү маданияттуу элдин) тилин кабылдап, ошону менен бирге ал тилдин өнүгүшүнө да тиешелүү даражада таасири тиет. Мына ошентип, жалпы алганда элдин тарыхы менен тилдин тарыхы өз ара тыгыз байланыштуу. Бул байланышты туура таанып, туура түшүнө билүүнүн зор мааниси бар.

ТИЛДЕРДИН КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

Дүйнө жүзүндөгү тилдер жана алардын классификациялары. Азыркы

мезгилде дүйнө жүзүндө эки миңден ашык тил бар. Дүйнө жүзүндөгү тилдер тиешелүү белгилерине (мисалы, чыгышы, грамматикалык түзүлүшү) карата түрдүү-түрдүү топторго бөлүштүрүлөт.

Дүйнө жүзүндөгү тилдерди классификациялоонун тил илиминде эки түрү бар; 1) морфологиялык классификация, 2) генеалогиялык классификация.

Морфологиялык классификация грамматикалык түзүлүшкө негизделип, тилдердин грамматикалык окшоштуктарына же жакындыктарына карата бөлүштүрүлөт.

Генеалогиялык классификация тилдердин чыгыш тегине же чыгышы жагынан болгон жакындыктарына карата түзүлүп, тилдер түрдүү топторго бөлүштүрүлөт.

Дүйнө жүзүнө кеңири таралган, сүйлөөчүлөрүнүн саны көп КЭЭ бир тилдер булар: орус, англис, кытай, инди (урду, бенгильхинд, пенджат ж. б.) испан, немец, индонезий, япон, француз, италян, араб, украин, түрк, иран, белорус ж. б.

Тилдер төмөндөгүдөй негизги төрт топко бөлүнүп берилген: полисинтетикалык, 2) уңгулууда, 3) аглютинативдүү, 4) флективтүү, ал өз ара синтетикалык жана аналитикалык типтеги тилдер болуп бөлүнөт). Мына, ошол морфологиялык классификация XX кылымдын орто ченине чейин негизги классификация катарында каралып келди да, XX кылымдын 50—60-жылдарынан тартып анын орчундуу кемчиликтери сынга алынып, тилдердин типологиялык классификациясын кубаттаган пикирлер пайда болду.

Тилдердин морфологиялык классификациясына типологиялык классификация деген сөз синоним катарында колдонулуп да келе жатат. Кийинки мезгилде типологиялык классификация деген түшүнүк кеңири колдонулууда.

Эгерде типологиялык окшоштук тилдердин фонологиялык, морфологиялык, синтаксистик жана лексикалык жактарына негизделсе, генеалогиялык окшоштук тилдин материалдык (формалдык, семантикалык) жагына негизделет.

Тилдердин классификациясынын бир түрү — **генеалогиялык классификация**. Бул классификация тилдердин өз ара тектештигине карата түзүлгөн. Ошондуктан генеалогиялык классификациянын иштелип чыгышы тил илиминдеги салыштырма-тарыхый методдун колдонулушу менен тыгыз байланыштуу. Тектеш тилдер баштапкы бир диалектиден же бир тилден пайда болгон. Андай тектеш тилдерде сөздөрдүн уңгусу жана грамматикалык формалар өз ара жакын болот; тилдердин тектештиги фонетикалык закондун тыбыштык жагынан туура келүүлөрү аркылуу белгилүү болот. Мисалы, «эне» деген сезиндоевропалык кээ бир тилдерден төмөндөгүдөй болуп кезигет:

Санскритче — matar//исландча — moder//англисче — mother//французча — mere//латынча — mater//байыркы (эски) славянча матер//немисче Mutter//орусча — мать. Тилдердин өз ара тектештиги эчак эле илим жагынан далилденип келе жатат. Тилдик фактыларга Караганда азыркы кездеги өз ара тектеш тилдер башта бир тилден же бир тилдин диалектисинен пайда болгон деген көз караш чындыгында традициялык көз караш.

Бир эле тил же бир эле тилдин диалектиси тарыхый өнүгүү процессинде өз ара бутактанып, түрдүү жакка таралып келген. Ошентип бир мезгилдерде өз ара жакын тилдер акырындык менен өз бетинче өнүгүүнүн натыйжасында кайсы бир жаңы бөтөнчөлүктөргө ээ боло берген.

Тилдердин морфологиялык классификациясы. XIX кылымдын баш ченинде (1808) Фридрих Шлегель дүйнө жүзүндөгү тилдерди төмөндөгүдөй үч топко бөлүштүргөн.

1. Грамматикалык түзүлүштөрү жок тилдер, башкача айтканда, сөздөрдүн грамматикалык жактан өзгөрбөй турган, сүйлөмдөгү сөздөр өз ара орун тартиби

аркылуу байланыша тургай тилдер;

2. Аффикси бар тилдер, башкача айтканда, сүйлөмдөгү сөздөр өз ара аффикстер аркылуу байланыша турган тилдер;

3. Флективдүү тилдер, башкача айтканда аффикстерден тышкары ички флексиясы бар тилдер.

Мындай классификация 1822-жылы В. Г. Гумбольдт тарабынан да түзүлгөн болчу. Ошол классификациялардын ичинен толугураагы немец окумуштуусу Август Шлейхер тарабынан түзүлгөнү. Ал классификацияда дүйнө жүзүндөгү тилдер морфологиялык белгилерине жана сөздөрдүн түзүлүшүнө карата түрдүү топторго бөлүштүрүлгөн. Мындай классификацияда сөздөрдү уңгуга, түрдүү аффикстерге бөлүнүштөрү эске алынып, дүйнө жүзүндөгү тилдер ар түрдүү топторго бөлүштүрүлөт. Сөздөрдүн түзүлүшү жөнүндөгү маселелер морфологияда каралат, ошондуктан бул классификацияны морфологиялык классификация деп аташат. Бирок тилдердин жалаң гана морфологиялык белгилери гана эмес, синтаксистик белгилери да классификацияда эске алынат. Морфологиялык классификация боюнча дүйнө жүзүндөгү тилдер адатта төмөндөгүдөй эки топко бөлүнөт:

1) аффикстери жок тилдер (же уңгулуу тилдер — корневые языки) же аморфтуу тилдер (аморфные языки).

2) аффикстери бар тилдер (аффирующие языки). Эгерде сөзгө сөз түзүүчү же сөз жасоочу мүчө жалганбай турган болсо, адатта андай сөздөр өзгөрбөй турган сөздөр болуп аталат. Демек, аффикстери жок тилдердеги сөздөр, мисалы, орус тилиндеги г д е, к о г д а, т о г д а, с ю д а, т у д а сыяктуу өзгөрбөй турган формасыз түрүндө кезигет.

Уңгулуу тилдердин тобуна байыркы кытай, бирман, Судан ж. б. тилдер жатат. Мындай уңгулуу тилдерде сүйлөмдөгү сөздөрдүн байланышы төмөндөгүдөй жолдор менен ишке ашат: 1) сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартибине карай; 2) сөздөргө түшкөн интонацияга карай; 3) сүйлөмдө колдонула турган жардамчы сөздөргө карай. Ал тилдерде сөздөр уңгу, куранды мүчө, уланды мүчө деген сыяктуу бөлүктөргө бөлүнбөйт, андай тилдерде негизги орунду синтаксис ээлейт.

Өзгөрбөй турган сөздөр тубаса уңгуга окшош болот. Мындай өзгөрбөй турган сөздөрү бар тилдерди уңгулуу (корневые) тилдер деп аташат. Бирок бул айтылгандардан уңгулуу тилдерде морфология болбойт экен деген түшүнүк келип чыгууга тийиш эмес, анткени уңгулуу тилдерде да сөз түркүмдөрү, морфологиялык белгилер болот.

Ырас, алардын табияты агглютинативдүү жана флективдүү тилдерден башкача.

Аффикстери бар (же аффикстүү) тилдер өз ара экиге бөлүнөт: 1) агглютинативдүү тилдер; 2) флективдүү тилдер.

Агглютинативдүү тилдер. Агглютинативдүү деген сөз латын тилинин agglutinare (жабыштыруу — приклеивать) деген сөзүнөн алынган, мындай тилдерди кыргызча жалганма тилдер деп атаса болот. Агглютинативдүү тилдерде сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү аффиксттер болот; күзөт-күзөтчү, мектеп-мектепти-мектепке ж. б. Агглютинативдүү тилдердин тобуна түрк, монгол, угро-фин, япон, корей ж. б. тилдер кирет.

Агглютинативдүү тилдерге таандык болгон кээ бир бөтөнчөлүктөр төмөндөгүдөй:

1) агглютинативдүү тилдерде уңгудан соң бир нече аффикс биринен кийин бири удаасы менен жалгана берет:

ү й

ү й - д ө

ү й - д ө - г ү

ү й - д ө - г ү - л ө р

ү й - д ө - г ү - л ө р - ү - б ү з
ү й - д ө - г ү - л ө р - ү - б ү з - д ө н

2) аффикстердин колдонулушу үндөштүк законуна жараша болот (жогорудагы мисалдарга караңыз);

3) уңгудан кийин канча аффикс жалганса да, уңгу сөз өзгөрбөстөн, өзүнүн баштапкы формасын сактап калат;

4) уңгудан кийин жалганган аффикстердин ар биринин өзүнө гана тиешелүү болгон грамматикалык мааниси бар.

Флективдүү тилдер. Флективдүү деген термин латындын *fleksio* (сгибание — ийүү — переход, т. е. изменение) деген сөзүнөн алынган. флективдүү тилдердин тобуна орус, украин, немец, француз, латын, араб, еврей ж. б. тилдер кирет. Флективдүү тилдердин башка типтеги тилдерден айырмаланган өздөрүнө гана таандык болгон төмөндөгүдөй бөтөнчөлүктөрү бар.

Уңгу сөздөрдөгү тыбыштар өзгөрүп, тыбыштык өзгөрүп алмашуу грамматикалык мааниге ээ болот. Мисалы, *х о д и т ь — х о ж у*. Уңгу сөздөрдөгү бул сыяктуу тыбыштык өзгөрүү Сөздөрдүн тышкы флексиясынан айырмаланган ички флексия же сөздүн негизинин флексиясы деп аталат.

Уңгуга жалгануучу бир эле аффикс бир нече грамматикалык маанини билдирип турат. «С т о л о в» дегендеги — ов аффикси (уландысы) төрт түрдүү грамматикалык маанини билдирет:

- 1) р. п.
- Стол — ов 2) мн. ч.
- 3) м. р.
- 4) 2-ое склонение

Флективдүү тилдер тил илиминде өз ара синтетикалык жана аналитикалык тилдер болуп экиге бөлүнөт.

Грамматикалык маанилери ички флексия, аффиксация, басым аркылуу берилүүчү тилдер синтетикалык тилдер болуп эсептелет, ал эми буга карама-каршы грамматикалык маанилери сөздөрдүн орун тартиби жардамчы сөздөр, интонация аркылуу берилүүчү тилдер аналитикалык тилдер болуп эсептелет.

Синтетикалык тилдердин тобуна негизинен, орус, немец, араб, латын ж. б. тилдер кирет; аналитикалык тилдердин тобуна англис, француз, испан, тажик ж. б. тилдер таандык.

Тилдердин генеалогиялык классификациясы. Тилдердин генеалогиялык классификациясы салыштырма-тарыхый методунун жетишкендиктеринин натыйжасында XIX кылымда кеңири түрдө иштелип чыккан. Ырас, тилдердин өз ара тектештиги жөнүндөгү айрым пикирлер XIX кылымдан мурда эле айтылып келген. Мисалы, семит тилдеринин өз ара окшоштуктары жөнүндөгү пикирлер орто кылымдарда эле белгилүү болгон. XVI— XVII кылымдарда роман тилдеринин латын тилинин негизинде келип чыккандыгы жөнүндөгү пикирлер да бар.

Кээ бир тилдердин өз ара тектештиги жөнүндөгү пикирлер XVII—XVIII кылымдарда (И. Скалигер, Лейбниц, М. В. Ломоносов ж. б.) кыйла кеңири орун алган.

XVIII кылымдын экинчи жарымында Керду, Джон, ж. б. окумуштуулар тарабынан санскрит тилинин европалык тилдер менен болгон окшоштуктары далилдүү салыштырылган. Ал эми, XIX кылымда А. Х. Востоков, Я. Гримм, Ф. Бопп, А. Шлейхер өңдүү окумуштуулар тарабынан тилдердин өз ара тектештиги, биринчи кезекте индоевропалык тилдердин өз ара тектештиги жөнүндөгү пикирлер кеңири планда каралган. Ошентип, XIX кылымда тилдердин генеалогиялык классификациясы жөнүндөгү жүйөлүү пикирлер тил илиминде кеңири орун алган.

Салыштырма-тарыхый тил илиминин өнүгүшү тилдердин генеалогиялык классификациясын илимий негизде түзүүгө мүмкүндүк берди.

Генеалогиялык классификация тилдердин өз ара тектештигине карата түзүлүп, дүйнө тилдери түрдүү топторго бөлүштүрүлөт. Ар бир топтогу тилдердин өз ара жакындыгы же жалпылыгы ал тилдердин башта бир тилден же бир диалектиден пайда болгондугу менен байланыштуу каралат. Ошентип, чыгышы жагынан бир болгон тилдер тектеш тилдердин тобун түзөт.

Тектеш тилдердин ири топтору тилдердин семьясы болуп аталат.

Мисалы, индоевропалык, семит, хамит тилдеринин топтору (же семьялары). Дүйнө жүзүндөгү тилдер өз ара эки жүзгө жакын ири топторго бөлүнөт. Бир топтогу тилдердин ичинен башка топтогу тилдерге караганда өз ара бири-бирине жакын бир нече тилдин болушу мүмкүн. Бир семья тилдер өз ара бир нече ири топторго бөлүнөт. Тилдердин мындайча бири-бирине жакын болгон тобу тилдер бутагы (ветвь языков) болуп аталат.

Мисалы, индоевропалык тилдер семьясы өз ара 13 топко бөлүнөт: индия, иран, славян, герман, роман ж. б. Бул тилдер Азиянын (Индиянын, Ирандын ж. б.), Европанын түрдүү территорияларына кеңири таралган. Тилдердин мындай топтору өз ара дагы майда топторго бөлүнүшү мүмкүн. Славян тобундагы тилдер чыгыш славян, батыш славян, түштүк славян тилдери болуп үчкө бөлүнөт. Ар бир топ өз ара жеке тилдерге бөлүнөт. Славян тилдери орус, украин, белорус, болгар, серб, чех, поляк ж. б. Ар бир тил өз ара диалектилерге, говорлорго бөлүнөт. Азыркы мезгилдеги лингвистикалык адабияттарда «тилдер семьясы» деп атоонун ордуна «негизги бир тилдер» (языки одного корня) деп аталып жүрөт. Бирок «тилдер семьясы» деген термин традициялык термин болуп калган. Тектеш тилдер тобунун түзүлүп өнүгүшү узак мезгилди ичине алат. Эң абалкы тилдик бирдигинен же негиз тилден (язык — основа) ар бир конкреттүү жеке тилдер акырындык менен бөлүнүп чыккан. Негиз тилдин айрым тилдерге бөлүнүп чыгышында, бир жагынан диалектилер өз алдынча бөлүнсө, экинчи жагынан диалектилер өз ара биригүү процессин башынан өткөргөн.

Демек, негиз тилден тилдердин пайда болушу эки түрдүү процессти — дифференциация, интеграция процессин ичине алат. Дифференциация процессине мисал катарында славян тилдеринин түрдүү топторго бөлүнүшүн алууга болсо, интеграция процессине мисал катарында индоевропалык топтогу тилдердин ичинен славян тилдери менен балтикалык тилдердин өз ара жакындыгын алууга болот. Славян тилдери менен балтикалык тилдердин арасында өз ара жакындыктар же окшоштуктар (грамматикалык түзүлүшү, айрыкча лексикалык составы жагынан) башка индоевропалык тилдерге Караганда кыйла кеп.

Тилдердин топтору.

Ушул мезгилге чейин кээ бир тилдер тарыхый жагынан изилденген эмес. Ошондуктан андай тилдердин башка тилдер менен тектештиги жөнүндөгү маселе илимий жактан чечилген да эмес. Мына ошондуктан дүйнө жүзүндөгү бардык тилдерди камтыган толук түрдөгү генеалогиялык классификация түзүлбөгөн.

Генеалогиялык классификация боюнча тилдердин кээ бир топтору төмөндөгүдөй:

1. Индоевропалык тилдер.
2. Угро-фин тилдери.
3. Самодий тилдери.
4. Түрк тилдери.
5. Монгол тилдери.
6. Тунгус-манжур тилдери.
7. Корей тили.
8. Семит-хамит тилдери.
9. Картвель (түштүк Кавказ) тилдери.

10. Дагестан тилдери (жана иберий-кавказ тилдери).
11. Баск тили.
12. Дарвид тилдери.
13. Малай-полинезий тилдери.
14. Тибет-кытай тилдери.
15. Банту тили жана кээ бир африкалык тилдер.
16. Япон тили.
17. Палеазиат тилдери жана кээ бир эски азиялык тилдер.
18. Түндүк жана борбордук Америкадагы индеецтер тилдери.

Кээ бир лингвистикалык адабияттарда кайсы бир тилдер бириктирилип бардыгы бир топ катарында каралып жүрөт. Мисалы: түрк, монгол, тунгус, манжур тилдери өз ара бириктирилип, алтай же туран-монгол тилдеринин тобу катарында каралса, семит жана хамит тилдери бириктирилип, семит-хамит тилдеринин тобу катарында каралат. Мына ошентип, мүмкүн болушунча тилдерди топтору кыскартылган түрдө берилет. Ал эми айрым топтогу тилдер жөнүндө кыскача обзор берип көрөлү.

Индоевропалык тилдер

Лингвистикалык адабияттарда индоевропалык тилдерди ондон он үчкө чейин бөлгөн пикирлер бар. Алар: 1) инди тилдери, 2) иран тилдери, 3) славян тилдери, 4) балтикалык тилдер, герман тилдери, 6) кельт тилдери, 7) италий тилдери, 8) роман тилдери, 9) албан тили, 10) грек тили, 11) несит (хет) тили, 12) армян тили, 13) тохар (кучан-карашар) тили.

1) Инди тилдери

Индоевропалык инди тилдерине мезгил жагынан төмөндөгүдөй тилдер кирет: а) байыркы мезгилдеги инди тили вед же санскрит тили, б) орто доордогу инди тилдери — пракрит жана пали тилдери, в) жаңы инди тилдери, анын ичинен адабий тилдери — хинди, урду, бенгаль ж. б. Индиянын эн, байыркы жазма эстеликтери Вед болуп аталат, ал жазма эстеликтерде, диний мазмундагы тексттерде сакталган. Санскрит да байыркы инди тили болуп эсептелет, ал өз заманында Индиянын классикалык адабий тили болуп эсептелген.

Орто мезгилдеги инди тилинин (пракрит, пали) диалектилеринен азыркы инди тилдери өнүгүп чыккан.

Азыркы инди тилдери үч топко бөлүнөт:

1) батыш тобу, 2) борбордук топ, 3) чыгыш тобу.

1) Батыш инди тилдерине бул тилдер кирет: лаханда же батыш Пенджаб тили, синдхи тили, гуджарат тили, маратхи тили. 2) Борбордук тобуна Пенджаб тили, лахар тили, хинди тили, бихари тилдери кирет. 3) Чыгыш тобуна төмөндөгү тилдер кирет: бенгал тили, урья тили, ассам тили. Жаңы инди тилине цыган тили да кирет.

Биздин өлкөдө инди тилдерин изилдөө жумуштары XIX кылымдан башталат.

Советтик индиологиялык илим инди тилдерин изилдөө боюнча чоң жетишкендиктерге ээ болду.

2) Иран тилдери

Иран тилдери инди тилдерине жакын болуп эсептелет. Индоиран тилдери башта бир тилден же бир тилдин диалектисинен пайда болушу мүмкүн деген көз караштар бар. Иран тилдери байыркы мезгилде Орто Азиядан (байыркы Хорезмден) орун алып келген. Иран тилдеринин тобуна төмөндөгү тилдер кирет: байыркы парсы (перс) тили, авест тили, орто парсы же пехлеви, тили, жаңы парсы тили, тажик тили, афган тили (пушту тили), белудж тили, осетин тили, согди тили.

1) Байыркы парсы тили биздин эрадан мурунку IV—V кылымдардагы шынаа өңдүү жазмалар аркылуу белгилүү. 2) Авест тили — дин тексттери сакталган тил, бул да байыркы парсы тилине жакын. 3) Орто парсы же пехлеви тили биздин

эранын II кылымынан тартып орун алып келген. Пехлеви тили өз учурунда диний жана мамлекеттик тил катарында колдонулган. 4) Жаңы парсы тили биздин эранын IX кылымынан тартып өнүгөт. Тирүү иран тилдеринин ичинде жаңы парсы тили өнүккөн адабий тил болуп эсептелет. Парсы жазмасы — араб жазмасы. Жаңы парсы тилинде араб тилинен кирген сөздөр көп. 5) Тажик тили СССРде андан башка тит, талыш (Азербайжан ССРинде) тилдери бар. 6) Афган (пушту) тили, негизинен, Афганистанда, анын XVI кылымдан тартып жазмасы бар. 7) Иран тилдерине Белуджистандагы жана Түркмөн ССРиндеги овлудж тили кирет. 8) Курд тили — Курдистандагы жергиликтүү калктын тили, курддар Турцияда жана Иранда. 9) Осетин тили түндүк Кавказда, Грузияда. 10) Согди тили (анын тексттери II—VIII кылымдарга таандык) жана ага жакын тилдерден хорезм тили. Иран тилдерин изилдөө боюнча советтик тил илими чоң жетишкендиктерге ээ болууда.

3) Славян тилдери

Азыркы славян тилдери өз ара бири-бирине жакын тилдер. Бул жагдай славян тилдеринин баштапкы негиз тилден (языкоснова) кийинчерээк бөлүнүп чыккандыгын далилдейт.

Славян тилдери өз ара үч топко бөлүнөт 1) чыгыш тобу, 2) батыш тобу, 3) түштүк тобу.

1) Чыгыш славяндар тилдеринин тобуна: орус, украин, белорус тилдери кирет.

Орус тили — эл аралык мааниси бар дүйнө жүзүндөгү негизги тилдердин бири. Орус тили орус элинин тили болуу менен СССРдеги элдердин өз ара байланыш куралы катары колдонулат. Байыркы орус тилинин жазма эстеликтери X кылымга таандык. 1056—1057-жылдары жазылган «Остромирово евангелие», XII кылымда жазылган «Слово о полку Игореве» сыяктуу жазма эстеликтери бар.

Украин тили — Украин ССРинин мамлекеттик тили. XIX кылымда украин тилинде өзүнүн чыгармаларын украин элинин революционер-демократ акыны, украин адабиятынын классиги Т. Г. Шевченко жазган.

Белорус тили — БССРинин мамлекеттик тили. Белорус адабий тилинин үлгүлөрү XIX кылымдан башталат.

2) Батыш славяндар тилдеринин тобуна чех, словак (Чехословакияда) поляк (Польшада), лужицк (ГДРде), полаб (өлүү тил), кашуб (поляк тилине жакын) өңдүү тилдер кирет.

3) Түштүк славяндар тилдеринин тобуна: болгар (Болгарияда), серб, хорват, славен (Югославияда), македон (Болгарияда, Югославияда, Грецияда) тилдери кирет.

4) Балтикалык тилдер

Балтикалык тилдер өз ара эки топко бөлүнөт: 1) батыш балтикалык тилдер тобу, 2) чыгыш балтикалык тилдер тобу. Батыш балтикалык тилдер тобуна байыркы прус тили кирет. Анын жазма эстелиги XIV кылымга таандык. Пруссияда прус тилинде сүйлөшү XVII кылымдын аяк ченинде токтолуп, ал тил азыркы мезгилде өлүү тилге айланган. Чыгыш балтикалык тилдерде литов тили (анын жазма эстеликтери 1547-жылга таандык жана латыш тили анын жазма эстеликтери 1585-жылга таандык) бар.

5) Герман тилдери

Герман тилдери өз ара үч топко бөлүнөт: 1) чыгыш тобу, 2) батыш тобу, 3) түндүк же скандинав тобу.

1) Чыгыш тобун гот тили түзөт. Мунун эң эски жазма эстелиги (библиянын котормосу) IV кылымга таандык. Гот тилинен башка, бул топко вандал жана бургун тилдери кирет. Бул тилдердин бардыгы азыркы мезгилде өлүү тилдер болуп эсептелинет.

2) Батыш герман тилдеринин тобуна төмөндөгү тилдер кирет:

а) жогорку немец тили (үч диалектиден турат), жазма эстелиги IX кылымдан башталат. Немец тили — азыркы адабий тили.

төмөнкү немец тили голланд, фламан тилдеринен турат.

в) англо-саксон же байыркы англис тили, анын жазма эстелиги VIII кылымга таандык.

3) Түндүк герман же скадинав тобуна төмөндөгү тилдер кирет: Даниядагы датчан тили, Швециядагы швед тили, Норвегиядагы норвеж тили, Исландиядагы исланд тили. Бул аталган тилдердин жазма эстеликтери XII—XIV кылымдардан башталат.

6) Кельт тилдери

Кельт тилдери мурда Европа, Кичи Азияга кеңири таралган тилдер эле. Алар өз ара бир нече топко бөлүнгөн, бирок кээ бирлери кийинчерээк колдонулуудан чыгып калган. Кельт тилдеринен сакталып калгандары булар: а) ирланд же ир тили, анын XI кылымдан тартып жазма эстеликтери бар., б) шотланд тили, ал чыгышы жагынан ирланд тилине жакын, XVI кылымдан тартып адабий тилге айланган, в) Уэльс же валлис тили Англиянын батыш жээгиндеги тил, г) Бретон тили. Франциянын түндүк-батыш жагында. Жазма эстелиги XIV кылымга таандык. Бул тилге француз тили күчтүү таасирин тийгизүүдө.

7) Италий тилдери

Италий тилдери эки топко бөлүнөт: 1) латын тобу, 2) оскумбор тобу. Рим империясы кулагандан кийин, латын тилинин негизинде роман тилдери пайда болот.

8) Роман тилдери

Роман тилдеринин тобун түзгөн тилдер: испан тили (Испанияда, Түштүк жана Борбордук Америкада), португал тили (Португалияда, негизги көпчүлүгү Бразилияда), каталон тили (Түштүк Францияда), провенсал тили (Түштүк Францияда), француз тили (Францияда) италян тили, рето-роман тили (Италияда, Швейцарияда), румын тили (Румынияда), молдован тили (Молдавия ССРинде). Роман тилдери азыркы мезгилде өлүү тил катарында эсептелген латын тилинин негизинде келип чыккан.

9) Албан тили

Албан тили индоевропалык тилдердин ичинде өзүнчө бир топко жатат. Албан тили түндүк жана түштүк эки диалектиге бөлүнөт.

Грек тили

Грек тили да индоевропалык тилдердин составында өзүнчө бир топ болуп эсептелинет. Грек тили мезгил жагынан үчкө бөлүнөт:

1) байыркы грек тили, 2) Византия мезгилиндеги грек тили (VII—VI кылымдар), 3) жаңы грек тили (XVI кылымдан)

11) Несит тили

Несит тили өлүү тилдерден болуп эсептелет. Несит тилинин бар экендиги жакында эле белгилүү болду. Илимий адабияттарда аны көп учурда хет тили деп аташат.

12) Армян тили

Армян тили, негизинен, Армян ССРинде. Армян тили байыркы жазмасы бар тилдерге жатат. Байыркы армян тилин грабар (жазма тил деген мааниде) деп аташкан, анын жазма эстеликтери V кылымга таандык. XI кылымда байыркы армян тили кыйла өзгөрүүлөргө дуушар болот, мына ошол мезгилден тартып жаңы армян тилине таандык бөтөнчөлүктөр пайда болот. Жаңы армян тилин ашхарабар (элдик тил деген мааниде) деп аташат.

13) Тохар (кучан-карашар) тилдери

XX кылымдын баш ченинде Синьдзяндан мурда белгисиз болгон тексттер

табылат. Ал тексттерди окумуштуулар окуп чыгышат. Ал эки тил бири-бирине жакын болуп табылат. Аларды жалпы жонунан тохар тилдери деп аташат, ал эми тексттердин табылган жерлерине карата кучан жана карашар тилдери деп да аташат.

14) Угро-фин тилдери

Угро-фин тилдери өз ара эки топко бөлүнөт: 1) фин тобу 2) угор тобу.

Фин тобуна төмөндөгү тилдер кирет: мордава тили (Мордова АССРинде), марий тили (Марий АССРинде), саам тилдери же лопар тилдери (СССРдин Мурман областында жана Ужандинавияда), фин тили же суоми тили (Финляндияда), карель тили (Карело-фин АССРинде), эстон тили (Эстон ССРинде), удмурт же вотяк тили (Удмурт АССРинде), коми-зырян тили (Коми АССРинде) ж. б. тилдер. Угор тобуна төмөндөгү тилдер кирет. венгер тили (Венгер Элдик Республикасында), мансий же вогуль тили, ханты тили.

15) Самодий тилдери

Самодий тилдерине төмөндөгү тилдер кирет: ненец, селькуп тили ж. б.

16) Түрк тилдери

СССРде сүйлөөчүлөрдүн саны жагынан славян тилдерин кийинки орунду түрк тилдери ээлейт. Түрк тилдери жөнүндө окумуштуулар (В. В. Радлов, Н. Ф. Катанов, Ф. Корш, А. Самойлович, Н. Аристов, Б. Богородицкий, С. Малов, Н. Баскаков ж. б.) тарабынан түзүлгөн классификациялар бар. Мында эн кийинки классификация катарында Н. А. Баскаковдун түзгөн классификациям көрсөтүлдү. Н. А. Баскаков түрк тилдеринин классификациясын тарыхый принципке негиздеп түзгөн. Анын пикири боюнча, түрк тилдеринин классификациясы түрк элдеринин, алардын тилдеринин тарыхый калыптаныш, өнүгүш мезгилдерин туура чагылдырууга тийиш.

Классификацияда керектүү болгон тилдик материалдар аркылуу ар бир жеке топтогу түрк тилдеринин тыбыштык, грамматикалык өзгөчөлүктөрү мүмкүн болушунча толук түрдө эске алынган, Н. А. Баскаковдун классификациясы боюнча түрк тилдери төмөндөгүдөй бөлүштүрүлөт:

А. Батыштык хун бутагы

Булгар тобу

Байыркы тилдер 1) булгар тили, 2) хазар тили.

Азыркы тил: 3) чуваш тили (чуваш АССРинде, борбор шаары — Чебоксары).

II. Огуз тобу

I. Огуз-түркмөн подгруппасы.

I. Байыркы тил: 1) X—XI-кылымдардагы огуз тили (Махмуд Кашгари). Азыркы тилдер: 2) түркмөн тили (Туркмен ССРинде), 3) түрхмен тили (Азербайжанда). 2. Огуз-оулгар подгруппасы.

1. Байыркы тилдер: 1) печенег тили, 2) уздар тили.

2. Азыркы тил: гагауз тили (Молдавияда, Украинада).

Огуз-сельджук подгруппасы

Байыркы тилдер: 1) сельджук тили, 2) эски осмон (түрк) тили.

Азыркы тилдер 3) азербайжан тили, 4) түрк (осмон) тили (Турцияда, борбору — Анкара).

III. Кыпчак тобу.

1. Кыпчак-булгар подгруппасы

Байыркы тилдер: 1) алтын ордо (батыштык) тили.

Азыркы тилдер: 2) татар (касым, мишар ж. б диалектилери менен) тили, (СССРде, борбору Казань), 3) башкыр тили (СССРде, борбору—Уфа).

2. Кыпчак-огуз (уз-половец) подгруппасы. Байыркы тилдер I) (половец) кыпчак, куман тили.

Азыркы тилдер: 2) карайм тили (СССРде), 3) мушык тили (Кавказда).

3. Кыпчак-ногой подгруппасы

Азыркы тилдер: 1) ногой тили (Кавказда), 2) кара калпак тили (Кара-Калпак АССРинде, борбору — Нукус), 3) казак тили (казак ССРинде, борбору — Алма-Ата).

IV. Карлук тобу

1. Карлук-уйгур подгруппасы

Байыркы тилдер: 1) Караханид мамлекетинин түрк тили («Кудатгу — Билиг»), 2) Караханид мезгилинен кийинки түрк тили

2. Карлук-хорезм подгруппасы.

Байыркы тилдер: 1) харлук-хорезм (Ахмед Яссевидин) тили; 2) алтын-ордо (чыгыш) (Мухаббат-нама ж. б.) тили; 3) эски өзбек тили.

Азыркы тилдер: 4) өзбек (кыпчак диалектилеринен башкалары) тили. 5) уйгур тили (жаңы уйгур тили бардык диалектилери менен).

Б. Чыгыштык хун бутагы

1. Уйгур-түрк подгруппасы

Байыркы тилдер: 1) орхон жазмасы жазылган байыркы огуз тили (түкю) 2) байыркы уйгур тили.

Азыркы тилдер: 3) тура (уряндай, сойот, сойон) тили, РСФСРде борбору — Кызыл), 4) карагас (тофа) тили.

2. Якут подгруппасы

Азыркы тил: якут тили (Якут АССРинде, борбору — Якутск)

3. Хакас подгруппасы

Азыркы тилдер: 1) хакас (бардык диалектилери менен) тили, 2) комасын тили, 3) кюэрик тили, 4) шор тили, 5) алтай тилинин түндүк диалектилери, 6) сары-уйгур тили.

II. Кыргыз-кыпчак тобу

Азыркы тилдер 1) кыргыз тили (Кыргыз ССРинде, борбору — Фрунзе), 2) алтай тили (РСФСРде, борбору — Алтайск).

Түрдүү тарыхый кырдаалдын негизинде түрк уруулары Орто Азия Казакстан, Кичи, Азия, Кавказ, Урал ж. б. территорияларга кеңири таралган. Түрк тилдеринин байыркы жазма эстеликтери биздин эранын V—VI кылымдарына таандык. Түрк тилдери фонетикалык, лексикалык, грамматикалык жактарынан өз ара эн, эле жакын тилдер. Ошондуктан кээ бир эски адабияттарда айрым түрк тилдери жалпы түрк тилинин диалектиси катарында да каралып келген.

17) Монгол тилдери

Орто кылымдарда монгол диалектилери Египеттен түштүк Кавказга жана Кытайга чейин кеңири таралып келген. Монгол империясы кыйрагандан кийин, монгол тилинин диалектилеринен өз бетинче айрым тилдер өнүгүп чыккан. Азыркы монгол тилдерине төмөндөгү тилдер кирет: бурят-монгол тили (БурятМонгол АССРинде) монгол тили (Монгол Эл Республикасында, ички Монголияда, Кытайда), ойрот тили (Синьцзянда). Булардан башка Афганистандагы монгол тили, маньчжуриядагы дагур тили, Тибеттеги монгол тили бар.

18) Тунгус-манжур тилдери

Бул тилдер эки топтон турат: 1) манжур тобу, 2) тунгус тобу

Манжур тобуна Манжуриядагы манжур тили кирет. Андан башка, гольд же нанай, удэй тили кирет. Тунгус тобу төмөндөгү тилдерди ичине алат: эвенки, ламут же эвен, негидаль тили. Тунгус-маньчур тилдеринин көпчүлүгү СССРдин территориясында.

19) Корей тили

Корей тили — чыгыштагы байыркы тилдердин бири, ал корей элинин улуттук тили. Корей тилин тунгус-манжур тилдерине жакын деп жүрүшөт, бирок маселе илимий жактан толук чечиле элек.

20) Семит жана хамит тилдери

Семит тилдери үч топко бөлүнөт:

1) чыгыш тобу, 2) түндүк тобу, 3) түштүк тобу.

1) Чыгыш семит тилдерине байыркы өлүү тилдерден ассирий, вавилон тилдери кирет. Буларды бириктирип аккад тили деп да аташат. 2) Түндүк семит тилдери өз ара эки топко бөлүнөт: 1) ханаан тобу, 2) арамей тобу.

1) Ханаан тобуна финикий, байыркы еврей, моавит тилдери кирет.

2) Арамей тобуна байыркы арамей, азыркы сирий тили кирет.

3) Түштүк семит тилдерине араб жана абиссин тилдери кирет.

Кээ бир окумуштуулардын пикири боюнча, семит тилдерине хамит тилдери жакын. Ошондуктан бул эки топтогу тилдерди бириктирип, семит-хамит тилдери деп аташат. Хамит тилдери төмөндөгү тилдерди ичине алат: байыркы египет тили, көпт тили, бербер тили (Түндүк Африкада), кушит тилдери (Абиссинияда).

21) Иберий-Кавказ тилдери

Иберий-Кавказ тилдери өз ара төрт топко бөлүнөт:

1) картвель же иберий тобу, 2) абхаз-адыгей тобу, 3) боцвий-кистин тобу, 4) дагестан тобу.

1) Картвель же иберий тобуна төмөндөгү тилдер кирет: грузин, зан, сван тили. Бул тилдер Грузияда, Азербайжанда жана Турцияда.

2) Абхаз-адыгей тобуна төмөндөгү тилдер кирет: абхаз, адыгей, (же черкес), убых тили. Адыгей тили жазмасы бар эки тилден турат: адыгей тили (Адыгей автономиялуу обл. борбору — Майкоп), кабардин тили (борбору — Нальчик). Убых тили — Турцияда.

3) Боцвий-кистин тобундагы тилде сүйлөөчүлөрдүн саны өтө эле аз, мисалы, боцвий бир сельсовет, кистин тилинде үч сельсовет (Грузияда) чамасында.

4) Дагестан тобундагы тилдер өз ара үч топко бөлүнөт:

1) авар-анди-дидой тобу, 2) даргин-лак тобу, 3) лезгин тобу. Бир эле Дагестанда 30га жакын тилдер бар. Авар тили Дагестандагы кеңири таралган тилдерден болуп эсептелет. Дагестанда ботлих, каратин, хваршин жана башка бир канча майда элдердин тилдери бар.

22) Дравид тилдери

Дравид тилдеринде сүйлөөчүлөр, негизинен, Индияда.

Дравид тилдерине төмөндөгү тилдер кирет: тамиль (Түштүк Индияда), малаялам, канар, алардан башка да бир нече тил бар.

23) Малай-полинез ий тилдери

Индонезий тилдери — Ява, Суматра, Барнео, Целебес жана башка аралдарда. Индонезий тилдерине кирүүчү кээ бир тилдер төмөндөгүлөр: яван, мадура ж. б. Түштүк-Чыгыш Азияда малай тили бар.

24) Тибет-кытай тилдери

Тибет-кытай тилдери (же индо-кытай тилдери) өз ара эки топко бөлүнөт: 1) тай-кытай тобу, 2) тибет-бирман тобу. Тайкытай тобу лингвистикалык адабияттарда кытай-сиам тобу болуп да аталып жүрөт. Бул топко төмөндөгү тилдер кирет кытай, тай (же снам), Вьетнам (же аннам) тили. Тибет-бирман тобундагы тилдер: тибет тили (Тибетте, борбору — Лхасса) тибет-гималай тилдери (бир канча), ассам тили, бирман тили (борбору — Рангун) ж. б.

26) Япон тили

Япон тили тилдердин өзүнчө тобун түзөт. Япон тилиндеги жазма эстеликтер VIII кылымга таандык. Азыркы япон тили өз ара бир нече диалектиге бөлүнөт.

27) Палеазиат (байыркы азиялык) тилдери

СССРдин түндүк-чыгыш жагында палеазиат деген термин аталуучу тилдер бар. Чындыгында ал тилдер түрдүү топторго кирет. Мисалы, кет тили тибет-кытай

тилдеринин тобуна, чукот, коряк, камчадал (ительмен) тилдери чукот-коряк тобуна, эскимос тили алеут тилине жакын. Чукот, коряк, эскимос тилдери совет бийлигинин жылдарында адабий тилге айланды.

Африкалык жана түндүк, борбордук америкалык тилдер. Африкада 400дөн ашуун африкалык негрлер тилдери бар. Алардын эң ирилери: судан негрлеринин тили, банту тилдери, бушмен тилдери, готтент тилдери. Түндүк жана борбордук Америкада көп сандаган индеец урууларынын тилдери бар. Бир эле Гүндүк Американын өзүндө эки жүзгө жакын индеец урууларынын тилдери жашайт. Алардын кээ бир уруулары колонизаторлор тарабынан жок кылынган.

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	4
ФОНЕТИКА	13
ЖАЗУУ	32
ЛЕКСИКОЛОГИЯ.....	38
ФРАЗЕОЛОГИЯ	70
ЛЕКСИКОГРАФИЯ.....	73
ГРАММАТИКА.....	77
ТИЛДИН СИНТАКСИСИ ЖӨНҮНДӨ	97
ТИЛДЕРДИН ТАРЫХЫЙ ӨНҮГҮШҮ	110
ТИЛДЕРДИН КЛАССИФИКАЦИЯСЫ	118

Тилдердин шарттуу кыскартуулары

ар. — араб <i>тили</i>	нем. — немец <i>тили</i>
анг. — англис <i>тили</i>	ног. — ногой <i>тили</i>
башк. — башкырт <i>тили</i>	о. — орус <i>тили</i>
бур. — бурят <i>тили</i>	өзб. — өзбек <i>тили</i>
гр. — грек <i>тили</i>	тат. — татар <i>тили</i>
ир. — иран <i>тили</i>	уйг. — уйгур <i>тили</i>
каз. — казак <i>тили</i>	хак. —хакас <i>тили</i>
кара к. — кара калпак <i>тили</i>	түркм. — түркмөн <i>тили</i>
лат. — латин <i>тили</i>	